

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

Драгослав Михаиловић, Љубивоје Ршумовић, Маџа Калекo, Уве Колбе, Миодраг Мајицики, Миленко Фржовић, Предраг Бајo Луковић, Богислав Марковић, Милоје Дончић

ОГЛЕДИ: *Марко Паовица, Јасмина Ахметиџић*
СВЕДОЧАНСТВА: *Данило Н. Басија, Холм Зундхаусен, Славенко Терзић, Миџира Рељић, Иван Неџришорац, Уве Колбе, Миро Вуксановић, Миливој Ненин, Тања Краџујевић, Славко Гордић, Слободан Ракиџић, Владимир Којици, Радмила Маринковић, Смиља Марјановић Душанић, Гордана Сџокић Симончић, Милоје Пеџровић* **КРИТИКА:** *Светозар Кољевић, Драгана Белеслијин, Драганица С. Ивановић, Александар Б. Лаковић, Сава Бабић, Сџеван Тонџић, Ненад Сџанојевић, Горан Коруновић, Драгољуб Перић, Светлана Торњански Брашњовић, Анђелко Ануџић*

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Машице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Статовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Ваца Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Ваца Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавец (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредничтво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредничтва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.rs

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.rs

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 186

Јануар—фебруар 2010

Књ. 485, св. 1—2

САДРЖАЈ

Драгослав Михаиловић, <i>Преживљавање</i>	5
Љубивоје Ршумовић, <i>Посвећене џесме</i>	20
Маша Калеко, <i>Распродаја добрих савјеша</i>	27
Уве Колбе, <i>Чинио сам то као увијек</i>	31
Миодраг Матицки, <i>Прво џајријархово чудо</i>	36
Миленко Фржовић, <i>Радим и дишем</i>	39
Предраг Бајо Луковић, <i>Пресечена сенка</i>	43
Богислав Марковић, <i>Меланхолија</i>	46
Милоје Дончић, <i>Промени сјрану</i>	59

ОГЛЕДИ

Марко Паовица, <i>Песнички лџк Сшевана Тонџића</i>	63
Јасмина Ахметагић, <i>Породично џрождирање: „Пијанисџкиња” Елфриде Јелинек</i>	101

СВЕДОЧАНСТВА

<i>Косовски божури</i>	
Данило Н. Баста, <i>Писмо блиском немачком колеџи</i>	114
Холм Зундхаусен, <i>Ослобођење Косова: крај једне бесконачне џриче?</i>	128
Славенко Терзић, <i>Историја Србије са џневом и џрисџрасношћу</i>	148
Митра Рељић, <i>Даринкин заклей роду</i>	169
Иван Негришорац	
<i>Јесмо ли зрели за националну енциклопедију?</i>	173
<i>Српска енциклопедија и совјетски здраваџо разума</i>	179
Уве Колбе, <i>Књижевност џ у дикџајтури и демократији — искуштва са цензуром у Њемачкој</i>	185
Миро Вуксановић, <i>Сџихови уравнишежене мучнине</i>	192
Миливој Ненин, <i>Тешко Боџу са нама</i>	196
Тања Крагујевић, <i>У великој самоћи светиа</i>	198
Славко Гордић, <i>Песничко џисмо Тање Крагујевић</i>	200

In memoriam ДРАГОМИР БРАЈКОВИЋ	
Слободан Ракитић, <i>Ойропшцај од пријатеља песника</i>	204
In memoriam ВУЈИЦА РЕШИЊ ТУЦИЋ	
Владимир Копицл, <i>Аура неирисћајања</i>	209
Милоје Петровић, <i>Српске средњовековне теме I</i>	
<i>Врлине српских средњовековних владара: „земаљски анђео, небески човек”</i> (Разговор са Радмилом Маринковић)	211
<i>Српски владари и значај њихових веза са хришћанским светом</i> (Разговор са Смиљом Марјановић Душанић)	230
<i>Српско средњовековље као светли период европске историје</i> (Разговор са Горданом Стокић Симончић)	239

КРИТИКА

Светозар Кољевић, <i>Гонетиње пословица</i> (Владета Јеротић, <i>Психолошка тумачења Вукових пословица</i>)	255
Драгана Белеслијин, <i>Речи из књиже снегова</i> (Тања Крагујевић, <i>Стаклена права</i>)	259
Драгица С. Ивановић, <i>Историја једног чићања</i> (Драган Стојановић, <i>Уредник од искуства</i>)	263
Александар Б. Лаковић, „ <i>Одсујни ... се слажу / у седименте смисла, у редослеђа строга</i> ” (Дејан Алексић, <i>Довољно</i>)	268
Сава Бабић, <i>Варош Слашина а у Банату: Деценијски врвез људи</i> (Милутин Ж. Павлов, <i>Добошарски понедељак</i>)	272
Стеван Тонтић, <i>Лирика Хилде Домин</i> (Хилде Домин, <i>Златни лист</i>)	275
Ненад Станојевић, <i>Емигрантске приче</i> (Драган Драгојловић, <i>Америчке и друге приче</i>)	277
Горан Коруновић, <i>Одисеј у сјајичном кадру</i> (Петар Матовић, <i>Косфери Цима Цармуша</i>)	282
Драгољуб Перић, <i>Одроз јунака у огледалу херменеутичара</i> (Снежана Самарција, <i>Биографије епских јунака</i>)	285
Светлана Торњански Брашњовић, <i>Та чаробна реч — ТАЛФЈ</i> (Зборник радова <i>Талфј и српска књижевност и култура</i>)	291
Анђелко Анушић, „ <i>Ја га љевам, а оно се само љева</i> ” (Славица Гароња Радованац, <i>Српско усмено љоетско наслеђе Војне Крајине у зајисима 18, 19. и 20. века</i>)	298
Бранислав Карановић, <i>Аутори Лейойиса</i>	309

ISSN 0025-5939 | UDK 82(05)

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82(05)

ЛЕТОПИС Матице српске / главни и одговорни уредник Иван Негришорац (Драган Станић). — Год. 48, књ. 115, св. 1 (1873)— . — Нови Сад : Матица српска, 1873— . — 24 cm

Годишње излазе две књиге са по шест свезака. — Покренут 1824. год. као Сърбске Летописи. — Наставак публикације: Српски летопис

ISSN 0025-5939

COBISS.SR-ID 7053570

ДРАГОСЛАВ МИХАИЛОВИЋ

ПРЕЖИВЉАВАЊЕ

1.

Седамдесетогодишња архитектица Јелена Холцер, моја колегиница старија десетак година од мене, већ трећи-четврти пут ме телефоном моли да се сретнемо да бих је у нечему по-саветовао. Не знам шта хоће нити претпостављам шта од мене очекује. А жена у ствари очекује, ако не баш да јој помогнем, оно бар да је тешим, у неким њеним приватним невољама. Те невоље потичу од њене тридесетдвогодишње ћерке, коју сам некад, као осмогодишњакињу, у њеној пратњи два-три пута срео.

Али колегиница Јелена и ја нисмо у таквим односима да бих овакву молбу од ње могао очекивати. Иако смо дугогодишњи познаници и одувек се у сусрету једно другом осмехујемо, ми ипак нисмо исте сорте. Она је до пре десетак година била директорка једног малог, веома продорног и богатог архитектонског бироа, који је од владе и партијске номенклатуре без конкурса добијао већину комерцијално занимљивих послова. Због тога је, иако није важила за лошег архитекту, колеге нису много волеле. Некад је била удата за мени слабо познатог економисту Стојановића, од кога се давно, са двоје школске деце, развела; ова ћерка потиче из тог брака. Тада се вратила и своје девојачком презимену Холцер. Али због нечега у прошлости, што нисам могао да докучим, уз њено име увек је ишла и аура некакве доживљене несреће, која је незадовољнике и пргавштине какав сам ја донекле задржавала на одстојању, градећи трпљеници малу заветрину.

Ја сам, пак, у надрнданим круговима струке, као добитник више крупних награда, могао бити и доста високо цењен. Још као прилично млад пројектовао сам некад чувене хале

Београдског сајма, засноване на разапињању танких кровних плштаница од пренапрегнутог бетона са по две-три стотине стаклених прозорских испљувака, што је ове ионако ризичне конструкције чинило још лабавијим и, разуме се, атрактивнијим. Радио сам и неке друге крупне, опет неконвенционалне објекте, који су ми као архитекти такође стварале углед. Али због нелевичарског (а и недесничарског, уосталом!) порекла и оштрог језика, и, можда, због извесне мале уображености, како су волели да мисле мени ненаклоњени, режим ме је држао мало по страни. Тако су за Београдски сајам, рецимо, на свим званичнијим местима више волели да истичу инжењера конструкције, који се одавно нашао у Академији, него онога који је све то замислио. Исто тако, иако су ме припустили на универзитет, додуше, са дужим задржавањем на доцентском нивоу, и титули главног пројектанта великог политехничког предузећа, које је имало послове и у земљи и изван ње, приступ директорским или било каквим државним звањима строго су ми запречили. (Као некакву врсту надокнаде, чујем да Академија наука не зебе претерано од мог оваквог угледа и да се већ доста дуго занима за моју личност. У вези с тим, признајем, још гајим извесне наде, иако их не узимам за пресудне у животу, утолико пре што знам да оне запрете важе и овде.) Уз то, био сам чест гост и на листама протестних петиција, што је у режиму изазивало прикривану нервозу, а у такозваној јавности приметан страх и одбојност.

Ђерка Јелене Холцер Ивана је, дакле, била одлична свршена студенткиња композиције на музичкој академији и у почетку је као млада композиторка, како тврде, показивала јасан дар. А затим је одједном потпала под утицај једног свог партијски ангажованог ментора и под музички укус номенклатурних установа и кренула да јавно грди колеге које су се о тај укус огрешиле. То јој је одмах узвраћено наручивањем пригодних празничних композиција и похвалама њеним делима без вредности. И како је успут ментору родила и ванбрачно дете, њена мајка је постала више него забринута. Због тога ме сада и позива.

Али ја младу жену уопште не познајем и нити се некадашње девојчице још сећам, нити сам у њој препознао Јеленину ћерку.

„Она се тебе сећа”, примећује архитектица. „Али више — ако смем да ти кажем — о теби не мисли добро. ’Он више’, рекла ми је, ’није онакав какав је био’.”

Премишљајам какав сам био кад ме је познавала и какав сам данас, и закључујем да је то вероватно отуда што сам пре две-три године био одбио да потпишем агресивну петицију у

прилог њеног ментора. И он, самозаљубљен и сујетан као пун, послао ми је преко неког поруку да је моје одбијање „запамћено”. Шта то значи и ко ми је одбијање запамтио, нисам разумео, нити сам се постарао да разумем. Човеково постојање, тако често оглашавано у јавности, доста ме је гњавило.

Професор академије и познат инструменталист, овај данашњи педесетогодишњак, са својом округлом седом косурдом и чупавом брадом налик на Маркса, пре десетак година је, вероватно из увређености, напустио јавно свирање опредељујући се за дириговање. И, опет уз подршку штампе „самоуправног социјализма”, основао је оркестар само за свој инструмент, који је скромно назвао по диригенту, то јест по себи. Од тренутка тог историјског оснивања човек не пропушта ниједну прилику да јавност не обавести да је његов оркестар јединствен у свету.

Сараднике је, разуме се, углавном много млађе, брзо подјармио. Дресирао их је да на све стране трубе о његовој генијалности, која, ето, „у нашем друштву”, због нечега не добија довољно пролаза ни признања. Попут вођа неких верских секти, немилосрдно их је употребљавао за разноразне, најчешће збркане, а каткад и доста усмерене личне сврхе. Композитори који с њим сарађују пишу, и то лоше, само за њега, а недољно призната музичарска секта свога вођу обожава и подржава у његовим подухватима. Можда заједничким новцем, у неком селу у западној Србији, одакле је диригент пореклом, купљена је једна сељачка кућа за седиште оркестра, која није никад званично отворена. У женском делу, пак, опслуживан је, изгледа, и неким опипљивијим услугама. Осим композиторке коју сам познавао, једна друга музичарка родила му је чак два детета, а рекло би се да њих две и нису у томе једине. У свему овоме ватрено учествује и вођина жена, која га није напустила нити, изгледа, има намеру.

„Ја бих могла да га убијем”, каже моја познаница, али неубедљиво и уз осмех. „Рекла сам им шта ми је злотвор урадио.”

Не знам коме је рекла и умирујем је.

„Ваљда ће се и Ивана једног дана опаметити”, изговарам, иако знам да долажење к памети може доћи касно, као што, нажалост, обично и бива.

2.

Завршили смо разговор о ћерци. Али кад смо се већ нашли, настављамо да разговарамо о другим стварима.

Жена ми прича да је дипломирала неколико година после рата и убрзо затим са четворо-петоро колега основала онај биро. Како су двоје-троје међу оснивачима били у партизанима, он је био на високој партијској цени, готово као неки дворски уред.

„А да нас они”, каже опет с осмехом, „не би упетљали у неке њихове смицалице, морали смо јако много да радимо.”

Прича и с којим је све крупним политичарима морала да сарађује. Саркастично помишљам да ово чини знајући за моју критичност и желећи да ми се прикаже блискојом, али ништа не изговарам. Шеф полиције је, на моје чуђење каже, увек пажљиво слушао, имао разумевања за тешкоће и показивао лични шарм. А онај главни, налицкана дрипачка сељачина из околине Загреба — „сељаци из околине великих градова”, објашњава, „увек су најгори дрипци” — усредсређен једино на власт, гледао је хладним очима кроз тебе као да те не види.

Још пре рата поставши скојевка, она је за време окупације учествовала у илегалном отпору.

„То није било ништа спектакуларно”, каже. „Неки пут смо растурили неки летак или застругали бандеру. Али, било је опасно.”

Кажем јој да сам слушао да је било опасно и од сопствених другова, ако којим случајем паднеш у затвор.

Она то не пориче, али додаје да је била два пута хапшена и да су они имали за њу разумевања. Оба пута је хватала српска окупаторска Специјална полиција, која је о њој као комунисткињи имала податке још из прератног времена. Али њена мајка је оба пута успела да је извуче.

Покојни отац јој је био Немац и полицајци су јој нудили да се декларише као Немица. Она је одбијала.

„Ја сам Српкиња”, одговарала је тврдоглаво.

То се, помишљам, иако су крили, полицајцима можда чак и допадало.

Њена агилна мајка, међутим, није се око њеног порекла много устручавала и преко неког немачког официра, уз поклоне које му је потурала, пошло јој је за руком да је оба пута извуче. Ђерка то није ни знала нити је њен поступак, кад је касније сазнала, ценила, како то успаљена деца, уосталом, често умеју.

Илегална организација у Београду је имала обавештења да се млада скојевка у затвору држала добро, а знала је да нико из њене околине после ње није био ни хапшен. („Мајка ме је извукла пре него што су ме подвргли најтежим мучењима”, објашњава она.) И после другог извлачења упутила је у партизански одред у околини Ваљева.

Међутим, везе с партизанима не функционишу добро и градска девојка обучена у сељачке хаљине, усамљена и уплашена, неколико дана се изгубљено мува по селима и брдима. И никако не успева да натрапа на оне које тражи.

На неком сеоском путу заустављају је четници. Питају је ко је. Она се представља као избеглица из Хрватске. Они је кратко испитују и пуштају.

Девојка одмах жури одатле. Једва чека да им се одмакне од очију, па да закорача преко њива и да се изгуби у шушњару. Међутим, иза леђа већ зачује како убрзано тандрчу нека кола. По сеоском путу трупкају коњска копита.

Да ли то иду за њом? Не сме, просто, ни да се осврне, само граби крупним корацима. И отуда за њом одјекује:

„Стој! Руке увис!”

Сада је то право хапшење. Не падају више на причу о избеглиштву.

Неколико дана четници је, уз овлашно испитивање и пристојно понашање — командир јединице је подофицир старе војске — држе у планинској колиби. А онда је воде свом команданту у неко село, једном познатом крвнику, о коме се и у илегалној организацији у Београду понешто зна.

„Он би у својој соби, а у сваком селу у планини је такву имао”, каже она испитивачки ме осматрајући, „младе жене и девојке кобајаги саслушавао, а у ствари их силовао и мучио. Радио им је шта је хтео.”

Девојка га први пут види. То је крупан, наочит средовечан човек густе црне браде, одевен у очувано сељачко одело. Опанци су му офиксани и доста је уредан. На глави му је официрска шајкача с кокардом. Геометар је по цивилном занимању, што га у очима неуке сељачке средине, где су свађе и судски спорови око међа били свакодневни, јако уздиже. Још пре рата је као начелник ваљевске геодетске управе уживао глас опасивача заблуделих сељанки.

Он и Јелену сад задржава у својој соби. Не прети јој, али је и не пушта.

„Ниси ти”, каже јој подсмешљиво, „никаква сељанка. Каква сељанка. Види какве су ти руке. Ти си комунарка и партизанка.”

„Ја се одлучујем”, други пут тог дана каже моја познаница, „чим ми се укаже прилика, да га убијем. Док он тамо спава и онако хрче, узмем нешто и... Међутим, он то по нечему осети. Узме ме једног дана за мишицу и одведе до прозора. ’Видиш ли ово?’ показује ми кроз стакло. ’Ти си у мору четника. Урадиш ли нешто, прво ће те сви силовати, па онда закла-ти. Не питам те ни ко си ни шта си, иако знам да си парти-

занка. Него, остани са мном док не дођемо до тамо и тамо', и наводи опет неко планинско село, 'па ћу те пустити. И онда иди куд хоћеш.' ”

Наврх језика чучи ми питање које једва смем да изустим.

„Извини”, кажем ипак, и сам себе због своје радозналости доста мрзим, „избегни одговор ако ти је претежак: да ли се и према теби понашао — као према другим затвореницама?”

Она се нервозно осмехне, кроз наочаре с металним оквиром готово уплашено ме погледа.

„Јесте”, одговори. Осматра ме како сам то примио. „Остала сам с њим у соби недељу дана. Излазила сам само кад сам морала. И наоружани стражар ме је пратио.” Прави предах, као да жели да ме провери као саговорника. „Од тада ниједног старијег мушкарца нисам могла да замислим поред себе.”

Подсећам се да је разведена можда већ четврт века и да, откако су јој син и ћерка отишли, живи сама.

„Али после тога је”, наставља она, „одржао реч. Кад смо стигли до тог места, пустио ме је да идем куд хоћу. Чак ме је испратио до пута којим треба да се вратим.”

Више година доцније, социјалистичка политичка полиција је о том човеку пустила глас да им је, може бити некако уцењен, почетком деветсто четрдесет шесте открио где се крије одбегли четнички врховни командант. Одвео их је, наводно, до рупе у босанској планини где су се бегунци скривали и дозволио им да га приликом хапшења привидно свежу као друге. Извесно време потом провео је у затвору у Ђушиној улици у Београду, где је имао честе сусрете с првим човеком српске комунистичке полиције, па је тајно пуштен. Врховни четнички командант је, под недовољно јасним околностима и уз могућу помоћ совјетске обавештајне службе, изведен средином године на јавно суђење, на којем се понашао скрушено, кроз зубе покушавајући да се брани од најтежих оптужби. осуђен је на смрт и погубљен. Јеленин силоватељ није на суђењу виђен ни као окривљени ни као сведок. Остављен је да извесно време као непознат бивши југословенски официр живи у Београду, па затим убијен у уличној тучи на ненаведеном месту, која је, изгледа, била намештена.

3.

Јелена из планине некако долази до Београда. Нема куд другде него мајци.

На тој адреси, међутим, знају је и Специјална полиција и Гестапо, а илегална организација ко зна да ли с њом још жели

да има посла. Неуспела партизанка јој се, за сваки случај, и не јавља. Јер уколико покуша да успостави везу, може се десити да је њени другови, у страху да их, било случајно било као заврбована агенткиња, не открије, осуде на смрт. У њиховом кругу десила су се два-три трагична догађаја која миришу на то.

Али шта може да уради? Више дана трепери у дрхтавици и кошмару. А онда се, у договору с агилном и покретљивом мајком, одлучује да оде на добровољни рад у Немачку. Тако су већ поступили неки обележени левичари који су, и после прекида и забатаљивања везе с партијом, остали у опасности од хапшења. Таква је, разуме се, и она.

Немци који по Србији врбују радну снагу, и то оглашавају плакатима и новинским огласима, неки су другачији Немци и не хају ни за Гестапо ни за Ес-Ес. Они једино брину да немачке фабрике не остану без радника и не распитују се много о радничкој прошлости.

Она се пријављује војној радној организацији „Тот”. Прозак на пријемном испитивању утолико јој је лакши што има немачко презиме и говори немачки.

Тако деветсто четрдесет треће Јелена стигне у Беч.

Неко време у Бечу ради у некој фабрици. У њој је уточиште пронашао и њен две-три године старији колега с предратног факултета Миодраг, кога она из Београда зна као члана окружног комитета комунистичке партије. И он је с партијом прекинуо везе. Почињу да се друже, а затим ваља — она то изриком не каже — и да живе као муж и жена. Непрекидно су заједно. Али то што ми она говори више ме подсећа на два престашена детета, која се од многоструких опасности само ужаснуто трзају, и међусобно грле и стежу. Самртно угрожени, они у ствари једино гледају како да преживе до сутра. А сутрадан опет неће знати куда би.

Размишљају шта да ураде. Да јој је ту мајка, мисли Јелена, она би знала шта им ваља чинити. Успостављају везе с другим Југословенима и друже се с њима. Али ни они не знају шта би. Сви су уплашени да их Немци пред крај не пострељају.

Бомбардовања су даноноћна и већ почиње да се осећа да крај рата није далеко. Дисциплина у фабрици и у логору у којем се налазе попушта и они несметано излазе у отпразњени нарушени град. Помишљају да се тамо негде некако сакрију. У кратком дану зверају око себе као мачке које прогоне пси. Али не виде ко би их ту примио ни куд би главу склонили.

Једног дана купују возне карте за Марибор, који сада припада Великом Рајху, и седају у воз за Словенију. Путне дозволе немају и нико их од њих и не тражи. Нигде их не заустављају. Тако прелазе бившу југословенску границу. Силазе на

некој малој станици изнад Марибора. Да ли ће ту успети да дођу у везу с партизанима?

То је мало место, у којем постоји само мала трговина и кафана. Они улазе у кафану. Тихо питају:

„Има ли у околини партизана?”

Али њих двоје говоре немачки и сви их виде као Немце. Нико им не одговара.

„Ми смо Срби”, проговарају бегунци српски. „Има ли наоколо партизана?”

Људи и даље ћуте и праве се да их не разумеју.

Пред вече на железничкој станици Јелена и Миодраг опет купују карте, овај пут натраг за Немачку.

Враћају се истим оним возом у Аустрију.

Сада са воза силазе у неком месту одмах преко некадашње југословенске границе, у подножју велике планине. И ту покушавају нешто да се распитају. О партизанима ништа не успеју да сазнају, али сазнају да се кроз планинчину прокопава огроман тунел, на којем опет раде страни радници. У месту постоји и велики логор за интернирце и у њему има и Француза, и Пољака, и нешто Југословена и свих могућих других из окупиране Европе. Њих двоје ступају у везу с неким од интернираца и дознају да и они ту чекају да се рат заврши, јер не знају куда би се кренули.

И њих двоје не знају куда би. Тако постају добровољни заточеници у интернирском логору и приучени физички радници на прокопавању тунела. Лопатају и гурају колица пуна камена и земље. Нико их не пита откуда су се ту нашли нити они коме о томе говоре. Нашли су се ту као што су се и други нашли и чекају као и они да им се судбина некако раздреши. Како им бог да!

Опет им неко време пролази у напорном логорашком раду, у мувању по логору око набављања хране и у распитивању да се сазнају најновије вести, које никад нису ни нове ни тачне, у послушковању приближавања фронта.

Једног дана с јужне стране зачују удаљену артиљеријску тутњаву. Само тренутак траје њихова неодлучност, па брзо прикупљају најнужније ствари и мрвице заштеђене хране. Крећу јој у сусрет, па било како било. Ако већ морају да изгубе главу, нека је изгубе при ослобођењу, а не као стрелјани окупаторски таоци.

Али ослобођење не долази онолико брзо и лако како га види робље у његовим надама. Два-три дана се ломатају по снежним брдима оријентишући се само по звуку. Што је тутњава јача, сматрају да су ближе ослободиоцима. Али њих нема, па нема!

Најзад, на ивици снаге, угледају неки војни логор. Словеначки партизани! Најзад! Њих они траже.

Пожуре ка њему. Међутим, међу партизанима је неки велики неред и гужва. Одред се, изгледа, спрема некуд да иде.

Они траже штаб и хоће да му се пријаве.

„Ми смо интернирци”, кажу.

Али у штабу немају времена за њих.

„Јесте ли Словенци?” питају.

„Не”, одговарају. „Срби.”

Ови одмахују руком.

„Немамо времена за вас. Останите с оним Русима тамо.”

И показују им руком према једној јединици која је мало одвојена од словеначког одреда. Зар ти тамо нису партизани, питају се они. У недоумици, затим, закључују да је то нека заштитна јединица Црвене армије која треба да брани партизане.

Ускоро, међутим, примећују да ови једва и имају оружје. То су, у ствари, исто као они, бегунци, из неког заробљеничког логора у Аустрији. Руски заробљеници! И они су, изгледа, покушали да се прикључе југословенским партизанима, па, ево, такође нису успели. Словеначки партизани их остављају, као и њих двоје што остављају.

Преморени и гладни, промрзли и кљакави, Јелена и Мио-драг немају смелости да уђу међу заробљенике. Плаше се и због ње. Како ће међу толике мушке? Ко зна какви су то људи! Остају под неким великим бором двадесетак метара одвојени од Руса.

Партизански одред, овамо, довршава припреме за покрет и у брзини и нереду — командири их тихо пожурују — нестаје у шуми. Ништа за њима не остаје. Можеш се само чудити како је толики народ овако брзо нестао, као да је ишчилио.

Још пола сата њих двоје се под бором гнезде да се некако сместе. Да им је да се мало одморе. Да могу мало да дремну.

И можда у оној хладноћи и јесу задремали. Одједном, из дремежа, напречац их буди грмљавина неког напада. Од удара експлозија потпуно су слуђени и не могу да схвате шта се дешава. Вриште чупајући се из дубоког снега и панично покушавају да измакну експлозијама. Руши се око њих дрвеће. Тресак, грмљавина, узвици, јауци, крици.

Некако се избатргају из поља које се туче и утрче у шуму. Једва схвате да нико њих двоје и не гађа, него оне Русе, једва се снађу да су преживели. И тек тада схвате да их напада нека немачка јединица, која им се, можда и сама у бекству, однекуд прикрала. Још треште њени бацачи и митраљези.

За неколико минута руски логор је просто спљескан. Само се још гдегде може видети како се подиже у ваздух окрва-

вљена рука или нога, која одмах затим умртвљено пада. И већ тренутак-два потом ништа се не мрда. Крви на белом снегу има толико да се њима двома чини да готово могу да чују њено шиштање из тела погођених. Нема више живих међу Русима.

„Цела црвеноармејска заштитна чета”, каже она, „ако је уопште била у заштити, ту за тили час гине. Словенци су их, рекла бих, намерно оставили. Док се Немци замајавају с њима и док ови, готово ненаоружани, гину, да сами побегну. Такву су улогу наменили и нама.”

Просто су самлевени оним што су доживели. Као да им се језик одузео, не могу ни да разговарају међу собом. Не знају где се налазе. Где је Југославија, питају се, где је Аустрија? Тек у мрак успеју да проговоре.

Договоре се да се, ако икако узмогну, врате у свој логор у Аустрији. Тамо су заштићенији него у овом беспућу, где се иза сваког грма дерња и пуца.

Умотани у логорашке крпе, преноће на грању испод дрвећа загрљени и грејући једно друго. Ујутро једва успеју да се размрдају и да крену према Аустрији.

4.

Врате се у логор код оног тунела. Нико их тамо не пита где су били. Никоме они нису важни и нико не жели ништа о њима да сазна.

Они су утучени и поломљени и најрадије би сада ту и остали. Није им више важна слобода.

Десетак дана касније немачке страже око логора се једне ноћи тихо скидају. Само стражари с пушкама и пушкомитралезима на раменима предвођени својим разводницима у тишини полазе са својих места и у колони по један некуд одлазе. Исте ноћи камионима се тихо извлачи и посада у насељу; логораши нису добро ни приметили кад су отишли. И, одједном, ујутро, потпуно ненадано, међу њима су црвеноармејци.

Знали су да ће их ослободити Црвена армија, али како ће се то десити, нису могли да предвиде. И, сада, ево тог догађаја. Нема их ни много, тек неколико. У кратким кожним чизмама и ватираним курткама, са шлемовима на глави и аутоматима са тулумбетом преко груди, шљампави и изваљани у ратном блату, ногу пред ногу шетају између барака као да су на корзу. И ћутке гледају око себе. То им је можда први ратни логор с којим су се срели и све их у њему занима.

Логораши су у први час збуњени и гвире кроз прозоре барака. Онда, вичући од одушевљења, покуљају напоље и навале да их љубе. Црвеноармејци на то из набреклих џепова ваде чутурице и флаше с ракијом.

Кроз пола сата сви су у логору пијани. И од узбуђења и од пића.

Само што су капије отворене, руља је гурајући се похрлила напоље. Већина интернираца је са истока и они журе да се врате кућама. Али доста њих остаје и у логору. Јер они потичу са запада, који још није ослобођен, и засад немају куд.

Јелена и Миодраг дремљиво гледају шта се догађа. Онако утучени, не журе да се крену. Нека се то пред њима још мало одгуши, размишљају, па ће поћи и они. Не желе да се већ првог дана гурају с њима.

Тек трећег-четвртог дана укрцају се у онај воз према словеначкој Штајерској, који су у својим бежањима упознали. Вагони су још прилично очувани, а у трећој класи има места и за њих. Ни карте се више не купују.

Стижу, тако, у Марибор. На станици их, међутим, сачекује нека словеначка партизанска јединица. Траже од њих документа. Они, наравно, немају ништа.

Ови их покупе са станице и спроводе у логор који су до пре неколико дана држали Немци. Не помажу протести и објашњења да су бивши логораши. Уместо некадашњих стражара сада су на логорској капији и око жице словеначки партизани. А њих двоје су унутра.

„’Словенац? Словенка?’ питају партизани”, каже Јелена. „Ако си Словенац или Словенка, одмах те пуштају. Ако ниси, остани тамо.

— Два-три дана нас држе тако, под ведрим небом. Ништа нас и не питају, само дотерују нове. Има нас већ неколико стотина.

— Једног дана, видим, поред логора пролазе двојица младих официра који о нечему весело разговарају. Не хају за нас који смо се начетили на жице и разрогачено у њих бленемо. Чујем, говоре српски.

— ’Друже! Друже!’ повичем. ’Дођи овамо! Зашто нас ови држе овде? Доста нам је логора! Кад ће да нас пусте?’

— ’Како да вас пусте?’ кажу они у чуду. ’Па зар ви нисте белогардејци и власовци? Зар нисте Немци?’

— ’Ма какви Немци!’ довикујемо ми. ’Ми смо београдски илегалци! Побегли смо из немачког логора. И сви ови око нас побегли су из логора.’

— ’Јао!’ кажу ова двојица. ’Па они се спремају да вас пострељају!’

— А ми не знамо да се управо тада у Словенији изводе она велика стрељања, о којима ћемо у Београду чути тек кроз две-три деценије.

— 'Чекајте ту!' каже официр.

— Један од њих сад остаје крај нас да нас чува, да нас неко, случајно, не покупи, а други некуд одјури, вероватно у штаб.

— Сат-два отуд га нема. Ми с оним његовим младим другом испред жице остајемо да страхујемо и дрхтимо. Хоће ли се онај опште вратити? Да не крене, кобајаги за њим, и овај, да нас и он не напусти?

— После два сата онај се отуда враћа и доводи целу групу словеначких штабаца. И ови приђу до жице и кроз њу нас нешто испитују.

— И најзад се она капија отвори. Пуштају нас да изађемо! Сви излазимо! Цео логор распуштају.

— Ми се пред капијом грлимо и љубимо с оном двојицом који су се постарали око нас. Спасли су нам живот. Они су били из неке србијанске или босанске јединице, не знам тачно из које."

5.

Јула четрдесет пете моја познаница и њен пратилац стижу неким пренатрпаном камионом у Београд. Град је ослобођен још пре осам-девет месеци и полако се привикава на живот у слободи. Прошао је и велики талас хапшења „народних непријатеља” и „сарадника окупатора” крајем прошле и почетком те године и бесудних стрељања, о чему они сада и сазнају. То им не обећава ружичасту будућност, поготову ако им њихови задрти партијски другови почну постављати питања где су били док су они ратовали.

Њих двоје нису начисто ни с тим како ће живети и договарају се да засад остану заједно, у стану Јеленине мајке. Она нема ништа против њихове комунистичке ванбрачне заједнице.

„Код комуњара какви сте ви”, каже им, и не одише задовољством, „то није необично: лако се састају, још лакше растају.”

Помало и даље сумњају да су баш преживели и лагано око себе прикупљају крпе свог некадашњег живота. Кад се мало среде, видеће шта ће и како ће; можда ће се у народном одбору и регистровати, а можда ће се растати. За сада се припремају да на јесен наставе да студирају. Технички факултет је оживео и они га као предратни његови ђаци с љубављу и занимањем обилазе.

Али једне ноћи на вратима им се појављује Озна. Они већ знају шта је то. Хапсе их и смештају у затвор на Обилићевом венцу, где је Јелена лежала и за време рата.

„Али сада је ту с нама, у посебној самици”, додаје она, „и начелник антикомунистичког одељења Специјалне полиције Бошко Бећаревић, који ме је у окупацији два пута ислеђивао. Он, чујемо, по сву ноћ у ћелији нешто куца на машини, вероватно извештава како се ко од нас, његових затвореника, у његовом затвору држао. Озна њему, изгледа, више верује него нама.

— Главно питање које ми се на Обилићевом венцу поставља јесте — како сам преживела.

— ’Па, ето’, кажем, ’некако сам преживела. Десило се тако. Бежала сам, спасавала се како сам могла.’

— ’Како се десило?’

— ’Па, људи’, кажем, ’нису они могли баш све ни да побију. Неки су морали и да преживе.’

— ’Неки су морали. Али ти си преживела, а други нису. Како си ти успела да преживиш, а други нису?’

— ’Па рекла сам вам, мајка ме је извукла.’

— ’Рекла си да те је извукао немачки официр.’

— ’Јесте. Мој отац је био Немац, који је умро пред рат, и ми имамо немачко презиме. Њима је то можда било важно. А моја мајка је била млађа жена. И немачка удовица. И можда је с тим официром морала и у кревет. Можда му је обећала да ће ме послати у Немачку на рад; можда га је подмитила. Све ја то не знам. Како могу да знам?’

— Причам им све отпочетка, не знам по који пут. Терају ме да им то још и напишем. И то им урадим.

И најзад нам некако поверују и обоје пуштају.”

6.

У јесен се обоје уписују на факултет и настављају да студирају.

Ја је не питам да ли је још с Миодрагом, али ми се због нечега у нашем разговору чини да су бар често заједно. Тако их памте и старији колеге — за време неких предавања њих двоје седе у слушаоници једно до другог. Ипак, пада ми на памет да су после затвора, онако угрожени и уплашени, можда почели да осећају да узајамно више нису сасвим прикладни, да једно другом већ помало постају опасни, и не би ме зачудило да су се и растали. Не морају при том сами ни да виде шта је у свему томе главно. Код угрожених то није ретко. Јелена не каже ни да ли су их вратили у Ској или у партију.

И поред тога, њен живот на први поглед изгледа као да се лагано враћа у ред који она познаје.

Међутим, почетком четрдесет шесте, после зимског семестра изненада их обоје поново хапсе. То њима сад изгледа као да су пали с трећег спрата.

Опет су у ћелијама Обилићевог венца. Изнова се понављају иста питања: како је преживела затвор и логор; зашто и како она, а не и други; је ли припадала четничким одредима или је код њих само била заробљеница; је ли била заробљена док је тражила везу с партизанима; како она партизане није могла да пронађе док су их други лако проналазили; је ли живела са четничким командантом, је ли на то била присиљена или је све чинила вољно; шта је радио Миодраг за то време; јесу ли се њих двоје виђали и пре њеног партизанског покушаја или нису; ако јесу, где су се налазили; кад нису били заједно, где је била она, а где он?

Нема при том никаквог физичког притиска и њој се чини да јој верују. Али према Миодрагу су, канда, све сумњичавији. Све више је испитују о њему. Она непрекидно понавља оно што им је већ више пута говорила.

Најзад је средином године пуштају. Њега, међутим, задржавају.

У почетку његово задржавање изгледа као да само желе још нешто да провере. Али то није била провера.

„И тако је”, каже ми она и гледа ме кроз наочаре као умивеним очима, „и остало. Никад није изашао. Стрељали су га. Без суда и без пресуде.” Брише шакама мокре очи. „Звао се Миодраг Станимировић и био је из околине Чачка. Ако кад шта о њему чујеш, јави ми.”

7.

У Градској кафани, где смо се сусрели, допијамо трећу кафу. Њој мало подрхтавају руке и из ташне вади намирисану марамицу, којом додирује ивице усана.

„Узбудила сам се”, каже тихо, уз осмех, као кривац. „Никад се нисам усудила да одем у то село да упитам његове знају ли шта. Нисам знала шта је тамо могло да ме сачека — могао је да има остављену жену са децом, која је још гајила наду да ће јој се вратити и коју је од мене крио — нити овде кад се вратим. Могли су опет да ме хапсе и саслушавају. Нисам се ни у Београду усудила никога да упитам. Као директорка бироа упознала сам више њих с којима сам могла да разговарам. Али нисам се усуђивала. Дан за даном сам одлагала. 'Нека још мало', говорила сам себи. И тако је то ишло годину за годином.”

Застајкује као да се одмара. „Убили га, па готово! Брига њих за то кога су убили!”

Опет се онако додирује марамицом.

„А и онај четнички командант, из Ваљева; о коме сам и њима испричала. И он је, сазнала сам много касније, управо крајем те године убијен. Кад је отад прошло деценију-две, нисам више могла да се ослободим помисли да сам управо ја повукла тај обарач на њега. Као да су само чекали да дочују нешто овакво, па да се реше: Е, сад ћемо!... Можда то и није било тачно — зашто би убијали некога због силовања кад су и сами такви? — али могло је да буде. Добро, он јесте био злотор, али зашто баш ја на њега то да уперим?”

Изненада се сагиње себи у крило, као да хоће да се сакрије.

„Зашто ја? Зашто ја?”

Отуда до мене допре нешто као неки једва чујни врисак, као некакво пригушено ридање.

То потраје само тренутак, па жена већ устаје. Превлачи марамицом преко образа и јагодица.

„Задржала сам те”, каже опет уз онај осмех.

Крећемо са доста усамљеног спрата, где смо могли слободно да разговарамо. Силазимо степеништем. Она наново застаје.

Да, додаје, затим је дипломирала, почела да ради, удала се за човека кога је заволела, заједно с њим основала онај архитектонски биро, родила двоје деце, развела се. Она је, понавља, била директор, а њен муж је водио комерцијалну страну. „Он је имао пословног духа, умео је то.”

А онда се, пре неколико година, изненада разболела.

„Нерви су ми”, каже, „одједанпут отказали. Одједанпут сам”, објашњава, весело се и помало зачуђено смејући, „полудела. Не знам шта ми је било. Нисам знала за себе. Нисам могла ништа. Нисам била за посао, нисам ништа умела.”

И тада се пензионисала.

Силазимо пред Градску кафану, где нас сачекују удари хладне кошаве. Она подиже јаку белог мантила.

„Сад сам добро”, каже пружајући ми ситну, суву шаку на опроштај. „Оздравила сам. Нисам више луда.”

Кренувши ка Теразијама, застане, окрене се ка мени и одмахне руком изнад главе:

„Али шта да радим с оним човеком, Господе?”

Затим одлази.

Ја још тренутак гледам за њом, па се окрећем ка Калемегдану.

Шта човек, мислим се, да ради са својим животом?

ЉУБИВОЈЕ РШУМОВИЋ

ПОСВЕЋЕНЕ ПЕСМЕ

ПЕСМА У ВАЗДУХУ

Десанки Максимовић

*Треба само ошворити уста и рећи је
И ово ће доба бити леише и срећније*

*Треба речи наћи праве свагдање
Да нам оснаже жељу осмисле надање*

*Јер песма је свуда око нас ређе у нама
Победне у нас пред жрдилом и бунама*

*Победне у нас ја се скрије и чека
Нека времена боља весеља нека*

*Треба само јружити руку духа
И песма ће се доћићи срца и слуша*

*Објасниће нам необјашњиве мржње
Слепилом уштане у наше ближње*

*Показаће нам руку водиљу која
Над овим народом над овдином јосија*

*Треба само ошворити широм двери
Да уђе музика а да победну звери*

*Да крајковиде воде низ јазине ошеку
Прљаве воде у своју прљаву реку*

*Треба кажем ошворити срце и шу је
Искусна песма која се види и чује*

*Кукавичке ће умукнути и никад
Да не добију звучнике ниши приклад*

*Нека пошону у нејрозирни умук
Да их не учи нашег унука унук*

*Треба залеђа очистиши од сламе
Чело од рђе од понизења раме*

*Па ведре дана биши Бог и биши
Јасен у долу јасан частан у биши*

*И биши добар и добар свакодневно
Добар верно и врло добар гневно*

*Доброће треба. Добри да смо
Овога шрена још ништа није касно*

ПИТАЊЕ

Сачињено 29. 10. 2008. и посвећено
Слободану Марковићу, поводом
80-ог му рођендана

*Пишање једно по глави ми звони
Где ли је вечерас Либеро Маркони*

*Да ли се искрао из својих поема
Да га ојетш има тамо где га нема*

*Да се морски јахач пришајо није
У шужној раскоши своје Мешохије*

*Да ли и вечерас као што је стилно
Иде према нама ал дијагонално*

*Ил мајроз још чека бродове и вале
Да га побуњеног врати до обале*

*Да ли ће усјеши срећан у самоћи
Да ојстане мањи од Панонске ноћи*

*Или ће шиуџама које срце сџишићу
Надиџраїи судбу Свирача у лишћу*

*Зар После снегова Орао над жицом
Није заслужио ѿвраїтак ѿречицом*

*Преїешко кажњен да за љубав ѿпроси
Песник и сад Град свој на рукама носи*

*А ѿїтање шешко још ка мени једри
Шїа вечерас ради Утопљеник ведри*

*Да ли ће у ѿноћ кад кица засїи
Бануїи на враїа у Чубурској лии*

*Или ће све редом ошераїи к враџу
Ксенија џа чека на кућноме ѿраџу*

ПИСМО ИЗ ЉУБИША

Брату Миливоју

*Оїусїела нам родна кућа
Жижак исїањио кров
Исїод водњице їрули обућа
Паучина џрли раџасїов*

*Узалуд чекам да џлас драџ
Из ѿрущеноџ шора засїја
Маховина наџриза ѿраџ
Одселила се кућна змија*

*Скршена леже авлијска враїа
Чамови кайци ѿромају носе
Срце болом ко руком хваїа
Рукуницу сломљене косе*

*Да ѿкоси на сїази коров
Да ѿросїе селом чаканца звек
Да замирише чесїар боров
Још једном али занавек*

НЕЋЕ ПЕСМА

У славу заувек трогодишње
Милице Ракић из Батајнице

*Слејје звезде над судбином брину
Неће јесма док нам деца гину*

*Нема вајре нема надахнућа
Црн се облак надвио над њлућа*

*Нигде слике да вид-невид јрене
Неће јесма док цвиле сирене*

*Куће реке и њланине жоре
Смртј узима чак и мејшафоре*

*Тужно срце слика кајџакомбе
Неће јесма док њадају бомбе*

*Слејје бомбе шјто не виде циља
Пројив деце лејџира и биља*

*Слејје бомбе слејих жосјодара
Пројив свежа шјто лејоју сјвара*

*Лаж и рђа дошли су до жуше
Неће јесма док мосјове руше*

*Нема речи здраве и свечане
Неће неће док руше Звечане*

*Песма зна шјто јесма мора знајти
Зашто неће док Србија њајти*

ПИШЕМ ПЕСМЕ У РЕДУ

Брани Петровићу

*Пишем јесме у реду Ал мало се осећам кривим
Да ли бац сваку јесму Ја морам да доживим*

*Ја сјарим њолако Оне уојшјте не сјаре
Оне бездане јрескачу На небеса се њејаре*

*Оне у Јужној Америци Неке револуције дижу
Хероје за уши вуку У кайислу немира сѝижу*

*Оне Северни ѝол Са јужним болом вежу
Оне лисиче змијују Срце несѝоразума досежу*

*Збуњен сам њиховом моћи Омамљен речима сивим
Да ли ја сваку ѝесму Бащ морам да доживим*

*Ја несѝајем ѝолако Оне све чврѝиће бивају
У девојачка недра Моје жеље сакривају*

*Оне уличаре зверују Добацују мушкарцима
Оне будалама верују Удварају се сѝарцима*

*Луде лудују ѝламѝе Памеѝују језичаре
Оне необично ћуѝе Док се са ѝаволима ѝаре*

*Ја од њих зависим Понизан им се дивим
Али зар сваку ѝесму Бащ морам да доживим*

СЕДИ СРПСКИ ПЕСНИК

Милисаву Крсмановићу — Крци

*Седи срѝски ѝесник крѝи ѝанѝиалоне
Док му око ѝлаве мейшафоре звоне*

*Ћуѝи срѝски ѝесник ѝун балканске ѝуѝе
Крѝи ѝанѝиалоне ѝоѝѝо нема друѝе*

*Песник срѝски седи а ѝролази време
Нема узбуђења ни велике ѝеме*

*Срѝски ѝесник ћуѝи ѝанѝиалоне крѝи
Чека да ѝа неко надахнуће дрѝи*

*Крѝи срѝски ѝесник ѝанѝиалоне. Седи
Нема надахнућа срце му се леди*

*Крѝи ѝанѝиалоне ћуѝи срѝски ѝесник
Та руѝа на ѝуру чеѝа ли је весник*

*Убада се излом али храбро шрїи
Срїски пїесник седи пїаншалоне крїи*

*Скрїи срїски пїесник шри шава на шїуру
И задужи вечностї и срїску кулшїуру*

ЗАВЕТ

Стеви Раичковићу

*Узмишїе ми небо и радостї из зене
Ал немојшїе дуван ракију и жене*

*Узмишїе ми кућу авлију и шцїшалу
И снађу ми верну али пїосусїшалу*

*И овиу и краву и коња и шцїшене
Ал немојшїе дуван ракију и жене*

*Узмишїе ми славу и свеца са зида
Вашїру са ођњишїша ођледало сїида*

*И кума и друђа и пїркос од сїшене
Ал немојшїе дуван ракију и жене*

*И Цојса и Брамса и Фројда и Канїша
И Јесењина нежнођ пїреваранїша*

*Узмишїе и креветї и шїешку реуму
И кораке моје одувек на друму*

*И руке и уши и целођа мене
Ал немојшїе дуван ракију и жене*

ОПТИМИСТИЧКА

Деди Божу Симиовићу
који је имао обичај да каже:
— *Лажу, кради и куни се криво,*
не би ли се остало живо!

*Све најлеице о најгорем најици
Измаијај да постоји чега нема
Лези и замисли озон. Дици
Оцима. Ђушеће Зло се спрема*

*На пућу си једини који шегли
Ружну планету на планетама
Не жунђај. Који су у земљу легли
Причаће о леицима и већима*

*Све најгоре о најбољима мисли
Сујета је застава твоје воље
Просвећени варвари нас сисли
Певај. Зло је од Свезла боље*

*Када догори оново сам пријали
Право је само покварено Криво
Одвези језик и неправду хвали
Не би ли се остало живо*

МАША КАЛЕКО

РАСПРОДАЈА ДОБРИХ САВЈЕТА

О ЧЕМУ РУЖА ЗИМИ МАШТА

*Шта то добро ружа чини у зимско вријеме?
Она сањари сан свијетло црвено.
Када је снијеж покрије за Св. Николу
тада сања зору и зелено.
Када сребрни мраз ухвати се грана
она сања о пчелама,
о љавоме лејтиру, о флериу што снује...
Још један сан и зима пушује!*

*А што чини ружа у ускршње вријеме?
Гизда се и шрејери све до априла.
Плавим јутром буди је сунце,
а увече посјећује је прољеће
и један анђео је тихо чува.
Он сасвим сигурно зна
шта то Бог с њом жели!
И тада, преко ноћи, као облачак
лаган, као дах,
за Духове процвјета, одагна страх
и у бокору све развесели.*

ЈЕСЕЊА ПЈЕСМА

*Куцка киша и кайље с камења,
дрвеће љаче и вјешар завија.
Колико још суза исљакати треба
да бисмо ситили до мирног неба.*

Види, све *ѿ*е *ѿ*ицице на ју^џ одлијећу,
избје^џле су зиму и мразу се смију,
сунце нас није обавестило и бешумно лу^ѿа
на север, исток и запад и *ѿ*у се крије.

Ти који моли^ѿ и мјесе^ѿ и сунце
и не на^ѿу^ѿи^ѿа^ѿ љи^ѿане у *ѿ*ољу,
буди са нама у свакој даљини!
Додај нам руку и заклони
џнијездо у висини!

ВЈЕРНА, БЕРЛИНСКА УЛИЦА

Прије скоро 40 година с^ѿановала сам овдје.

... Вуче ме за рукав,
ходајући с^ѿаром улицом, *ѿ*умарам уздуж.

И ни^ѿи^ѿа не *ѿ*ражећи, видим смисао.
Увијек *ѿ*оново ме вукла и *ѿ*ре^ѿзнала
*ѿ*а улица.

Буди разумна, рекла сам јој.
Чети^ѿдесе^ѿ година. Нисам више овдје.
Чети^ѿдесе^ѿ година. Колико сам често
селила и обнављала се у *ѿ*уђини, у еџилу:
Њујорк, Цент^ѿрал *ѿ*арк,
Минесота улица и Гринич Вилиѿ улица.
И Цирх и Холивуд, *ѿ*а још и Јерусалим.
Ш^ѿа жели^ѿ од мене, с^ѿара вјерна улицо?
Да, знам. Ни^ѿи^ѿа нисам заборавила.
Овдје бијаше сва срећа моја. И несрећа.
Овдје се родило моје дијете.
И мора^ѿе бјежати.
Овдје су ме *ѿ*осјећивали моји *ѿ*ријатељи,
али и Гес^ѿа^ѿ.
Ноћу сам ослушкивала возове.
И нацистичку *ѿ*јесму из крчме *ѿ*реко *ѿ*у^ѿ.
Ш^ѿа је од свеџа остало?
Роза *ѿ*ешуније на балкону.
И мала књи^ѿарница.
И једна с^ѿара рана, незарасла.

КРАТКА МОЛИТВА

Господе, дозволи ми да будем
онај који јесам у сваком часу.
И подај, да од самог почетка
постojим у свом најбољем гласу.

Осећам да ме држи једна рука
и води њена ниш свилена.
На црном и белом пољу
само сам шах фигура,
нема и малена.

ОНАЈ КОЈИ ЗВИЈЕЗДЕ ПАЛИ

Кад вечерње сунце зајад зали,
долази човјек који звијезде пали.
И он оставља многе звијезде
које се по тамном небу гнијезде.
Једну за другом палећи ходи.
Сребрно сјаје на плавом сомоту
као по води.
И у средини свег тог сјаја
мјесечев их фењер сјаја.

Ослушни, вечерња звона звоне!
А дневни вјештар прича вечерњем вјештру:
пријатељу, часак је стигао,
почни да палиш лампоне.
Упали их што више,
на милионе.

... И онај који звијезде пали
одлази у кревет
и са сном се щали.

БОЖИЋНО ВРЕМЕ

Мраз дахом лети шанке чийке
и седефом шара прозорска сјакла.
Ту, по окнима сјава

ледено цвијеће, звијезде,
пайраћ и шрава.

Са дрвећа њише се иње
и задње су одлећјеле пйице.
Лагано сийи снијеж...
У нашим сновима
Божих је већ јучер сийигао,
криомице.

РАСПРОДАЈА ДОБРИХ САВЈЕТА

Ја сам из шужног повода
шолито пуйа пријатељских
савјетиа примила,
да се осјећам дужна
овом приликом добар савјет
јефшино даћи.
Јер и када је неко у невољи
добие увијек добар савјет,
ријетко виски.

Кроз нейоуздане пријатеље
посијажемо мудри.
Они имају за све
одговарајући савјет.
Од љубавног јада до рака плућа,
од жалосији до радосији.
Јер, савјетии ушйеде дјела.

Не следи савјетие промјенљивих
пријатеља,
шо ши је мој савјет.

Превела с немачког
Милена Северовић

УВЕ КОЛБЕ

ЧИНИО САМ ТО КАО УВИЈЕК

ТО ДА САМ ТАКАВ

свима мени негда претпостављенима
најљубазније објашњење

*Засводим себи небо
Више рђаво нешто љаво
Чекам*

*Мој мир траје
Већ неколико тисућљећа
Црпим поезију*

*Налазим се у свијету
Какав он није
Са његовом*

*Не зовем
Не слиједим
Прошест није моја ријеч*

*Познајем себе и знам
За забране
Да ниједна за ме не важи*

*Учиним нешто
И уживам
У немиру других*

Нејојамно је *шо*
И без *шојма* је
Без *шолишике шокође!*

Могао бих као *пацијент*
Клинику да *ојскрбим*
Са својом *шавом*

ЦИНИК

Шта ме сад *шони* да *шо*
досјетком ил лудилом назовем, Боже,
ако си *шу* био *ријетко* озбиљан,
онда сам *ше* сенилно *шовао* —
ал лукав је Творац:
сшворио си Еденски *врш*
за мучење наше *свијести*
са варљивом жељом за *шовајком*
у неку *шакозвану* *свијетлу* будућност,
и било *ши* је од *шочешка* јасно
да ће *ваљати* као *мошор*
за *шар* хиљада година *раша*,
за *шар* хиљада година *немира*,
у којима, *шосмашрајућ*, сад *уживац*
у савршености *цинизма*.

ХИМНА

Агресије долазе од зиме без *снијега*
И из *Већ-сам-шу-синдрома* који убија.

Шта ћу са својом *храброшћу* у новом
Броду франшазике, у својој *немачкој ушоици*?

Дрво лежи *при дрвешу* а између *камења* *малштер*,
Чија шврдоћа *сшо* година *шраје*, *дошле*
Да *ошлијевамо* и *брбљамо* о *залихама* *уља*.

Звецкају *узбуђеном* *лобањом* *окови* *лудака*
Као *хладноћа* *једног* *нашаднушог* *космоса*,
Негових у *мишу* *усисаних* *сунаца*.

*С њежњивом и њежним њевојом њроиђравамо
Секунде среће ове мјехурасте констїрукије.*

АНА АХМАТОВА, ЈЕДНА ПЈЕСМА ЗА ВАС!

*Мођли бисмо да Вас њејресїано циїтирамо.
Не бисмо добили нициїа.
Жалосї се једначи у раїу и изван
њега. Сїуїњеве су вјечни
— да и свијеї надиђу — їрајнији
од самођ живоиїа.
Циїтирана — као црвена боја крви. Шїо осїаје,
їзоадинско је зрачење у коначном свемиру.
Како се, из їмуше, їјесма
издваја, знак. Конценїтрација
неколиких једнаких, неколиких савјесїи
у неком велеђраду или исїред (наїосљеїку
ноћна вожња, црн їроцијеї дрвеїа, їокој).
Они чезну једни за друђим — али ми смо одрасли.
Мођли бисмо да Вас њејресїано циїтирамо,
како се їонос из скрушеносїи рађа.*

ЗВЈЕЗДОТРАЖИЛАЦ

*Тај шїо, чујем, ноћу излази из куће
и, видим, високо у небо жледа,
їога би, знам, једна врло радо једном срела,
али, вели она, їако како сївар изгледа,
їај, жали се она, жледа їїак увијек само увис
и, мисли она, никад у моје лице.
Тако, їријатељу мој, никад нећеш своју звијезду
наћи.*

НАГАЂАЊЕ О БИРМИНГЕМУ

*Бијеле жене изгледају овђе као дјевојке.
Црне жене, наїроїив, изгледају као жене.
Пакисианске жене їакође дјелују као жене.
Пакисианске дјевојке шминкају се у жене.
Црне дјевојке їраве женама конкуренцију.*

Бијеле дјевојке показују панк-адоlescенцију.
Са стариим женама што гледају као дјевојке
цио Бирмингем постоје градом жена.
Има овдје и мушкарца, у одговарајућим бојама.
Сви су они младићи са спортиским ожиљцима,
караоке-пјевање је у бабу шркача.
У удружењу се младићи осјећају као мушкарци.
Како се овдје полови слажу у породици,
могу само да нагађам. Вришреикасте су масе.

ЧИНИО САМ ТО КАО УВИЈЕК

Брзо склопих књигу.
Фоотографија, видјех једну фоотографију.
Уистину скоро ништа.
Неразговјетна слика,
лоша репродукција,
и моја расијаност.
Подсјећала је на брошуре
средњега социјализма.
Због кружног зрнеља.
Овдје само један снимак
који се тиче безначајног предјела.
Да сам тачно погледао,
питао бих да ли су ту брезе
ил младе шојоле стајале.
Брезе, сасвим сигурно брезе.
Првенствено се оне примјењују
у брзом поновном пошумљавању,
задовољне и с тијеском, какве јесу.
Овдје је стријељан Радноти,
гласило је испод слике,
овдје су људи закопавани
на рубу историје.
Моја једина мисао бјеше
бласфемична: овдје сам
провео дјетињство и играо се
на тој и тој масовној гробници.
И увијек су ту стајале брезе,
и увијек новембарски голе.
Двадесето стољеће, људи,
не најуштам никад на тај начин.

Holzmarkt, 19. септембар 2000

МАЈМУНИ

*Тик уз канал који се Рајна зове,
дрече мајмуни. Два шорња што се љуше,
знаци пројалоџ људскоџ љана
одмах прекојуша, не смејају им,
защиићеним у сумрачју лишића
поврх зеленила сјајаће воде.
Груба је њјесма шиићана.
Они један друџом добацују срце
боџа коџа су расшрџали.*

HALLE-LURELEY 2

*Ја не знам шта ће биши од мене,
ако заједно с шобом нисам.
Ја шрошим своје часове земне
сваки дан сама, ко слијеја да сам.*

*Тако шо добра муза каже,
у ушјешно лаком жарџону.
Ал ми се данас с душом не слаже,
као да крви бјеше у шону.*

Превео с немачког
Стеван Тоншић

ПРВО ПАТРИЈАРХОВО ЧУДО

Увек ми добро дође кафа у малој сестринској соби после ноћног дежурства. Сестре Нега и Лидија ћуте као да су претуриле нешто велико преко главе. Све троје зуримо кроз прозор и гледамо у парк густо прекривен кестеновима. Била је дуга и блага јесен и кестенови су пуни лишћа тако да је наше одељење интензивне у приземљу притиснуто тамном и тешком сенком. Од лишћа сад већ боје бакра нисмо могли да сагледамо ни парче неба, ни делић белог каменог зида којим је био опточен грандиозни Светосавски храм на крају Карађорђевог парка.

После ми у глави дође да је читав бучни Београд последња два дана притиснут великом тишином, да је и свако струјање ваздуха престало и да се све умирило како то бива пре почетка зиме, у дану кад ишчекујемо прве пахуље. Само, ово је дуга и топла јесен и нема наде да скоро падне снег. Онда се сетим.

— Данас сахрањују патријарха. Биће ту велике гужве око Светосавског храма. Бар нам неће долазити пацијенти.

— Докторе, како је она сепса у петици?

— Све ми се чини да мала неће преживети овај дан.

— Мајка се не одваја од постеље мале. Целе ноћи се молила над дететом — повери ми Лидија. — Није хтела са нама ни кафу да попије.

Огласе се звона на Светосавском храму. Најпре из тиха, па све јаче као да призивају. Ускоро се, са леве стране, од Славије, појави чело патријархове погребне поворке. Маса света изливала се по Карађорђевом парку, опасујући Светосавски храм. Истовремено са њеним комешањем удари неки ветар и лишће започне да се откида са кестенова. Узнемиримо се и ми у сестринској соби. Нешто се збива непознато, пуно стрепње, у нама се ствара празнина која одузима дах. Кошава зна то да

чини са нама у овом бучном граду. Али, одједном се утишаше звона, престаде ветар, још неколико бакрених листова слети на земљу и опет нас притисне тешка тишина.

Протрљам образе. Опет сам заборавио да се јутрос обријем. Изгураћу некако, па после, уредићу се код куће натенане.

Сестра Нега гаси цигарету. Сестра Лидија има на лицу јако забринут израз, нешто јој се преврће у мислима. Онда гласно упита:

— Ко ме ли се молила? За кога се молила? С тим молитвама започела је када смо сазнали за смрт патријарха Павла.

— У очају се људи и за сламку хватају.

Из сестринских погледа закључим да је било боље да ништа нисам рекао.

Око патријарховог ковчега чинодејствовали су многи црквени великодостојници, певао је хор, али до нас ништа није допирало.

— После га носе у оближњи манастир. Тамо је желео да га сахране.

Сестра Лидија је отишла да дâ инјекције менингитису у седмици. Кад се вратила обавести нас да се мајка опет моли.

— Клечи крај постеље мале и моли се загледана кроз прозор. Али се тек са њеног прозора од крошњи кестенова ништа не види. Баш је мрачно у петици. Али она не дâ да се пали светло.

— Мора да се моли патријарху за малу, или се моли за патријарха — примети сестра Нега.

— Или и једно и друго. Молитве су увек тако сложене кад се моли за друго.

Пред Светосавским храмом се, изгледа, обред завршио. Опет почиње звоњава, најпре се огласе она мала звона, па све већа и већа, а кад се поворка возила са патријархом и ужом пратњом отиснула од цркве и масе света и кренула према манастиру, најзад се огласи и оно големо звоно које се ретко користи.

Опет почне ветар. Гране кестенова се не њишу, није ветар толики, али лишће веје.

— Овако никада није лишће опадало! — узбуди се сестра Нега. — Ни за највећих кошава.

— Па ово веје као први снег! — додаде сестра Лидија.

Звоњава не престаје. Звонила су скоро читав час, све док поворка није стигла у манастир.

— Разданило се — приметим. — Неће још бити праве зиме.

— Зар не видите, докторе, да више нема лишћа на кестеновима. Голе су гране. Опет видимо небо из ове наше интензивне рупе. Звона су обрала лишће. Читави сметови лишћа по парку!

— У то име могли бисмо да попијемо још једну кафу — покушам да ствари вратим у нормалу.

На вратима се појави мајка из петице. Бледа, испијена, али озарена лица.

— Докторе, отворила је очи и препознала ме.

— Па онда ће све бити добро — кажем, а у себи понављам: „Па ово је, ипак, чудо! Прво патријархово чудо.”

МИЛЕНКО ФРЖОВИЋ

РАДИМ И ДИШЕМ

ДАЛЕКА ГОСПОЂО ОЛГА

*Далека ђосѝођо Олђа
одавно већ знаш
да љубав рађа бол
и да бол је со живоѝа
бол буди знање у нама
а знање ѝроширује свесѝ*
*И знаш
да бол ѝреба учиниѝи сиђушним
и да не ѝреба дозволиѝи никад
да ѝе надјача
Ради савршено
као да Бођ чини
ѝуђа ће несѝаѝи
Речено ѝи је већ одавно
као ѝѝо већ одавно речено ѝи је
и да не ѝрезиреш себе
ѝѝо волиш
јер најлеѝи дар је волеѝи*

*љубав је ђориво које води
до нивоа свесѝи*

*Далека ђосѝођо Олђа
о разлици међу људима знаш
да ѝочива на сѝейену разбуђеносѝи
или на нивоу освещѝеносѝи*

и еїџо далека ѓосїџођо Олђа
 ја не знам шїїа радиш и ѓде си
 и шїїа ѓовориш данас
 али сећам се
 како ѓоворила си
 — У овом делу универзума
 љубав није најјаче оружје
 реч је јача од љубави
 реч може да убије љубав
 Али свеједно
 далека ѓосїџођо Олђа
 свако чистїо срце киїшїи
 од љубави
 и љубав у њему нейобедива је
 И буди срећна
 као у једном издашном шренушїку
 самоће своје
 у сну
 кад осейїила си на образима
 бескрајну нежностї дланова
 онођа шїїо долеїео је
 из самођа свейїла јушарњеђ
 на пусїшом булевару новосадском
 и рекао
 — Узимањем воде
 без живошїа и свейїлостїи
 не ѓаси живошї у себи
 Иди на извор
 шїамо ћеш наћи живошї
 свейїлостї
 и шокреї
 шїамо ћеш наћи мене

ПОЕЗИЈА ЈЕ УВЕК ПРАВА СТВАР

Мој занос је нейролазан
 Јер шїезија је увек шїрава стївар
 Ласшїама слична
 Или исшїовейїна чак
 Кашїкад сва у шїџледу на чистїу локву
 У којој ѓнезди се у шренушїку
 Лоїшасшїа лейшїа сунца
 И коју нежно шїаласа шїовейїарац лейшїња

Кайкад је шишрај усхићене душе
У телу брзоногом
Ах поезија ах кушак блажени
За истину што зрачи благойворно
Као леј сан је поезија
Загонејна бистрина свећа
И небо и земља у мом загрљају

РАДИМ И ДИШЕМ

Кад видим негде
шек направљену кућу
умем да кажем
Чуди ме како су је направили
а да им ја нисам йомаџао
Али шалу на сшрану и чујмо
леј је што осећај
кад йружим йомоћ а заузврат
не очекујем ништа
ниши шта хоћу да узмем
Али морам да йризнам
у йоследње време
йосшоји код мене извесна
рачуница
рећи ћу само ово
Физички рад је
моја релаксација
која ми доноси бољу поезију
и бољи акварел
на йпример
а како што
не бих сад да йричам о шоме
Окреће се бубањ мешалице
и жишка маса бейона
йада у колица са којима йрчим
до месца где лойајом йуним канше
йа их йодижем високо
вукући конојац што клизи
у жљебу чекрка
Ешо йри функције за мене
док йраје дан
и јако сунце
али и освежавајућа сенка

коју даје зрана дивовске кајсије
бац њу где се највише ради
Дакле радим и дицем
уз весео разговор са људима

СВЕ СЕ САВИЈА

Под шерећом бубамаре
и сунчевог зрака
савила се
једна шравка
И једна ружа са накићом од росе
мало савијена
шрејши
И невидљива сџаза
по којој деће јури кад се игра
савијена је
још од давнина
И ова песма савија се
са врхом према доле
а врх је у самоме небу
и прејун једне звезде
сија

ПРЕДРАГ БАЈО ЛУКОВИЋ

ПРЕСЕЧЕНА СЕНКА

СФУМАТО

*Из њолусенке извире ми лице
Госјод њо њему блађу свејлосћ мрви
Смирио сам било — крвојок и живце
И свеј уијам као човек ѡрви*

СВЕТЛОСТ ТАМЕ

*Сћавих се на сјисак
Оних који чекају
Да Црна ѡроцури руја —
Зђуснућа свејлосћ шјаме
Да обасја нам шјело
(Пошом нек мине)
Да коначном циљу
Кроз осећање врело
Сћиђнемо до сушћине*

ОСИЊАК

*Паклени зуј се око мене врћи —
Зуј сјајних крила, јаснођ бола, смрћи
Зуј који Баволу блађу ѡесму швори
За ухо у коме бубна ойна жори*

*И док се демон њесмом овом лечи
Душа у мени ко у хаду јечи*

ГАВРАНОВ КРУГ

*У црном се крућу врџи
Летџ заврана око смрџи*

*Тамно крило, кљун и сџрава
Црних мисли џуна глава*

*Ошџроћ бола врела канџа
Загрејана исџод сача*

*Мркле ноћи којој жар
Чини рана — крви чар*

ЦРВЕНИ ПОГЛЕД

Арнолду Шенбергу

*Црвени џоћлед уће ми у крв
Са њом се сједини ко са воћком црв*

*И док из мене Светџ оџворен глада
Врџи ми кроз биће мимо свакоћ реда*

*Нишџта му вище неџознаџо није
Ни слобода орла ни вешџина змије*

*Ни смрџи ни љубав, ни радостџи ни сџрава
Од џоћ џоћледа сад ми џуџа глава*

*Изаћи из мене чудовишџе — крени
Хоћу да ми живош личном виду сџреми*

*Хоћу неџознаџо да сџознајем редом
Не да ми џодвлачиш џи црвеном кредом*

*Хоћу да мој џоћлед збиља мој и буде
Да зеленим оком одем мећу људе*

*Да сјај ока мога — сјај црне ми зене
Буде жива койча Госиода и Мене*

ТАМНИ КРУГ

Новици Тадићу

*Баволов друг ме жони у круг
Бежим од њега а џуи је дуг*

*Нагло када променим смер
Он жртџва бива Ја брза звер*

*И увек мокри од шамног зноја —
Три круга његова, два круга моја*

*Све што надзире ветеран враг
Док за џешама нам бриџе шраг*

ПРЕСЕЧЕНА СЕНКА

*Пресечену сенку
Зраком оштрог сјаја
Видим исход ножу
На џуиу без краја*

*И како коракнем
Ко џоловљен да сам
Она се џомери
И шраг свеџла јасан*

*Боже, о, зар мора
С обе сџране шама
Да џриџиска оно
Што свеџли у нама*

БОГИСЛАВ МАРКОВИЋ

МЕЛАНХОЛИЈА

1. ПЛЕНИДБА. ПОЧЕТАК ЛУТАЊА

Одузели су ми све, и новац и куће, и ствари. Додуше, могао сам да боравим и стварам у једној од очевих кућа на које сам стекао ограничено право коришћења — оној у Трсту, и оној другој, на узвишици изнад Куршумлије, поред царског пута који, преко Препољца, води за Дубровник.

Од почетка фебруара до краја априла боравио сам у Трсту, где сам намеравао да оконча рад на књизи о пореклу, развоју и пропасти породице Мургулски.

Али, наднет над папирима и скицама што сам их добио у Катастарској општини Трст, открио сам да је ван домашаја суда и других важних инстанци остала Мирослављева кућа у Спанцу.

После свега, тешко је рећи колико сам, нетремице, два или више дана, гледао у тамну позадину екрана и писао. Слова су се, бела и ситна, појављивала без реда и без смисла.

Пекло ме у очима, леђа су ме болела и нешто је у потиљку куцкало. Устао сам, дигао руке изнад главе, савијао и исправљао прсте. Онда сам се нагло окренуо према прозору, забацио главу пет или шест пута, али нисам чуо ни пуцкетање пршљенова, ни истезање мишића. Ни лепет ластавичјих крила, ни птичји цвркул, ни споро отицање ноћи. Нисам чуо ни буку таласа, ни скакутаве кораке разиграних веверица, ни трептај свог ока, ни померање клатна великог зидног сата, ни откуцај оног другог сата, двоструко мањег, што га је отац, тридесет шесте, купио, и свесно преплатио, од Норе Барнакл, јер Џојс се, пишући почетне странице *Уликса*, омамљен дуванским димом и вискијем, те бескрајне зиме, беше увалио у ду-

гове из којих га је, болним растанком од ствари непроцењиве вредности, Нора једва извукла.

Размакнути и полупокретним прстима обухватих беживотно тела миша. Куглица се беше укочила, црвени коњић се (уместо показивача) пропињао и трзао, бешумно, без седла и узенгија, кретао се уназад, ознојен и са пеном на уснама. Стрелица је, повремено и непредвидљиво, скакутала од једног до другог угла монитора.

Узалуд, помислих. Ако не ухватим и не забележим све речи и све слике из подсвести и скорашњег, још свежег сна, немам на кога да се љутим. Тадијана је била у праву. Кад сам био сигуран да сам све ситнице и потрепштине ставио у кофер, и када сам га затворио и уздахнуо, Настасја је рекла да би требало да понесем и једну од машина за писање. Оне су биле доле, у подрумском складишту, у просторији са земљаним подом, на источној страни. Неочишћене и неподмазане, оксидисале већ и покривене дебелим слојем влажне прашине и невидљивим честицама хладњикавоопорокиселкасте сласти црвеног вина из наших и околних подрума. Моје лепотице, *Monica* и *Antares Domus*, лежале су доле, на поду, између стакленог балона (оплетеног врбовим прућем) и брдашца безвредних романа и књига о загробном животу.

Кренух према полици за књиге. Биле су иза тамног стакла, у беспрекорном низу. Настасја их је сложила зналачки, с љубављу и стрпљењем. Неке од њих сам, увезане канапом, нашао на венецијанском отпаду.

А сад? — запитах се. Шта сад? Ако ме је више него моћни компјутер изневерио, није ме оловка издала, ни стара свеска, неотворена, пожутелих листова коју је Мирослав донео из Копра, оне године када су га први пут ухапсили, ухвативши га на делу, док, плашљиво се осврћући, из руку власнице мале књижевске радње узима пенкало, осам великих и две мале свеске, те бочицу мастила и четири незаоштрене графитне оловке. Продавачици није остао дужан, платио јој је, осам месеци касније, одневши јој пршут, маслиново уље и флашу црвеног вина. И то су, разуме се, фотографисали, сматрајући да је остао дужан и судији, и иследницима, и непознатим особама које су носиле кожне качкете и до колена дуге кожне капуте.

Тада, када су га други пут ухапсили, тада сам предосетио да он неће још дуго. Мирослав се, коначно, беше одлучио, везао је себи уже око врата и умро. Шест месеци касније, умрла је мајка.

Мрак се беше разредио. Са плавичастог екрана беху нестала сва слова и сви знаци које сам од синоћ, без прекида,

десетак сати и више, мучно, с напрезањем и болом у плећима, бесомучно исписивао.

Одједном! — осмехнух се. Када се ничему више нисам на- дао и када нисам знао шта ћу са собом и са данима испред се- бе, појави се црвено ждребе и, за разлику од коњића који се беше изгубио, поче да скакуће, не у месту, не ни уназад, већ, галопирајући и тресући гривом и репом, крену према истоку и десној страни екрана. Дошавши до ивице, застаде, диже главу, погледа горе, према небу и, истом брзином, крену према југо- истоку.

Осећао сам бол у очима и потиљку. Стрелица се кретала час доле час горе, час лево час десно. На левој половини мо- нитора појави се календар за 1999, а на десној бледозеленкаста елипса нестварног часовника. Велика се казалька, боје коњића, наглим и неједнаким скоковима, кретала уназад, одбројавајући дане и ноћи. Приближавао сам се и ја, истом брзином, цркви у Спанцу, каменој кућици иза ње и свом првом плачу.

У црном се квадратићу, исписане туђом руком и уокви- рене двоструком линијом, појавише арапске цифре. Беле, на тамној позадини. 24356. Узех патрљак оловке, узех и стару све- ску, почех да сабирам, множим, делим, одузимам, додајем и враћам се у дане пре свог рођења. Превалио сам шездесет ше- сту, ихај.

Чуо сам удар грома, или експлозију, или ударе и сударе ветрова, или провалу неба и облака, или котрљање ужареног и хладног камења, или надолазак узавреле лаве и неодољног помора. А онда, после краткотрајне али заглушујуће тишине, таласи, све већи и бучнији, почеше да се разбијају о јужни зид наше куће. И са северне стране је надирала вода, мутна и ди- вља, хладнија од празнине које се нисам плашио. Да, мај је, сигуран сам, тек је почела друга половина двадесет прве мајске ноћи, време је за обилне кише и хладна јутра, препуна окре- пљујућег мириса липа и лаванде.

Још један празан и бесмислен дан, почех да пишем. Јалов је, шапнух, јаловији него било који пре овог. Не могу даље, уморан сам. Мораћу да сиђем до обале, окрепиће ме плавет- нило и мирис воде. Не плашим се ни ветра, ни побеснелих таласа. Ма шта да се деси, али нека, већ сам миран и хладнији него малопре. Ставих прст на вену која је делила слепоочницу на два једнака дела. Не осетих дамарање. Ако ме нађу мртвог, где да ме баце? Морам да напишем шта да ураде. То ћу сутра. Ево, дуго већ, газим преко белог и врелог камења. Дошао сам до воде, она ми је изнад колена, све је опаснија, узима ме, но- си. Ако останем жив, после ћу преко брда, па опет преко дру- гог, трећег и осмог, преко поља и ливада, преко винограда,

поред цркве. Спустићу се доле, у Спанце, у наш подрум препун сенки, препун Наталијиних брига и осмеха, очевих корака, полугласног мрмљања и благе љутње на Бога и проклету судбину.

Према Настасји и Тадијани сам био opak и неправедан. Мислио сам само на себе, грешио сам све чешће. Оне се нису љутиле. Напротив, ако би из мене покуљале погане мисли и још прљавије речи, оне би биле још понизније и добродушније. Нису ме сажаљевале, али јесу ми се, уплашене, покорније, поносније и срдачније, приближавале. Мени је баш то сметало. Тражио сам и хтео сам, по сваку цену, да будем сам.

Нашао сам коферче, направљено од танких, готово прозирних дашчица. Купио сам га у Београду, шездесет четврте. *Дај, мори господине, дај ми банку и њвоје је.* И сад чујем глас плавокосе Циганке. Кључић, искривљен и зарђао, ничему више није служио. Узех чекић, треснух неколико пута. Шарке попустише, подигох поклопац. Унутра, уместо фотографија, хартијица и писама које је писала Настасја, унутра су се налазили комадићи заборављених успомена, суве мишје уши, две губице, секутићи, празне очне дупље, шапе (само три) и зрнца праха, који бојом и величином подсећа на честице сумпора, барута и плавог камена.

Сем мене, све је трошно и мртво, подсмехнух се себи и оном другом, невеселом Борису.

Почех да куцам.

dead dead dead dead dead dead dead dead dead
is is is is is is is is is is is is is is is is is
mouse mouse mouse mouse mouse mouse mouse mouse

Било где и било када, ако ме неко буде нашао мртвог, молим непознатог да не зове ни хитну помоћ, ни полицију. Да сачека, ако има времена. Ако се ни шестог дана не пробудим, нека ме сахране тамо где су ме нашли, или било где. Али тек седмог дана, никако пре. Јер сам до сада више пута био клинички мртав. Деведесет девете су ме, шеснаестог јуна, после четири дана мртвила и лекарске потврде, оплакали, ожалили и сместили у сандук. Срећом и пуком случајношћу, нису били заковали ексере.

Устао сам, сишао до потока, умио се и наставио да се пењем уз брдо, али тог се часа нешто догодило, нешто је кврцнуло, чуо сам, па је током следећег преподнева доста тога избрисано из моје свести.

Ни сад не знам како сам се нашао у Копру, испред зграде са бројем 33 у улици Паола Бертолучија. Продужих даље, про-

ђох поред ограде и зидина напуштене цркве, дођох до нагорелог стуба са којег је висило сијасет жица и са којег су слетале пчеле, осице, хроми мрави и крилате змије. Не устукнух и не помислих да ме је стигла казна. Да сам хтео напред, закорачио бих у улицу Вивалдија Првог и када бих из ње изашао, нашао бих се на Тргу светог Спаситеља. Ако бих ишао дијагонално, линијом која спаја североисточни са југозападним делом трга, дошао бих до мале Диоклецијанове палате и црквице поред ње. Црквица је и висином и површином слична оној у Спанцу. Грађене су од истог материјала, покривене ситним црепом из Петровије, кречни прах и песак су (никад се није сазнало од кога су купљени и колико плаћени) заобилазним и тајним путевима, стизали из Умага. Камење је, свих величина и облика (и бело, и безбојно, и провидно), глатких и неравних површина, даноноћно, довозила двострука воловска и исто таква коњска запрега из чувеног каменолома, који је, до августа 1940, био власништво грофа Ернеста фон Марконија, учитеља и летописца, који се доселио, не својом, али ни вољом својих укућана, из Кирстенфелда.

Тек када, нехотице, прстима десне додирнух чело и када се рука нађе испод браде, и када се спусти али не додирну оно место изнад пупка, тек тада схватих да нисам успео да се прекрстим. У себи, шапћући јутарњу молитву, доврших замишљени крст. Није се било појавило сунце, није се огласила ниједна птица. Замишљао сам бескрајно сивило, али није испред мене била ни вода, ни ваздух, пре ће бити да сам само замишљао нестварни јутарњи предео препун мириса зеленила, песка, алги и сувих борових иглица.

Горе, иза једанаестог степеника је одмориште, на њему бетонска клупа без наслона, поред клупе је пас. Махнух једном, па други пут, потом запех прстом о прст, али пас ме ни тада не примети.

Био је покуњен и згрчен, сасвим мали. Није жмиркао, али је уздисао и цвилео. Приметих сузе, али оне су се споро, веома споро, крупне и све крупније, сливале низ његов нос.

2. ПОРТОРОЖ. РАЧВАСТЕ СТАЗЕ. ВАЛЕРИЈАН КАПИ

Сунце се још није било појавило, али ваздух је већ подрхтавао. То јутро, изненадно, дошло је пре него што је требало. Претходна ноћ, краћа него било која до сада, слутио сам, била је злокобна и за мене и за мог пса.

Наставих кривудавам и уским путем. Нисам смео да се осврнем, нисам смео ни да се зауставим. После двадесетак

минута, окрвављених стопала и знојав, зауставих се испред оштре окуке. На десној страни пута се налазила велика лимена табла са сликом раскрснице и називима места до којих су путеви водили. Ако бих наставио право, стигао бих до Ајдовшчине. Леви крак пута води према Новој Горици, десни према Шкоцијанској јами.

Би ми јасно да се догађа нешто на шта нисам могао да утичем.

Погледах опет горе и спазих ситна, једва видљива, зеленкаста слова. Порторож је доле, на југу — од њега ме делило нешто више од 18 километара.

Пречицом ћу, осмехнух се.

Прешао сам преко ливаде, ушао у ретко шипражје, нашао стазу и наставио право. Када осетих да ме и благи успон замара и када хтедох да станем, појавише се два, па још два крака стазе. Кренух десним краком, али и он се рачвао. Леви је водио уз благу узбрдицу и наизглед је само био широк колико и сам почетак стазе. Следећи крак је био влажан и местимично обрастао травом која се болно и споро опорављала. Зурио сам доле, испред себе. Приметих трагове коњских копита и још плиће и блеђе трагове човечјих стопала. И не помишљајући да се зауставим и предахнем, наставио сам да помно пратим трагове. Трајало је ни сам не знам колико. Већ сам био зашао у густу и тамну шуму храстових стабала.

Без предаха и без сна, ходао сам дуго. Тек сам се после седамнаест дана зауставио. Довукао сам се до сенке разгранатог маслиновог стабла и сео. Док сам гледао према западу и тражио одбегло сунце, замишљао сам себе у новој собици, иза складишта флаша, стаклених балона и заборављених рукописа.

Укључио сам диктафон.

После дугог и бесмисленог ходања према истоку, док је сишла вечерња црвенкасто-плава киша, извадио сам цео бележницу. Прешао сам, да, чекај, негде сам појрешио. 16.186 мјетара. Или 18.166? Следеће дана сам изашао из дванаестог круга. Четвртог дана сам ходао веома sporo. Петог дана су се, на њима и на унутрашњој страни стоговала, појавили њикови.

Деветог дана сам ходао бос. Десетог дана, међу ножним њршима, појавио се свраб. Бацио сам њршаг и наставио преко камења. Иза мене је остјао шамноцрвен њраг.

Једнаестог дана сам бацио цицеле. Дванаестог дана сам, увече, на њројланку, зајалио ваџру.

Тринаестог дана, њре сунца, из уста ми ѡекла крв. Ођиђао сам зубе, десни, језик. Крв је ѡекла само левом страном. И из ока је нешто влажно кануло на моја стоговала. После свеђа, сео сам. Да се саберем, да видим где се налазим и на коју ћу страну.

Чини ми се да сам сјавао. Погледао сам жоре — сунце је било на истом месту као и пре сна.

Трака диктафона се зауставила. Смањио сам јачину тона, па глас оног који је причао беше јаснији и приснији.

„Искључи се, узми графитну оловку. Приповедање ће бити истинитије и загонетније. Не плаши се, прича ће, сама по себи, добијати на густини и дубини. Ако будеш сигуран да све теже долазиш до правих речи, почни да црташ. Појавиће се Бог драматургије, за њим, истог трена, појавиће се и Бог сценографије.

Памтиш ли како си из тринаестог ушао у дванаести круг? Сурвао си се низ стрмину, једноставније није могло. Нацртао си два иста круга, један до другог, онда још шездесет четири. Центар је један, заједнички. Сада те цртеж подсећа на отисак прста. Подсећа те и на пресек стабла, и на паукову мрежу. На Копарски стадион и лавиринт испод њега, на Диоклецијанову палату и двоструки амфитеатар у њој. На оном месту где мислиш да је центар, онде ћеш... Ето, нацртао си ринг и себе на рингу. Поскочио си и осетио блажено дејство пораза и топле зраке који су долазили одоздо, из средишта земље.”

3. НЕЗНАНКА. ДЕЛТА, ПРЕЛАЗАК ПРЕКО РЕКЕ

Усправих се, дотакох рукохват спиралног степеништа и осетих хладњикаву језу од које ми се мрачио ум и ледили се прсти. Храпава површина коју сам само наслућивао личила је на неизгладане површине камених степеника који су водили ка врху заборављеног светионика. Сетих се нешто стрмијег степеништа централне техранске џамије и још хладније језе која је расла док сам се приближавао њеном врху. Очигледно је да сам, уз молитве и клањање Алаху, напуштао овоземаљски живот. А када угледах усахлу и нагорелу руку непознате жене, сетих се да је једини спас у ћутњи, трпљењу и одрицању од власништва над стварима које сам до тог часа поседовао. Небески свод ће ми, за узврат, подарити укус висине и нечег што је још више и изазовније, што се само једном може досегнути. Свестан сам био да ме могу спасити само моја занемела уста и веома кратак, рађав, сведен, и готово непостојећи језик. Само сам покорношћу, макар и лажном, могао да се извучем из тренутних неприлика и да прихватим угљенисану руку Незнанке, не би ли ме, она и њене слуге, превезли преко реке и одвели у подземни део града.

Будало, рекох себи, ово је степениште наше куће у Трсту. Да би својим синовима угодио, Мирослав није жалио ни нов-

це, ни себе, хтео је, и добио је степениште истих димензија, али не и бољих својстава од оног које је остало у Спанцу.

Кренух горе. Бројао сам, застајкивао, освртао се. Било је први пут да нисам чуо своје кораке. На тој и толикој висини никад се, до овог поподнева, нисам нашао.

У Порторожу сам, на узвишењу. Јасно видим увалицу и препланулу девојку. Висока је, лице јој покрива дуга и светла коса. Левом је руком склонила немирне праменове са очију, десном је махнула.

Бејаш већ заборавио на давно започети рукопис. Електронском сам поштом, синоћ, послао себи, у Копар, Сводна улица број 11, све оно што сам протекле јесени (и зиме) писао. Копију рукописа сам сместио и у мали, скривени сеф флеш меморије.

Шеснаеста ноћ је прошла, помислих, и седамнаесто јутро је свануло, и изгледно је да се не могу тако лако приближити ни коноби на почетку Успенске улице, ни својој собици у поткровљу камене зграде на завршетку Сводне улице.

„Борисе, Борисе”, одзвањало је.

Уместо да се веселим и да дишем пуним плућима, наслађујући се лепотом јутарњег крајолика и елегантним њихањем девојачког тела, запахну ме мирис ватре и нагорелих стабала. На моје чело и на моје се очи сручи сва тескоба, коју сам, извесно је, био сметнуо с ума. Обневидео већ, назирао сам уморну воду и титраве одблеске сунца које се смањивало и повремено губило.

„Борисе, заборавили сте штап. Торбу, такође. Наочаре, валеријан капи и исказнице.”

Онда када то нисам очекивао, онај наспрам мене се нашао у недоумици. Ниједна реч није хтела да се спусти на хартију. Зашто? Зашто? — понављао је попут птице ругалице. Ипак, он мисли да зна свој посао, наставља насумице да пише, пита, запиткује и сумња у све и свашта, али неће да тумачи и објашњава, избегава да одговори и на сасвим једноставна питања. Сада, на овом месту, ове вечери, после шеснаест дана, он се (као ја, сада) надноси над хартију, зноји се и труди да ухвати сваку своју мисао, почетак речи, слог, глас или слику. И опет му није јасно где шта почиње и где се завршава, не може да разлучи шта су снови а шта оно после, изнад и испод њих.

Узех штап. Куцкао сам, ослушкивао и, судећи по ономе што сам чуо, нисам могао да одредим на којој се висини налазим и колико је растојање између мене и умилног гласа који је долазио одоздо и пунио ми уши обећањима којима нисам налазио ни узрок ни смисао.

4. КОНОБА. ПОДРУМСКА СКЛАДИШТА, ГАЛЕРИЈЕ. РАСТКО, ДАМЈАНОВ И СИЛВИЈИН СИН

Нисам се сурвао низ оно степениште, то знам, али нико ми и никада не може објаснити како сам се нашао у коноби на почетку Успенске. Служила ме девојка у краткој и полупрозрачној сукњици, мувала се около, одлазила иза шанка, враћала се носећи чаше, бокал, нож и виљушку. После је донела плитак тањир и полупразну боцу безбојног маслиновог уља. Повремено бих бацио поглед према обали и чекао. Не могах да јој се осмехнем ни да јој се захвалим чак ни онда када је на сто спустила сребрни овал препун коцкастих комадића хлеба, црних маслина, усољених сардина и округластих делића инђуна.

Убацих комадиће хлеба у бокал, девет пута по седам и још седам, потом узех комадиће сира и прегршт риблије кости. Шапатам изговорих *Оче наш једини*.

Кашику спустих у бокал од енглеског порцулана, накрених га, подигох и принех лицу. Не, није ишло како је требало, неке покрете сам заборавио. Левом сам још придржавао искошени бокал, десна се, празна, тресла изнад моје главе. Већ сам се делио, онај с моје десне стране, нижи и шири, добро је осмотрио и себе и забринуту девојку издигнутих обрва, и своју дрхтаву руку, и полупразну кашику. За разлику од оних девојака што су ме раније служиле, ова се трудила и успевало јој је да буде по страни, ни близна ни далека.

Видевши вином натопљене комадиће хлеба, гурнух кашику до самог дна. Окретао сам је час на леву час на десну страну. Тек када бих под прстима осетио да је кашика тежа и пунија него малочас, почео бих да журим. Рука је дрхтала. Крв је капала на столњак, и талог од честица малопређашњег хлеба се просипао. *Хвала ти, оче*, шапнуо сам па забацио главу, подигао бокал и сручио у своје грло задње мрве хлеба и Очеве крви.

Хтео сам још вина и још хлеба. Нисам дуго чекао. Чуо сам кораке оне девојке — силазила је, лагано, очекујући да је приметим и да нешто кажем. Беласала се добро затегнута кожа на њеним бутинама и изнад њих, горе, око пупка, и још горе, на обнаженим раменима и испод њих.

Бистроока, дугих и густих трепавица, једва приметно осечених подочњака, али ненашминканих и још једрих усана, полуосмехнута, спремна да бризне у плач, подсетила ме је на девојку из лифта којим смо се спуштали према губилишту. Није било превише давно. Могла је, тог јутра, имати и седамнаест и тридесет четири, можда је била превалила педесету, или осам-

десет шесту. Иста је и данас, као прекјуче и као оног децембарског јутра, шездесет четврте, у леденој собици препуној дима, јецаја и мириса суза које су нас грејале и нису нам дале да се препустимо узалудним сновима и окрепљујућој игри наших тела.

„Вино је истарско?” — упитих.

„Калем је, хм, чекајте, заборавила сам где је купљен”, осмехнула се, „али су га Феничани засадили и неговали. Платили смо, ихај, не питајте, али од јесени ћемо сами... Знамо ми и друге ствари, ех”, рече ђаволасто, врцну куковима и спусти велики коверат на сто.

„Ви знате да ћу ускоро бити слеп. Отворите, читајте.”

„Не смем. Само Настасја зна о чему се ради и моли вас да одговорите одмах. Ако сте уморни и ако баш хоћете, однећу га на спрат, па... Све сам припремила, раскомотите се. Чим сведем рачуне, доћи ћу.”

Забринута и полуосмехнута, она крену према чивилуку, дође до огледала и када угледа себе, нејасно и вишеструко одражену, испусти чашу и крикну. Видех и ја, истог часа, неколико њих.

Усправих се, али не узех ни штап, ни завежљај. Прођох поред ње и кренух према степеништу које је водило у тајна подрумска скривалишта, избе и галерије.

„Не бисте смели доле. Не, никако.”

„Алатке су у библиотеци, летос сам их оставио. Мораћу да пишем, сви рокови су прошли. Ако до сутра не будем послао завршне странице, чека ме казна.”

„Моје је да вас упозорим”, осмехну се и слегну раменима.

Зна она, помислих и почех да силазим. После шестог степеника је мало одмориште. И после дванестог, и после осамнаестог. Отац је, кад се вратио из Трста, преуредио кућу и, том приликом, да би ублажио своје невоље са кичмом и бубрезима, тражио да се од црвеног дрвета из наше шуме, по нацрту који беше донео из Салцбурга, истеше и сагради ново степениште.

„Немојте никуд ићи, никуд. Опасно је. Ево, донела сам прегршт згњечених маслина, мало пепела, кашичицу уља и со. Справила сам лек за ваше срце и болесне снове.”

Стаде испред мене, откопча дугме на блузи и загледа се у моје посивеле очи.

Смањујем се, рекох. Ево, лелујам се. Опет смо у Београду, у Бистричкој девет. Смрзавам се, ти си у кревету, подрхтавају твоје беле и модре груди. Откуд модрице, ко те је ујео? *Борисе*, плачеш, *изгорећу*. Лева страна ти натекла, тамнориђа брадави-

ца је већа од десне. *Пијни је, кажеш, расцветјала се.* Твоје очи су пуне суза и плаветнила.

„Морам овако”, рече девојка и узме моје шаке, стави их испод свог грла и поче да их спушта. После је пала на колена, то сам видео. Тог часа осетих њено срце, тукло је све брже и јаче. Бацила се на кревет, ставила прст на своја уста и исколачила очи.

Отворила је коверат, извадила хартију и почела:

Драги Мурѓа, ојей Милена. Само још овај љућ. Предосјрожносћи ради, узми чащу, најуни је водом, вином, или било чим. Ево о чему се ради.

Дуго си био неухваћљив. Од свега си могао да побегнеш, али не и од оловке и мастила. Јасно се сећам наших малих свађа и љућњи, мирења и нервозних загрљаја. Да би поћиснуо мисли и заборавио хладну собу и мене у њој, узимао си лист љаира и црћао. Онда си гледао кроз залеђено окно прзора. Писао си, љсвао мещавином немачкоћ и срјскоћ, ља ојей узимао нови лист и љисао. Када је несћало љаира, дощао си до кревета и леђао љоред мене. Цвокоћали смо, јечали, клели и љсовали зиму, дуђе ноћи и судбину која нас је сасћавила.

У љраву си, све је мирисало на јесен. Узми чащу, ојћиј гљљљј вина. Тоћ јућра смо најравили деће. Десей недеља касније, лекарка из сћуденћске љоликликнике ме је храбрила и наћоварала да абортћирам. Нисам љрисћала, али да бих се ослободила мучни-не и једа, села сам и најисала ћи љисмо.

Шћа је љосле било? Дамјан се родио щездесей љейте, друћоћ сейщембра. Крућан, љлачљив и крвав. Да си могао да га видиш како сиса! Ех! Расћао је брзо, у щринаесћој ще био надвисио. Девдесей осме сам куйила Руку Стефана Дечанског. Када је на корици уљледао љвоју фотћографћју, наш син се осмехнуо. Ни сћоћину речи нисам ујоћребила да бих му ојисала нашу краћкоћрајну љубав. После се осамљивао и крищом узимао књиђу. Несћалан и радознао, хћео је да ще щражи. Силвија га је одвраћила. Нисам щи рекла да су се она и Дамјан венчали у Новом Саду. Без љосла и без наде да ће га ускоро добићи, ојћишци су у канадску амбасаду и, љосле щесей или седам дана, добили су уселенич-ку визу.

Две ћодине касније, усћели су, задуживши се, да ређисћрују сојсћвени биро за љројекћовање и да кује кућу са љросћраним врћом. Чекали су новоћ човека. Расћко је добио име кад је Силвија ушла у љейи месец щрудноће. Ја сам и даље за мале издаваче и за још мање новце љреводила са щћанскоћ и љорщугалскоћ. Расћко се родио 2001, друћоћ сейщембра.

Дошли су изненада. Два дана и щри ноћи, Дамјан и Силвија су лудовали — на савском љрисћанишћу, у щейњи љоред реке, на

новобеоградским и земунским силавовима. Потврđило се оно што сам и раније знала: у Дамјановим венама тече твоја крв. Да на докнади што си ти пројустиио — куйио је, на војном ошпаду, доста очуван ций, без крва и без враша. Подсетио ме на твоју кућу у Сјанцу. Наручио је и, нејуна три саша касније, човек из Географског инстииушта је донео тојографске мапе Зајадне Тошлице, Црне Горе и Херцеговине, Зајадне Истре, Фурландије и Венеције. Тај човек нам је понудио безбедоносну прашињу, јер су се у насељима зајадно од Ад Финеса јојавила лица криминоженог јонашања и исте такве прошлости. Дамјан је зорео од жеље да ујозна места и боравишта својих предака. Кренули смо осамнаестог августа, јојодне, у два и десет. Али, чим смо ступили на дрвени мост Доброселске реке, одјекнула је експлозија. Као да су из земље изникли, ту су се нашли и испражни судија из Пакленнице, и још један из Сувог Дола, и на брзину направили записник, и, истог часа су, у црне микрофоне, неразговешно, зашпићући језиком, саопштили узроке и последице несреће. Ево, испрага је, најзад, кренула с мртве шачке. Једна девојка је, из Лајцига, црно на бело и уз видео записе, рекла оно о чему се одавно прича. У усамљеној кући су, у северном делу Црноречке махале, уз крике, јуке, смех и џовке, и на изглед само, без видљивих трагова, али веома стручно, ошваране човече, мушке и женске жруди, лобање и шрбушне дуйље. Подразумева се, уз јијано надгледање лажних лекара што су, уз припремљене доказе о авансној и коначној ујлаши, чекали да добију: око оног што још није издахнуо, део ува, цело срце, кичмену мождину, оба бубрега и оба мозга, неопштењене шестисе, семеновод и проспашу, канцерогено (али излечиво) илућно крило, јоловину, четвртину, чак и сијне делове црне и беле циџерице. Неопштењену материцу су узимали, евенујално јошправљив жрлић материце, јајнике, очуване дојке и још очуване брадавице, целе усне, делове усана — коју су са бедара узимали и шрејавице, јамице са образа и коју око јамица... И све су ово чинили уз свесрдну јомоћ занемелих жена и на очиљед зашласене деце и изненада осакаћених мушкараца. Сведоци несреће су ослејели и јолудели. Не могу да скрашим, јер Дамјан и Силвија су, јосле шешке саобраћајне несреће, јоломњених удова, смрскани и унакажени, нестали. Где их све нисам тражила. Главна испражишешка шврди да су живи, само не знам да ли ме шешу или обманује.

Раско је добро — веома је знашжешан, најредан и весео. Требало би, на инспирање психолога, да већ следеће јесени, са нејуних шест, јође у школу. Иако није надлежан, Врховни суд Јужне Пустахије је, на ванредном рочишту, Дамјану и Силвији одузео јословну јособности. Ни сама не знам шта да кажем о јресуди која, очиљедно, јодсећа на Записник са незваничне ошпа-

винске расправе. Евидентно, новац је на сигурном. У њавој коверти су речења и уговори, овлашћења, картице и друге хартије. На шебе сам пренела сва Расићкова права. Тренутно сам у Ровињу, сутра долазе сестра и лекар из Сирвиништа. После са-со/смрто/носне инјекције, преузеће ме лекар из крематоријума. Са мном је добро. Хтео или не, о Расићу ће моћи само ти да се стараш. Помогни му да одрасте, само то.

Хоћу, како да не, рекох и окренух се.

Девојка је склонила прамен косе са лица, као што је урадила и она јутрос, на камену, док је гледала према мени и стени на којој сам стајао. Узела је бокал, насула и у своју чашу, погледала ме па уздахнула.

Тада ми би јасно да моја ћерка и деца мога брата имају још једног брата. Испружих руку према чаши, али се предомислих.

5. ДАН ОСМИ. ЗАВРШЕТАК РУКОПИСА

Давно је требало да сиђем у подрум. Али када се усправих и када хтедох да коракнем, спотакох се. Нешто се беше испречило, али временом, привикавајући се на таму и почетак новог сна, спазих испред себе тело непознатог човека. Јаукнуо је, чуо сам, придигао се и пошао према мени. Беше висок, доста виши и доста млађи. У следећем делу сна, он ће се успентрати уз степениште, ући у собу на поткровљу и завршити рукопис који сам синоћ послао из Трста. А ја ћу низ степениште, у подрум, у једну другу собу и сан који се не може прекинути.

МИЛОЈЕ ДОНЧИЋ

ПРОМЕНИ СТРАНУ

ЖИТНИ СПИСАК

*По ледини дечји врисак
Глашке чизме, црна кабаница
Тако луд и бесан, носио је жићни сјисак
Кроз амбаре и шаване језди јединица.*

ГОСПОДЕ СКРАТИ СПИСАК, ПРОМЕНИ СТРАНУ

*За њрогонсјиво, њомор и вечићу сјражу
Ојомињем осјављену ојворену жлаву
За швоју буну, швој јак и славу*

*За звезду шћо жлибари њо њоду
За сунчев коноџац и ижлу
За сјај каји и недодирнућу воду
За кишу њасћира и космичку цижлу*

*За јабуку кроз коју црв рије
За ледени облак шћо душу жреје
За барјак шћо се никад усјравио није
За дувача сјакла из Сенјандреје*

*За елементје шћо њаће у сјроју
За њорив балске даме и црну њраћиљу
За ребро брићанске служавке на увићају
За Фуенј Вакверос и Јужну Севиљу*

За шрешиње и малоџ Михајла из Светиосавске 3
За рзред његов што од њега нижи је
За свишањ муње и лимун што шрни
За штању очну кад шледа и кад се смеје

За самоубиство Близнакиње на Менхейну
За шморницу у Баренцовом мору
За шек шробуђену Ешну
За Црну кобну шору

Господе скрајши сисак, шромени сшрану

За шрешком изабрану сшрану
За шрасшару коцку и шрежаженоџ боема
За штомску бомбу у Техерану
За Борђа Нешића и мају Зајадноџ Срема

Господе скрајши сисак, шромени сшрану

За швидаре, мамац и свешу воду
За шворца што себе не шознаје
Што срамно и сшоро шрилази уснама на шоду
За шдушу што у носу швешто шраје

Господе скрајши сисак, шромени сшрану

За шјака што је шроџушало шаблу, учитељшцу и школу
За шобијаша што невин чами у шшвору
За слободу његову на шомолу
За Дубровкин шеашар и шамно шшодне у Беслану

Господе скрајши сисак, шромени сшрану

За швосшанску кулу што је изнад Вавилона
За шробну реку и децу шшрељену
За шушшу звезду и маску бомбона
За суву Кујавчу и равницу шоробљену

Господе скрајши сисак, шромени сшрану

За шкрвну слику сшасишела што се још родио није
За шилејшију и шад у његовом ходу
За шродавце цвећа и шадах шешуније
За шешшир, карштонско одело и шоследњу моду

Госїоде скраїи сїисак, їромени сїрану

За Сїаро Градско и жиїїну урну рано їреорану
За бројаницу од срїских очију са зида чајцинице у
Шїимљу

За дечје їрсїиїе и млински камен у Коморану
За моїшikom извађену бебу и їрудницу у Неродимљу

Госїоде скраїи сїисак, їромени сїрану

За шумара шїио је у ланцима морен јео жлаву свога
сина

За змијски бунар у Гребнику и живої геометїра
За све шїио је уморила їаклена машина
За језу и бескрај їробної веїра

Госїоде скраїи сїисак, їромени сїрану

За Сижу, Пећ и Панду
За Момчила Пумїаловића и црни їрактїор шїио жа
још кида

За крениково око и їлаћену банду
За све мрїїве са обе сїране зида

Госїоде заїївори сїрану.

ЖУТА КУЋА У ТРОПОЈИ

Патрику Бесону

У Троїоји кућа жуїа
Грозне избе, ланци и ченгеле
Леден кофер, црни осмех їокрај їуїа
Зелен манїїл, млад Менгеле.

Ламїа сїона, свеїли ребро, врх їлафона
Једни зїаїе їокрај урне
А Свевищїи кроз креч кобни луїу носи
Друге шкриње чека, слеїа звезда, два оїеїа века.

Рида оїрлица око враїа
Нанизане очи и зубићи скачу
Осећају задах браде свої целїа
Тако сами, їробушени, їамна брда жваїу.

Бубреџ Саве шумара
Сад можда негде на јакџи у Пацифику
Заробљен у уџробџ неѕнаној одмара.

Сад је можда џошџарева џлава
Билијарска куџла, у џрвом џеску иза уџла.

Сад је можда на некој чуки скелетџ џеометџра
Орлова сивих мамаџ
Вечни џркос и код џробноџ веџра
Пукоџина Млечноџ џуџа, џланетџарни самаџ.

У џразноме сеџфу влажне очи Светџоџ Пеџтра
Ни џо сунџу ни џо саџу не мери се виџце време
У џреџрадама дубоким и хладним, на џени је срџска
јеџра
Светџ одзвања, амбис еха, у орбиџи расџарено џлеме.

РАДНИ СТО МИЛАНА РАКИѢА У ПРИШТИНИ

У једну џашну сџрџаџе народ, књиџе и диџломатџе
Химну, џрб и жиџ џреџравиџе у сиџне саџе

Чеџири мрџва мосџа, џри сџуба и црква у Пришџини
Расџарени солиџери, два џужна вола у џмини.

Војнички џрџ, комади џошџе, слеџо доба
Из дубина злаџних јоџ се џресијава срџскоџ конзула соба

Зелени дим, џамни чај, џавран и смола
Сунџе џровирује исџод Ракиџевоџ сџола.

МАРКО ПАОВИЦА

ПЕСНИЧКИ ЛУК СТЕВАНА ТОНТИЋА

1.

Данас је мало теже назначити проверљив интегралистички приступ песничком делу Стевана Тонтића, с обзиром на његове поетичке константе, него што је то било деведесетих година прошлога века. То није због тога што се Тонтићев песнички опус у међувремену знатно, иако не баш сразмерно, увећао, већ зато што је Тонтић, са настајањем и појавом његове поетске збирке *Сарајевски рукопис* (1993), начинио радикалан поетички рез, односно извео оштар, одвећ упадљив заокрет у односу на свој целокупан претходни песнички говор. И зато што је отада, мање или више верно, стилски и садржински следио стваралачка опредељења изворно обелодањена споменутом књигом.

Кажем: „начинио” и „извео”, а тачније би било рећи — осетио се позваним, дужним или, ако хоћете, принуђеним да начини рез који је начинио и да изведе заокрет који је и извео. О чему је, у ствари, реч? Као и већина српских песника који су доживели, и преживели, последњу деценију прошлога века, и Стеван Тонтић се одазива на тему најкрупнијих догађаја новије националне историје. Тачније, он се апсолутно страшно посвећује драматици грађанских и етничких, смртописно изрежираних, судара у полому тектонских размера, у чијем се епицентру и сâм физички затекао, да би једно време, добровољно, у њему и остао. Гледајући даноноћно смрти у очи, потресен свакодневним страдањем знаних му и незнаних суграђана, запрепашћен серијским сликама ратне беде и човековог понижења, згромљен призорима незамисливе свирепости, али и дирнут ретким, незаборавним просевима обичне људске доброте и општепогажене човечности, Тонтић отпочиње своју заветну антиратну бугаријаду и своју трауматичну лирску исповест. Је-

дан од далекосежних и најпарадоксалних песникових увида у његовој привржености тематици ратних пошести јесте без сумње онај о неслућено високој прилагодљивости и брзом људском привикавању на свако зло и невољу. То човеково огуглавање и његово морално отупљивање пред призорима страхоте и ужаса, услед њихове учесталости и преокретања у свакодневицу, доводи коначно до осећања баналности рата, по којем *смрт је остала без имало сјаја*.

Осмотри ли се једним погледом — свеједно ретроспективно или перспективно — укупно Тонтићево досадашње песничко дело, примећује се пре свега оно што је већ речено: темељна промена тематског репертоара и отварање сасвим нове, широке стваралачке целине, која се, за сада, простире кроз три Тонтићеве књиге, обухватајући првенствено збирке *Сарајевски рукопис* и *Блаџослов изгнанства* (2001), и, на посебан начин, књигу *Мој њислам* (1997), по речи аутора, „наменски написану” поетску парафразу псалма 90, у (псеудо)обредне сврхе, инспирисану босанским историјским рецидивом каинског чина и стилизовану према библијском тону и драматским обрtima класичног псалмопојца. У овој, по свој прилици, још отвореној, то јест недопеваној поетској хроници и својеврсној анти-епопеји учестало се јављају и ранији омиљени Тонтићеви мотиви и зазиви, од којих неки овог песника опседају још од његове прве књиге — на пример: душа, смрт, Бог, мајка — али сада у врло озбиљном, повишеном емоционалном тону и сасвим стварносном, неретко и бруталном натуралистичком обличењу. У новијим Тонтићевим збиркама може се разабрати и издвојити и невелика скупина песама насталих према обрнутом стваралачком начелу од ових управо споменутих. Реч је о новим, актуелним ратним сликама у микро и макро размерама, сагледаним — и поред све грозоте — препознатљиво тонтићевски, у опажајном кључу гротеске са саркастично-иронијском интонацијом:

„Руке и ноге леже унаоколо, саме себи довољне, / независне, одсјечене од бившег јединственог бића / које се мазило именом 'човјек'. / ... / Уредно сложене мисли у мозгу грађанина расуле се / по плочнику боје челика.”

(Слике, III)

Гроза предоченог и сличних призора не умањује се гротескном оптиком и иронијском дистанцом примењеног песничког поступка. Она се тако, истина, потискује, али песниковим спонтаним приклањањем имплицитно самозаштитном, терапеутском изражајном поступку она се поетски транспонује у своје

веродостојном, ако не и у појачаном интензитету. Очигледније је, наравно, померање семантичког тежишта доживљаја са његовог емоционалног вида на његов логичко-рационални аспект, другим речима, упадљививије је рефлексно пребацивање погледа са самог ужаса дочараног призора на његов неподношљиви апсурд. Ужас злочина нас пренеражава, а његов апсурд нас понижава и боли, афицирајући и моралну страну човекове осетљивости.

Затим долазе песме о парадигматично ратним детаљима и доживљајима, лишене гротескне оптике диспропорције и дисфункције, а компоноване по контрапунктском начелу смењивања лирског патоса и иронијске дисонанце:

„Дошло јаје у празну кућу, / живо јаје! // Добио га чово од пријатеља, / пријатеља с новцем и везама, / јаје живота, / неразориво јаје! / ... / Опра чово јаје, / стави тавицу на картонску ва трицу; / неколико њежних, промишљених удараца ножем / разби љупину из које лину / злато и сјај.”

(*Јаје*)

ИЛИ:

„Ох, рижо, / чести свјетлозарна, / Бесконечног Ума биљуру, / пред замрла бачен уста, / срећицо моја!”

(*Ох, рижо*)

ИЛИ:

„Хвала ти, смрти. / Једино ми ти дајеш снагу / да поднесем ову провалу чудâ / у мој ’живот’. / Једино ти, мајчице. // Душа је моја чврста, / јасна и одлучна, / мишице ми труну. // Да није тебе, / у шта бих се, мила моја, / ја досад прометнуо?”

(*Хвала ти, смрти*)

ИЛИ:

„Неко је писао *стиајичне* пјесме, ја сам пао / у екстазу: екстаза смрти овдје влада, / расте и расте. Екстаза смрти овдје пјева, / пјенуша се гроб, / гроб је ’данас лудо чаробан’, / у небеса зазинуо, увис кренуо.”

(*Јућро са пјесмама Адама Загајевског*)

Ове и њима сличне песме, као и оне из два претходно претпостављена типолошка круга, чине највише изохипсе новијег Тонтићевог певања, а неке од њих иду свакако међу највише до-

мете данашњег српског песништва о тематици скорашњих *йре-йада историје* у нашем балканском поднебесју, па и у најбоља достигнућа актуелног тренутка српске поезије уопште.

Али, у *Сарајевском рукопису* и у *Блаџслову изџнанстїва* има, поред неколико изврских полемичко-сатиричних захвата, и један, не сасвим занемарљив, број поетских остварења заснованих на документарности сећања, чије амбиције, а каткад и уметнички домашаји, не надилазе песникову потребу за сведочењем; махом сведочењем о такозваним обичним људима и њиховим (ч)удесним судбинама у мутном и свакојако опаком времену. И најзад, кратак типолошки преглед Тонтићевог доцнијег песничког стваралаштва окончавамо оним чиме оно у ствари и почиње: претежно хронолошки организованим и тематски, у ширем смислу, јединственим, а стилски прилично хетерогеним кругом песама, које сачињавају први део *Сарајевског рукописа*, у својству својеврсног прелудијума, или пролога. Како се већ узме, ако се уопште и може тако рећи. (Сва појединачна остварења из ове збирке датирана су годином настанка.) Те песме настајале су у другој половини претпоследње и на самоме прагу последње деценије прошлога века, а садржински навешћују неминовни наилазак блиске историјске катастрофе, јасно разбирајући, и региструјући, топот копита под јахачима апокалипсе *од Вардара ља до Триглава*, што се најнепосредније очитује из тих Тонтићевих политичких балада и елигија, без и најмање трунке накнадне памети.

Од више издвојених типолошких модела новијег Тонтићевог певања само два поседују неке песмотворне чиниоце који, бар условно, спадају у поетичке константе његове поезије. Прву такву линију континуитета представљају песме засноване на стваралачком поступку гротескног сагледавања света и иронијске, црнохуморне интонације поетског доживљаја. Проблем је, међутим, што се та линија у Тонтићевом новијем стваралачком контексту све више тањи, то јест што у његовим новијим књигама такве песме и тај песнички поступак нису довољно репрезентативни, што, једноставно, не доминирају у своме окружењу. Другу константу Тонтићевог песништва чине његови већ спомињани лајтмотиви, под условом да се они, као чисто садржински чиниоци, могу убрајати у поетичка својства са битним естетичким импликацијама. Неке Тонтићеве поетичке константе стоје свакако и изван зацртаног хоризонта текућег осврта. Тако понајвише пада у очи његова заиста самосвојна употреба језика, не само правовремено запажена него и узета — у једном огледу М. Вешовића — као темељно полазиште до сада најлуциднијег, а вероватно и најисцрпнијег тумачења Тон-

тићевог предатног песништва. Но, у новијим Тонтићевим збиркама знатно је сужен његов некадашњи најшири репертоар функционалних стилова, које је овај мајстор од језика умео вратоломно да обрће и у оквирима једне једине песме. (Уместо такве језичке инвенције дошли су, видећемо, други квалитети.) Основни параметар критичке интерпретације целокупног Тонтићевог поетског опуса може се, такође, потражити — што ми, за сада, изгледа оптималним — и у вредносној равни песничког доживљаја света, који се најбоље огледа у постојаном амбивалентном односу или противречном ставу према опсесивним егзистенцијалним и духовним референцама песниковог интересовања: животу, смрти, бићу, небићу, души, телу, духу, материји, Богу, свету, стварању, разарању, човеку, народу... А тај противречни песнички став, контрастивно заострен у исказу *хулим и ђосвећујем* узнесеном — као што је то већ познато — до наслова једне од Тонтићевих песничких књига, обележава дословно, час једним час другим својим вредносним предзнаком најчешће једне те исте мотиве широм његовог поетског опуса.

2.

Пре него што је непредвиђено и непредвидљиво, а камоли програмирано, направио свој највећи стваралачки заокрет, Стеван Тонтић је имао иза себе седам песничких књига: *Наука о души и друге веселе љриче* (1970), *Тајна љрејиска* (1976), *Наше ѓоре вук* (1976), *Хулим и ђосвећујем* (1977), *Црна је мајши неђеља* (1983), *Праг* (1986) и *Ринг* (1987). У том тренутку свог песничког развоја био је сасвим оформљен, осведочено изворан, демонстративно самосвестан књижевноуметнички стваралац, признат, познат и заслужено цењен песник, не само у тадашњој национално мешовитој, иако све мање природно синтетичној, сарајевској културној средини него и високо позициониран у савременој српској поезији. Тонтић је, гледано са данашње раздаљине од око четири деценије, имао срећу да буде добро прихваћен од часа појављивања на књижевној сцени, иако се скоро по свему разликовао од осталих песника своје генерације и од њихових претходника и, уопште, од домаће песничке традиције. Јесте, Тонтићев песнички говор обојен је иронијом од самог почетка па све до данас. Јесте, у неким његовим раним песмама има прилично жестоког бунта, као што има повремено и правих еруптивних побуна у већини доцнијих Тонтићевих књига. Јесте, та два обележја карактеришу поезију Тонтићевог стваралачког нараштаја, нарочито ауторе сарајевске песничке школе: Нога, Сидрана, Вешовића, Чучка, Дути-

ну, знатно старијег Душка Трифуновића, а слични тонови се осећају и код неких новосадских и београдских млађих песника тога доба: Вујице Решина Туџића, Бранислава Петровића, Адама Пуслојића, Раше Ливаде, као и код тада тек долазећих Новице Тадића и Душка Новаковића, на пример. Али, побуна и иронија младог Тонтића, углавном, нису ношене неутољивом виталистичком енергијом као, на пример, код Рајка Петрова Нога и Бранислава Петровића, још мање непредвидљивом бујицом животне радости, као код Душка Трифуновића; оне, такође, не стоје у служби преокретања поетског значења, као код Пуслојића и Сидрана, нити, исцелитељски, на стражи меланхоличног очајања или, укротитељски, на унутрашњој осматрачници лирских визија, као код Душтине и Вешовића; Тонтићева иронија, мада по изражајним средствима онајближа песничкој иронији Новице Тадића, није изазвана ругобним и монструозним стањем света нити је, као код Тадића, окренута против таквога стања, већ првенствено против затечене естетичке свести и депласираних, неделотворних видова уметничке транспозиције поетског доживљаја, иза чега се подразумева уверење да поезија/уметност може, и треба, да *ућиче* на постојеће стање ствари у свету а не да га само, мање или више верно, *ојисује*. Стога су Тонтићева побуна и иронија по смислу и функцији блиске неоавангардистичким поступцима опструкције Вујице Решина Туџића и Бранка Чучка, као и критичистичким захватима у поезији Раше Ливаде и, касније, Душка Новаковића. Али, као да су се ова четворица споменутих песника зауставили на пола пута у односу на поетички увид до којег је Тонтић дошао у својој првој књизи, то јест у односу на стваралачке подухвате које је он на трагу тога увида предузео у својој другој и трећој збирци и, уз неке ревизије, успешно окончао у два следећим књигама. (Тиме се, разумљиво, не жели рећи да су поетичке интенције ових песника биле идентичне са Тонтићевим, па да је он успео а они поустали, већ се при том има искључиво у виду Тонтићева осведочена консеквентност и његова заиста беспримерна инвентивност да се извесна поетичка идеја стваралачки адекватно реализује, то јест утелови у неисцрпним варијацијама кореспондентних песничких облика.) А Тонтићева поетичка идеја имала је тек своје зачетке у гесту сатиричне побуне и иронијске опструкције традиционалнијих видова модерног певања, да би поступно прерасла у размере читавог мисаоног система, као што се и његово песничко стварање из књиге у књигу тематски ширило, значењски умножавало и формативно преображавало, стојећи, много непосредније него што се то због његове збуњујуће модерности на први поглед чини, у живом

додиру са песниковим ужим животним амбијентом и његовим ширим друштвеним оквиром у одговарајућем историјском времену. Ово последње истичем због тада распрострањеног, а ни до данас сасвим ишчезлог, манира шибицарске херменеутике при тумачењу модерног песништва, који се огледа у измицању сваког конкретног животног тла испод песникових ногу, то јест о замагљивању друштвене, политичке и историјске референтности модерних песничких текстова.

Првом књигом Тонтић је тек наговестио своју будућу поетичку позицију, и то неупоредиво више у негативном него у позитивном одређењу. Обрушавајући се са беспощедном иронијом на интегритет сваке лирске артикулације поетског доживљаја, он је више показао какву поезију не жели да пише него што је, изузимајући једва два-три наслова, својим најранијим песмама реализовао неки заиста нов модел песничког исказа. Али било је довољно и то што је из темеља пољуљао преовлађујуће затечене обрасце певања да му врсни тумачи песничке речи, међу којима и ауторитативни Новица Петковић, признају новаторски значај: „Тако се иза једног наизглед бунтовног певања, сатирички окренутог спрам поетске традиције, налази знатан интелектуални напор и ерос који у трагачкој страсти порађа форме. Тиме се заиста откривају нове могућности певања, успостављају се нови односи у систему поетских конвенција. Самим тим је нужна промена и у унутарњој, дубинској структури поезије. Систем вредности које је Тонтић затекао у својој књижевној средини не може а да се после оваквог обрта не помери.” Да је Петковићева оцена имала више антиципацијски него чињенични значај показују следеће Тонтићеве књиге, као и околност да се у првој његовој збирци наводи тек једна песма која отеловљује нов модел, још тачније, Тонтићеву верзију једног новог модела певања — *Поноћни љуцањ*:

„Пуцам јер једино револвер зна да говори / дивне су његове
брзе бајке / бајке које једино ја чујем / ... / Брзе бајке, брзе
бајке / револвера — мајстора непосредне књижевности / у тренутку
Јасности и Разговетности”

И једна, извесно, значајнија песма, инспирисана — закулисно, посредством мотива недеље — акциденталним, удесним аспекта савременог, поред осталог, и викендашког начина живота, а истовремено обременена и актуелном поетичком проблематиком — диптихон *Крволочна недеља*, чији други део гласи:

„Много се писало о разним људским несрећама / оно најинтересантније искористила је књижевност! / Међутим, случај

недеље, крволочне људске маћехе / и данас живи подмукао и опасан. // Старе лиричаре с примитивним средствима истраживања / изгледа да су мимоилазили њени шкрипци / Наивчине, бринули су око красних описа / из којих сада урличу проблеми! // Но крволочној недељи управо приступа / моћно средство анализе — крволочна машта / Извештаје о несрећама, непоштеним ударцима / писаће тужним ал прецизним реченицама.”

Делови цитираних песама дати су у инверзном поретку, јер друга, којом је не само иронично установљен него у истом тону и описан, наводно, горући поетички проблем, и смисаоно и композицијски претходи првој, где је исповедно-патетично понуђено његово суштински ванкњижевно, акционо решење. Уместо паразитске *књижевности*, која се *користи* *разним људским несрећама*, и *стирих лиричара с примитивним средствима истраживања*, који су *бринули око красних описана из којих сада урличу проблеми*, млади Тонтић се екстатично залаже за *брзе бајке револвера — мајстора нейсредне књижевности*. Модел певања промовисан *Поноћним џуџем* не разликује се битно од тадашњег, већ споменутог, Ноговог поетског витализма, то јест од неоекспресионистичког крика с краја шездесетих. Што је, услед убрзаног усложњавања савремене социо-културне позорнице, све више опадао друштвени значај литературе, то су и њени поетички захтеви каткада постајали све претенциознији. Тако се ни ова шездесетосмашка струја, чији је утицај видљив и код младог Тонтића, више не задовољава традиционалним, било крлежијанским било сартровским, схватањима такозване ангажоване књижевности, већ у програмској основи своје стваралачке побуне чини и корак даље. То је тобоже самоукидајући корак, оличен у симулантској стратегији изласка из литературе у име деловања на пољу *нейсредне књижевности*, то јест у име извођења ефективне акције у свакодневном, стварном животу. Трик ове симулације обелодањује се пред читаоцем истога часа када схвати да су сви ти поетички захтеви за ванкњижевним деловањем уместо књижевног стварања отеловљени у чисто поетској форми. И то у поетској форми која ни сама није радикално револуционисана, него се заснива на исповедно-реторичној ерупцији обуздаване језичке енергије и нарцисоидне поетске имагинације. А, право говорећи, новији и самосвојнији модел певања од овога у *Поноћном џуџу* Тонтић остварује у неколико песама на тему празнине, где један део миљковићевске рефлексивне проблематике са традицијски највишег домаћаја *звучне њесме* преокреће и престилизује у емпиријски уверљиве, оперативне разрађене и логички беспрекорно поентиране парадоксе свог новог, дискур-

живно-поетског песничког израза. Такође и песме са добро из-балансираним односом лирског и иронијског, уз нешто видљивију превагу овог другог песничког става, иако не предста-вљају толики иновацијски помак као два претходно спомиња-на типа, као да означавају изворно сведочанство једне веома потиснуте, али не сасвим ишчезле, карактеристике доцнијег Тонтићевог певања, наиме, његове лиричности, којом се мо-гло оснажити, али то није учињено, једно на другачијим аргу-ментима основано, и тачно, запажање Риста Трифковића: „Као да је права Тонтићева природа романтичарска, и то романтика који се цинизмом брани од властитих заноса и наивности.” Па ипак су песме *Крволочна недеља* и *Поноћни љуцањ*, посредно или непосредно, од највећег значаја за Тонтићев доцнији пое-тички курс и његов стваралачки развој. Ваљда у целокупном поетском вокабулару, односно лексичком складишту српског језика, бар у сфери профаних значења, нема ниједне речи, именске речи, која у себи толико сажима сваку замисливу ам-блематику чина као реч *љуцањ*. У истој мери, ако не и у већој, њена глаголска верзија, *љуцам*, носи највећи значењски потен-цијал чињења, деловања, акције. Слично је и са речима *ударац* и *шамар*, са којима се сусрећемо у првом делу *Крволочне неде-ље*, и не само ту, као и са бескрајним низом глагола кретања, акције, догађања, понашања: градити, створити, ништити, ру-шити, сабирати, додиривати, разговарати, свирати, плакати, урликати, урлати, кевтати, арлаукати, лајати, шверцовати, пи-лити, черечити, завијати, лелекати, лелујати, фијукати, убијати, пузити, шепурити се, праћакати се, орити се, трести се, пуши-ти се, грлити се, вршити се, руковати се, заручивати се, кико-тати се, гледати се, см(иј)ешити се, бавити се, завлачити се, анализирати, спуштати, пипати, дизати, ударати, копати, зи-нути, казати, рећи, зуцнути, умрети, проносити, цијукати, рок-тати, ликовати, ићи, врљати, омрсити, пити, шкрупити, убра-ти, узети, оповргнути, гртати, износити, врити, букнути, лину-ти, јецати, дрмати, тргати, врштати, цркнути, гинути, гристи, виркати, сјактити... А није другачије ни са нимало краћим списком истозначних именских речи или њихових синтагми, које понекад, самостално нанизане, сачињавају целу песму — снимак стања. Не, разуме се, наведене речи саме по себи, не-го поетске слике у које оне улазе, тачније, песнички поступци засновани на њиховим граматичким облицима и на њиховој семантици, распрострањени од Тонтићеве друге до пете-шесте песничке књиге, сведоче да је начињен радикалан преображај песниковог иницијалног акционог гласа. Релативно брзо уви-ђајући илузорност идеје о било каквом битном утицају поези-је/уметности на такозвану животну стварност, као и сву про-

зирност патетичног завета о тобожњем искораку из поезије у непосредни живот, Тонтић се — по узору на поетику и, нарочито, на драматургију Бертолта Брехта — усредсређује на сопствени медијум, на неку врсту хомологије, то јест аналогije по функцији између поетске форме и акционе динамике спољашњег света. Другим речима, ако се испоставило да песма не може да мења свет, пред њу је постављен нови захтев: да се сама отвори према свету, да својим начином обликовања усвоји вањско, стварносно начело збиљског чина. Или, како то образлаже Марко Вешовић: „Његово експериментисање свим и свачим ... показује да су чак и његове бургије, вицеви, доскочице имали за циљ: отворити широм врата пјесме језику у који је стала највећа доза збиље. А то је првенствено језик чина. Ако већ пјесма не може ничим да дјелује у *свијету*, нека барем тај свијет дјелује чим год стигне у *пјесму!*” Није баш тачно да у „језик чина” стаје „највећа доза збиље”, таква привилегија не припада ниједном виду језика, али је тачно да у тај језик стаје сва *динамика* збиље и сваки *момент* *преображаја* збиље, а то је нешто сасвим друго. Тачно је, међутим, да се Тонтић, бар програмски, пре свега окреће томе, и таквом, језику, али се његова песма истовремено отвара и према свим другим видовима језика „од библијског до спортског”, што не само примећује него и убедљиво показује такође Марко Вешовић, истичући Тонтићево неуморно „пентрање по језичкој скали” и апострофирајући Тонтићеву језичку акробатику као „творно језгро ове поезије”, где „управо затичемо мноштво иронијски накрнутих, хуморно ишчашених, гротескно помјерених, лакрдијашки заошијаних исказа којима се ствари такорећи *до краја* дотјерују, циједе се из њих последње сликовне и изражајне могућности”.

То Тонтићево поетичко окретање језику чина, као што је то већ показано, не значи у ствари ништа друго до исказивање поетског доживљаја управо тим крајње инструментализованим језиком, за који Вешовић врло секташки тврди да представља још и „проверу истиности доживљаја”, а не више језиком лирског описа, пуним значењских нијанси и емоционалних прелива. А та инструментализација огледа се искључиво у песничком поступку који резултира поетском формом под поетичком ознаком *поезије акције*. Погледајмо на неколико примера неке формативне карактеристике овога, ако не матичног, свакако програмски привилегованог и поетички најосвешћенијег стваралачког тока у, временски, средишњим песничким књигама Стевана Тонтића, следећи, најпре, даљу поетску транспозицију мотива недеље, којем се песник враћа у својој петој књизи:

„Црна је мати недеља. / Недељом су и жути зидови друга-ри. / Недељом си, боже, на нули. / У постељама се, знам, дево-јачко месо жари. // Као старога друга / недељом те дрма туга. / Дође тако њен целат: / млат! млат! млат! // Сељаци вриште по болницама. / Реченице ми миришу тобом, мама. // Тигрови тр-гају жељезне ограде. / Пионири, знам, иду на параде. // У подне мозак у шакама побијели. / 'Црвени крст' звони, маркице дије-ли. // Недељом си зинуо да се насмијешиш. / Испаде да си цр-као. / Недељом си, знам, изашао по новине. / А оно испало да се гине.”

(Црна је мати недеља)

Главни мотив ни прве, ране песме на тему недеље ни њене касније варијације није осећање недељне пустоши, празнине и заустављености живота, него је тај доживљај атмосфере само фон извесног догађаја, или чина, односно више различних до-гађаја који се, по правилу, дешавају недељом, и који су, изри-чито се вели у ранијој песми, *ојасни*. О којим и каквим кон-кретним догађајима би могла бити реч, из текста песме није могућно сазнати. Но, како се ти догађаји именују још и као *ударци* и *шамари*, те како се додаје да је на њима *сем недеље радила њразнина*, може се закључити да они поседују својство чина, а када још узмемо у обзир атрибут *крволочни*, наслућује се да је реч о неким изразито негативним, немилим, тешким, можда и ужасним догађајима, али о којим и каквим — то и да-ље остаје под велом песничке мистификације. Самим тим што су истакнути *ударци* и *шамари* некако иманентни недељи, *која је најлепши дан*, како се каже у првом делу диптихона — са но-сталгичним или са ироничним призвуком, тешко је разазнати — и сама недеља јавља се у другом делу диптихона под мета-форичном синтагмом *крволочне људске маћехе*. Мало затим, у последњој строфи, тај дан се појављује у само атрибутској син-тагми *крволочне недеље*. И тек се у тој последњој строфи поне-што разјашњава о могућној врсти или о природи недељних до-гађаја. Ту се, наиме, *крволочној недељи*, очигледно иронично, придружује *крволочна маћиха*, која, у својству *моћног средства* анализе сачињава *извештаје о несрећама и нејошћеним ударци-ма*. Четири пута употребљен епитет *крволочан*, заиста превише, а понегде и неадекватно, упућује на помисао да је реч о изне-надним догађајима (отуд: *ударци* и *шамари крволочни*) са крва-вим исходом, попут убиства у кафанској тучи, попут погибије пешака на улици или саобраћајне несреће у све фреквентнијем недељном међуградском саобраћају. А све су то збивања или догађаји потенцијално подстакнути осећањем недељне унутар-ње празнине нашег савременог полуградског човека, или ње-гове расејаности или какве ирационалне журбе. Тај правац на-

слућивања и демистификације оснажује и увођење *крволочне маиџије* са њеним *шужним ал љрецизним* извештајима, под којима се дају замислити полицијски и истражитељски записници, новински и телевизијски прилози, па, што да не, и сами књижевни текстови псеудодокументарног типа. А где је ту поезија акције? — морали бисмо се на крају запитати. Али, морали бисмо се и задовољити одговором: она је овде тек у повоју, у добро размештеним амблематским наговештајима, који су још увек изван граматичке структуре, иначе, крајње охлађеног, иронично мртвозорничког поетског језика.

Једину чврсту унутрашњу везу између прве и друге песме чине први стих ове последње *црна је маиџи недеља* и синтагма *крволочна људска маћеха*, као ознака недељног дана, из прве песме. Између раније и знатно доцније ознаке истог (дана) учињен је велики језички и емоционални одскок од грубљег и оштријег ка финијем и мекшем тону, а да је при том основни фон и друге песме остао затамњен. У покушају да се разуме ова каснија, суптилнија Тонтићева песма о недељи, и да се схвати суштина поступка његове поезије акције, потребно је обратити пажњу на две-три ствари. Прво би требало узети у обзир њену помало необичну композицију, што подразумева врсту и редослед груписања поетских садржаја. Иако припада уводној строфи-катрену, први стих је значењски потпуно самосталан. Он истовремено „отвара” и најављује песму, али ако је поново читате, видите да тај стих истовремено апсорбује читав садржински потенцијал песме. Стога и чини њену прву композициону целину. Другу чине три преостала стиха почетне и цела друга строфа, такође катрен. Садржински, ова целина исказује посебно недељно расположење такозваног песничког субјекта, говорног „ја”. Следећу композициону целину представљају три узастопна дистиха, којима се, са једним изузетком — а то је управо важно — набрајају недељна збивања и догађаји. У четвртој целини, завршном катрену песме, евоцирају се нечија два, до пароксизма противуречна доживљаја. Синтаксички инверзна а стилски експресивна метафора-персонификација *црна је маиџи недеља* поседује толику центрипеталну моћ да у себи сажима смисао свих осталих исказа-стихова песме. Затим, као истински почетак песме, долази језичко уобличавање доживљаја недељне усамљености, празнине и туге. Оно се одвија поступно, али веома динамично. Следећа три стиха су три самостална, различито адресирана, исказа, три самосталне реченице, као што је то и први стих песме. Другим стихом усамљеност је, посредством персонификације *и жуџи зидови су другари*, истовремено и истакнута и припитомљена. Али, упркос оживљавању зидова, сам исказ је некако усамљен, и то

граматички усамљен у контексту, јер, као и суседни стихови, представља самосталну реченицу. Као исказ, тај стих је упућен истовремено свакоме и никоме. Са следећим стихом повезује га међутим оно *недељом*, заједничка прилошка ознака у анафорској функцији: *Недељом си, боже, на нули*. Овде, у трећем стиху, примећујемо промену говорне перспективе, односно граматичког лица. Прелази се на обраћање, и то, ни мање ни више него — на обраћање Богу. Но, иако се констатује стање нихилизма, па чак и статус ништавила, сам исказ, граматички, остаје у радном стању; не каже се, на пример: *недељом те, боже*, нема, већ *недељом си, боже, на нули*. Затим долази четврти стих, граматички паралелан а значењски готово аутистички диспаратан са другим. Уопште, по садржају, удаљен од контекста: *У њошћељама се, знам, дјевојачко месо жари*. Али и овај исказ бива призван у сопствено окружење оглашавањем и самоидентификацијом говорног „ја”, посредством интерполације оног *знам*. Око тог *знам* окупљају се сада сви уопштени, садржински разнородни и граматички самостални искази прве строфе, а то прво лице јединине говорног „ја” постаје — обраћајући се само себи — граматичким објектом почетног, сложенијег исказа следеће строфе: *Као старога друга / недељом те дрма њуга*. Но, још је важније за успостављање језика чина као поступка поезије акције једно парадигматично пасивно осећање, као што је на пример туга, исказати у активном граматичком стању. Отуда се у претходном стиху главни мотив, а то је у актуелном случају осећање туге, појављује у улози *активног* реченичног *субјекта*: *недељом ње дрма туга*. И најзад, при коначном уобличавању језика чина, Тонтић у предоченом случају посеже за ефектним, еминентно стилским средством, за ономапојем: *Дође њако њен целаш / млат! млат! млат!* Такође је интересантно уобличена средишња композициона целина, где се набрајају типични недељни догађаји. Сачињена, као што је већ речено, од три узастопна дистиха, ова целина је наглашено стилизована, и то према каквом невештом дечјем саставу, на пример, на тему неког годишњег доба. И ту је, слично првој строфи, на виделу један аперспективан скуп узајамно неповезаних исказа. Само, скоро сви они именују извесне чинове: *Сељаци вриште њо болницама. /.../ Тигрови трагају жељезне ограда. / Пионири, знам, иду на параде. // ... / „Црвени крст” звони, маркице дијели*. Али, по граматичком паралелизму и по ритмичкој подударности, и садржаји исказани испуштеним стиховима попримају својства чина: *Реченице ми миришу њобом, мама*, односно: *У њодне мозак у њакама побијели*, иако у ствари означавају само суптилна осећања или примерна трпна стања. У оба случаја референтно стање исказано је активним

граматичким обликом. Но, и овде се у једном дистиху, као и у првој строфи, појављује оно интегративно *знам* говорног субјекта као извор искуства и источиште сазнајне свести. Најзад, у последњој строфи песме суочавају се у два напоредна пара, чин и контра-чин, тачније чин и — потирање чина. И ту је опет оно *знам* говорног „ја”, сада, чини се, у улози евокативне имагинације. Оба евоцирана чина саопштена су говорном релацијом обраћања: *Недјељом си зинуо да се насмијешиси, Недјељом си, знам, изашао њо новине, а оба осујећења безлично: Испаде да си цркао, А оно испало да се гине.*

Коме се то, и којим поводом, обраћа у овој строфи говорни субјект песме, питања су на која се не може понудити ни приближно поуздан одговор, али она тиме не престају да интригирају читаоца. Он би да колико-толико дешифрује о чему је ту у ствари реч, тим пре што се завршна строфа ове песме значењски знатно подудара са завршницом *Крволочне недеље*. А може се претпоставити да је реч о особама блиским песнику, или на било који начин врло важним у његовом животу, као што је и недеља у њиховом животу била, изгледа, пресудно важан дан. Први случај је мање загонетан. У другом, међутим, постоје најмање два подједнако могућна значења. Једно, дословно, да је човек, изашавши по новине, једноставно, својом или туђом непажњом, страдао. И друго, које подразумева песничку мистификацију пресецања двеју различитих стварности, да је неко у рано недељно јутро, а тај би могао бити и субјект песме, изашао, рецимо, раздраган или за нешто посебно заинтересован, по новине, а у њима се суочио са вешћу о некој страшној погибији и њеним незаборавним призорима, какви нам се, неретко, сервирају наштесрца. Па ипак најважнија су, неспорна и чисто поетска значења која нам нуди текст песме као такав: неотклоњиви, фрапантни хијатус, раскорак између човекових чинова и намера, са једне стране, и непредвидљивости његове смртне уре, са друге.

Са истим моделом језика чина сусрећемо се у више поетских остварења из књиге *Наше горе вук*, у песми *Ударац* или у Тонтићевом аутопоетичком диптихону *Ars poetica*, на пример:

„Напросто: моја мајка дође и — постоји! / Нека се поезија
око ње ствара, ни из чега!”

По једноставној синтаксичкој инерцији последњу реч првог стиха, глагол стања *јосћоји*, на основу паралелизма са претходним глаголом доживљавамо такође као глагол радње, односно понашања. Отуд се *око ње — ни из чега — ствара јоезија*. А

потом, у другом делу песме, то стварање се разбуктава у парадигматично фантастичком проседеу песничке имагинације:

„Моја мајка *џрчи* небом, неког *џризива* / ноћ је: њена поезија *џридржава* јој лампу / мајка *џледа* у даљину, пружа ми руку / њена поезија *џледа* у даљину, али ме *не џоздравља*”

Непосредно на наведену строфу наставља се, у чисто реалистичком захвату, један у оштрим контрастима испољен полемички став:

„Пас лаје — ето поезије / ја — ето *ни че г* / вук урличе — и он мајсторише поезију / ја — ништа. Завијам!”

Но језик чина не артикулише се само граматичким и амблематским лексичким средствима, него исто тако и различитим функционалним стиловима, какви су спортски језик или, на пример, језик претње:

„Мишеви се завлаче у рупе / синови у мајке // Гризу старе крпе / гризу старо месо / троше Материју // Виркају главице / сјакте окице // Тањи се грађа свемирска / Плави прашина // Ало Господе / шта радиш ових дана Господе / мислиш ли ти што или хваташ зјала или можда хоћеш да те у брашно сасејцамо / а?”

(Мишеви и људи, у: Црна је мајки недеља)

У овој песми осећање погубности опште егзистенцијалне ситуације посредовано је хуморно, у знаку какве елементарне непогоде. Бурлескна инверзија уобличавања, тачније завршног преобликовања основног песничког доживљаја очигледна је већ по томе што опомене и претње изговарају, у рупе сатерани, мишеви и људи, и што их упућују никоме слабијем ни безначајнијем до самом Господу. Но ствар је у томе што они имају крајње јак, заправо нужан разлог за своје — објективно — трагикомично понашање. Али пре него што назначимо две кључне филозофске импликације ове целовите поетске слике, осмотримо бар летимично њену језичку потку. Тонтић и овде, као што то често — мада претежно у различите сврхе — чини, у целом првом делу песме развија низ огољених исказа-снимака којима најављује и ситуира актере фиксирани, пре наративне него лирске, ситуације, односно испуњава садржински оквир основне поетске слике. И, цео низ исказа до последње строфе организован је из аранжерске перспективе песничког „ја”, и то са видно дистанциране, мада не и сасвим неутралне стајне тачке, поготово ако се имају у виду наизменични иронијски и

лирски пропламсаји. А потом, у завршници, нагло се мења не само говорна перспектива него и интонација, па и сам језичко-стилски тип песничког исказа. Као што се то види већ из граматичке структуре поетског говора (промена глаголског лица), у последњој строфи песме реч припада њеним пренераженим, анти-херојским актерима, *мишевима* и људским *синовима*, судбински изједначеним још у граматичком паралелизму првог дистиха, а вредносно сагласним према идентичности њиховог гласа, посведоченој последњом строфом песме. Са наративно-дескриптивног стилског обрасца дужег тока песме нагло се прелази на поступак стилизације по моделу живог говора и непосредног обраћања. А то се обраћање, опет, развија једновремено у поретку интонацијске градиције и у спонтаним преливима неколико функционалних стилова: најпре, неутралног телефонског јављања — *Ало Госйоде*, затим у познатом полузаинтересованом тону конверзацијске фразе — *цїта радицц ових дана Госйоде*, па у стилско-језичкој форми оштрије опомене — *мислицц ли цїи цїїо или хвацїацц зїала*, најзад, у највишем тоналитету претње — *или можда хоћеш да цїе у браццно сасјецкамо*, да би се, на крају, сав тај контролисани емотивни набој згуснуо у одјеку оног упитно-претећег, трбухозборног, графички осамостаљеног — *а?* Ако се у почетку и, уопште, у дужем делу песме одајемо смеху кроз сузе захваљујући чисто гротескном поистовећивању људи са мишевима, наоко раскалашни, а у суштини упозоравајући смех завршнице почива управо на савим супротном естетичком принципу — на начелу бурлескног увесељавања, мада ни оно у конкретном случају, као ни иначе код Тонтића, није без сенке. Сада се смејемо истим тим актерима, антихеројима у лицу *мишева* и *синова*, које песник у неку руку рехабилитује навлачећи им маску супериорности, испод које се они оглашавају из неке нарочите опште граничне ситуације. И управо из чињенице њиховог граничног егзистенцијалног положаја произлази извесна пригушеност суштински бурлескног ефекта, као и помућеност чисто бурлескне веселости назначеног поетског захвата. При том такође ваља имати у виду да ово претеће телефонско оглашавање из рупа не стоји само у ироничном знаку побуне због властите понижености и угрожености, већ оно исто тако представља и чин тобожње узбуне због критичног стања самога света, чин бруталног упозорења зарад његовог хитног спасавања.

Обухватимо ли сада једним накнадним погледом целу песму, то стање показује се апсолутно критичним. Завлачење *мишева* у *рује*, односно *синова* у *мајке*, предочено на самом почетку песме импликује некакву велику непогоду, страх или на-

сиље, у сваком случају, изван несумњив беспоредак и прогон у такозваном спољашњем свету. Другим речима, описано повлачење подразумева, и то не без ироније, одсуство Бога из света, његов мање или више погубан немар за исконски, аутономно успостављени, вечни и универзални, праведан и смислен поредак светских ствари — речено, разуме се, језиком филозофске и религијске, односно филозофске и теолошке традиције. Реч је директно о добрано озлоглашеном Божјем нехају, на који се филозофи новијих времена, а с њима често и песници, на сва уста жале, док Тонтић, бар у наведеној пемси, дискретно полази тек од његових последица, истина, последица делатних на унутрашњем, супстанцијалном плану, али не мање потенцијално погубних од њихове прећутане спољашње узрочности. Јер ови Тонтићеве дезертери са лица земље, његови *мишеви* и *синови*, иронично сагледано, поткопавају и уништавају, доле у својим *рујама*, супстанцијалну основицу и живог и неживог света. Они *џризу сја̀ре крѷе / џризу сја̀ро месо / ѷроше Мајѷерију*, а да овог последњег, ето, нису ни свесни! Тако се, и сасвим независно од њихове сопствене угрожености, све више увећавају размере њихове ништителске активности: *ѷањи се џрађа свемирска / ѷлави ѷрашина*, па песник под притиском бурлескне побуне својих антијунака онако шалозбиљно звони на узбуну у име одржања света и обнове смисленог, подношљивог поретка ствари у њему. А, о којем и каквом конкретном свету може бити речи у овој и бројним сличним Тонтићевим песмама, читалац ће се лако обавестити ако узме у обзир податке са фронтисписа оригиналних издања Тонтићевих књига. Хоћу да кажем да све те песме имају првенствено своје референце у друштвеном, историјском и духовном амбијенту у којем су и настајале седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, у деценијама када су се *мишеви* завлачили у *рује*, *синови* у *мајке*. А зашто су се тамо завлачили, то само Бог зна, на којег се овде, ваљда, због тога и насрће!

Пошто је малочас споменут и спортски језик као један од видова језика чина у Тонтићевој ранијој поезији, ево и два примера тог поступка са сасвим различитим значењима:

„таман што су химне одсвиране / таман што је судија трзнуо пиштаљком / таман што сам се ко христ распео на голу / убаца се у игру Он / лобова ме / и остаде / 1 : 0”

(Уѷакмица)

Цела песма дата је, попут какве загонетке, у пренесеном значењу, с том разликом што се и наслов подудара са дословним

значањем текста. Она је, како то и приличи одабраном мотиву, саопштена спортским језиком, али не са тачке гледишта репортера или посматрача, него из перспективе злосрећно савладаног голмана. Анафорским понављањем *шаман што* у три почетна стиха, који уз то сачињавају више од половине текста целе песме, снажно се наглашава да се пресудни догађај одиграо на самом старту *ушакмице*, односно у првим тренуцима поразне животне приче лирског јунака. Наравно, битно је самопоређење голмана са Христом у завршноме стиху анафоре, обременењено, као што је то већ примећено, богатом културолошком аналогijом. Остаје, међутим, питање да ли то поређење сеже до идентификације, или не, од чега непосредно зависи идентитет оног *Он* који се појављује у следећем стиху као активни актер поетске нарације. Ако се лирски јунак само пореди са Христом, онда би *Он* могао да буде и сам Христ, који га *лобује*, то јест одсудно побеђује на самом његовом животном старту. Ако се, међутим, јунак песме самоидентификује са Христом, тада *Он* из следећег стиха може да буде само Господ, Отац Небески, који жртвује свога богочовечанског Сина, што је и логичније. У сваком случају, важнији је од те отворене дилеме наставак спортским језиком саопштеног исказа: *убаци се у иџру, лобова ме, и ошџаде 1 : 0*. Својству чина, у овом случају, осим самога значења употребљених глагола и синтагми, доприносе и њихови граматички облици аориста у радном стању, као и преображај лирског субјекта у граматички објекат. Тонтић, дакле, прави једну врсту спортске параболе са еванђељским призвуком у метафизичком значењу извесног кобног животног догађаја. А други пример употребе спортског језика, са јасном алузијом на наслов култног Хандкеовог романа, и, истина, са блеђим својствима чина, стоји у знаку оштрије сатиричне инвективе против ревносних контролора идеолошке подобности:

„Ах, ши голмани на Врайима Стварносџи / што сваки преркшај узимају са сџрахом / као да је једанаесџерац”

Грамаатички уприличен језик чина и стилизација према неким функционалним видовима језичке праксе, значењски блиским својству стварносног акта, нису једини песнички поступци Тонтићеве поезије акције, а и не јављају се увек у тако лабораторијски чистом формативном процесу као у истакнутим примерима. Тонтић је, осведочено, песник неисцрпне језичке инвенције, невиђене стилске динамике и високог песмоторног ризика. Од своје друге до пете песничке збирке, а повремено и до својих најновијих књига, он се, кад студиозно

концепцијски, кад духовито лудистички, кад саркастично иронијски, врло успешно, често бриљантно, опробава у поступцима унутрашње драматизације песничког субјекта, дијалога, поетске нарације, исповести и обраћања, персонификације апстракција, низања таутолошких дефиниција и бурлескне деградације овешталих филозофских максима. И, разуме се, у комбинацијама наведених поступака. За поступак драматизованог поетског „ја” карактеристичне су, на пример, песме *Чудо у возу*, из *Тајне љрејиске*, *Моје живо чудо*, из *Наше ѓоре вука*, *Обрачун* и *Балада о месу*, из *Хулим и љосвећујем*, *Раздужење* и *Живоић није љако лош* — II, из збирке *Црна је мајћи недјеља*, *Ја и мој живоић*, *Гаскања с Брехиом* и *Нећу љо*, из *Прага*, *Без љредаха мислим на Тебе*, *Граница*, *Злајтне љолуђе*, *дисање*, *Мој Христос*, *Цвркуић за цвркуићом* и *Боћ и свијет*, из *Сарајевскоћ рукојиса*, цела књига *Мој љсалам*, те песме *Елегија за љрекланоћ љјеваца*, *Ова рана* и *Нејоколебљиви суверен*, из *Блаћослова изћнансћива*; за поступак дијалога — *Прећлед* и *Пада мрак*, из *Тајне љрејиске*, *Наше ѓоре вук*, из истоимене збирке, *Мићо Тонћић расћравља с Госћодом*, и *Мали разћговор о занимању*, из *Хулим и љосвећујем*, *Повремено* и *Прећознавање Хећела*, из *Црна је мајћи недјеља*, „*Талас демократћизације*”, из *Сарајевскоћ рукојиса*, *Змија* и *случај силоване монахиње* и *Језик раћен*, *расћолућен*, из *Блаћослова изћнансћива*; за поступке поетске нарације, исповести и обраћања — по више наслова из сваке књиге, у чистом виду или у комбинацијама; за поступак персонификације апстракција — све песме о празници из збирке *Наука о души* и *друће веселе љриче*, *Глава у руйи* из *Наше ѓоре вука*, *Шћћа ради љищина*, *Моја шћѓа враћала ми се јощ љужнија*, из *Хулим и љосвећујем*, *Данас љаква шћѓа у мене*, *На одмору*, и *Производња шћѓе*, из збирке *Црна је мајћи недјеља*, *Снаћа вјере*, и *Нада*, из *Блаћослова изћнансћива*; најзад, за поступак низања таутолошких дефиниција — *Школски час*, из *Тајне љрејиске*, *Прољеће на селу* — III, и *Прећознавање Хећела*, из књиге *Црна је мајћи недјеља*, али у истој интелектуалној равни дате су *Проблем љощћења*, из истоимене књиге, монолошка *Размаћрања једноћ идиоћја*, из *Прага*, као и јощ неке песме из средишњег раздобља Тонтићевог песничког стварања.

Сваки од назначених песничких поступака на специфичан, разуме се, посредан начин актуелизује поетичку концепцију поезије акције, али ту своју поетичку идеју Стеван Тонтић и непосредно, у више махова, потцртава и садржински оснажује низом појединачних остварења на тему човековог и Божјег деловања у свету, као што су песме *Шћћа ко ради*, *Шћћа ради љищина*, *У мојој радионици*, *Шћћа ради свјејлосћ*, *Збитићја*, *Шћћа љонекад Боћ ради*, *А љи? Шћћа радищ љи?...* Има, мећутим,

код ранијег Тонтића један невелик број песама које одударују од свих варијација поетичког концепта поезије акције, као што се, такође, у његовим средишњим књигама појављује сасвим посебан тип песничког говора тек спорадично заснован на стваралачком искуству језика чина. Скоро све те песме споменуте су по својим формалним карактеристикама у малочашњем сажетом прегледу Тонтићевих песничких поступака, али примена истог поступка не мора, као што смо видели на примеру спортског језика, резултирати и сродним значењима нити послужити за истоветне поетичке концепције. Песме *Школски час* и *Прејознавање Хегела*, на пример, саздане су комбинацијом два иста поступка, дијалога и таутолошких дефиниција, али прва је пример отеловљења поезије акције а друга то уопште није. Јер, овде је, поред два формално иста поступка, на делу и више фактора разлике. Дијалог у првој песми је озбиљан, стилизован према канону професорско-учитељског пропитивања, педагошки интенционалан и сав подређен специфичној когнитивној перспективи, наиме, настојању да се језиком чина (*Јуче смо анализирали камен — / спуштали сурле духа у бит камена / и шта да о камену закључимо? / Камен је камен — рекоше. Постоји! // Пипали смо зид — наставих / Зид постоји — рекоше / Постоји ли овај сито? / Завлачили смо се / под њега, дизали / ударали — постоји айсолушно! // Постоји ли земља? — иштах / Копали смо — земља постоји, рекоше. / А да ли ви постојите? / Ни дизали, ни ударали, ни копали! / — одговорише*) докаже, то јест осети постојање, односно да се одсуством акције сугерише осећај непостојања, ништавила, потпуне искључености из искуства. Осим тога, таутологија *камен је камен* у актуелном контексту иронично потцртава недоступност суштине ствари, то јест, јаловост есенцијалистичке филозофске пустоловине, претпостављајући тој, и таквој, оријентацији духа усмереност на чињеницу непосредне егзистенцијалне извесности. Егзистенцијалне извесности верификоване искуством акције. У песми *Прејознавање Хегела* формативни чиниоци истог типа, дијалог и таутолошке дефиниције, резултирају сасвим другачијим смислом, јер и дијалог и таутологије имају другачија својства и другачије уметничке функције:

„ко је тај. / тај је хегел. / је ли он тај хегел. / он је тај хегел. / како је хегелу име. / хегелу је име хегел. / шта је хегел био. / хегел је био хегел. / ... / има ли хегел неку посебну карактеристику. / хегел има неку посебну карактеристику. / да ли је хегел путовао некад рецимо негдје мало даље. / хегел јесте путовао некад рецимо негдје мало даље. / ... / пише ли хегелу среће ти

ишта на челу. / тренутак само — богами ево хегелу је записана / црна иштица на челу.”

Дијалог је у овој песми лакрдијашки комично стилизован по узору на комуникацијске способности и особине ментално ограничених особа, односно примитивног или културно припростог света, а низ таутолошких дефиниција има првенствено опструктивну функцију непомерања са полазне тачке у погледу дијалогом наглашених сазнајних амбиција. Сам дијалог песник духовито провлачи кроз неколико културно-социјалних миљеа и одговарајућих менталних матрица тако да се у непромењеним актантским позицијама неприметно смењују три-четири пара актера. Тотално апсурдну ситуацију најпре оцртавају два идиотски профилисана градска пријана својим препознавањем великог филозофа и својим специфично тупавим интересовањем за њега. Њих, затим, замењује пар инфантилних гласова са својим детињастим питањима и одговорима о знаменитом јунаку песме, да би се, потом, о њему проговорило јонесковски, *ошућеним*, дрвеним језиком штреберског аутоматизма и убитачне испразности. Најзад, Хегел постаје предметом живог интересовања крајње простодушне народске свести, оличене у гласовима једног џамбаса-видовњака и његовог саговорника, чији дијалог у ствари приличи сељачком распитивању о каквом, евентуално, *баксузном* коњу. Набој комичних ефеката, као и перманентно одржавање апсурдне ситуације, проистиче из гротескне супротстављености високих, у ствари, највиших духовних вредности и понајниже културне свести и менталних способности. Тај апсурд оснажује и околност, на коју проишљиво указује Вешовић, наиме, да је ова песма исписана на фону платоновских дијалога. Јер истих је размера, мада у другој равни, супротност између фона и самог тока песме. Као што је то познато, са сваким оперативним кораком у платоновским дијалозима логички, односно сазнајни процес се видно унапређује, док низ дијалога о Хегелу, који сачињавају заокружену поетску целину, сазнање о њему не померају са нулте тачке иако им је то једина сврха. Стога се ова песма, као и још неколике њој сличне, верификује у поетичком знаку авангардне опструкције, то јест у знаку јонесковско-бекетовског позоришта апсурда. Није у овој песми Хегелова узвишеност и издвојеност предмет песникове поруге, а нису то ни гласови ниже менталне и културне равни, него је предочени вид њихове комичне интеракције само израз Тонтићеве песничке реакције на интелектуално и емоционално неподношљив доживљај животног апсурда. Но, оваквих песама код

Тонтића је исувише мало да би се могло говорити о његовом истрајнијем поетичком залагању за назначене оријентације.

Видели смо на целом низу примера за *какву* се поезију млади и, уопште, ранији Тонтић залаже, и *које* све типове поетског исказа практикује, али се из тога још не види *шта* је за њега поезија, и *како* он доживљава сопствену песничку авантуру. Али Тонтић нам не ускраћује изјашњење ни о тој страни своје песничке самосвести:

„Црна магијо, ноћас сам открио / да се бавим тајном преписком / јао — напoкoн знам / шта радим! // Не може се рећи да сам лoпoв / али су ми прсти умешани / — то се с небићем грли и љуби / биће моје!”

(*Ошкриће, у: Тајна ѓрејиска*)

У овој, као и у многим другим песмама, падају у очи специфичан доживљај мотива и одговарајући песнички поступак који би се могли означити као свеопште прожимање супротности и његова поетска објективација. Тонтићево саморазумевање суштине сопственог поетског подухвата обелодањује се као сусрет или *тајна ѓрејиска* између (сопственог) бића и небића, живота и смрти, земаљског и небеског, што је — освешћена или неосвешћена — интенција сваког песништва вишег реда. Тако схваћена, и прихваћена, преданост песничком позвању омогућује овом песнику да надиђе рани аксиолошки парадокс потпуног саживљавања са чињеницама емоционалног и, уопште, егзистенцијалног негативитета. Бавећи се поетском транспозицијом емоционалних стања, егзистенцијалних ситуација и онтолошких увида, Тонтић превладава њихов изворни, емпиријски негативитет или, другим речима, бављење *тајном ѓрејиском* као да му нуди двојак исход — прво, неку врсту сoтeриoлoшкoг тријумфа на бази досегнутог духовног продора:

„Бавећи се тајном преписком / догурао сам до тајних мртвих слова: / неупоредива је заједничка самоћа / смрт је остала иза нас!”

(*Бавећи се тајном ѓрејиском*)

И, друго што му доноси тако схваћено *бављење* поезијом је-сте, видно иронизовано, терапеутско дејство стваралачког подухвата:

„Заборавила ме мајка туга / ни радосни очај не гостује: / суштинске несреће мимоилазе / своје старе љубимце!”

У поетичком знаку *шајне љрејиске* стоје, на овај или на онај начин, све Тонтићеве песничке књиге до појаве *Сарајевској рукопису*. У њима се разазнају три додирна, али ипак потпуно самосвојна типа песничког говора. Једно је *љоезија акције*, о којој је већ било довољно речи, друго је *љоезија айсурда*, додуше, остварена тек у спорадичним назанакама, и треће, оно што Славко Гордић с разлогом сматра „средишњом саставницом искуства света” у Тонтићевом опусу, називајући је „завичајном”, а што би се такође могло именовати *љоезијом евокације*. Овај тип Тонтићевог поетског исказа има источиште у песмама *Суштина земљорадње* и *Стјрашно љишање* из његове друге песничке збирке, а долази до правог волуминозног испуњења по највишој естетској мери у књигама *Хулим и љосвећујем* и *Црна је маји недјеља*, преливајући се и на странице наредног *Прага*.

3.

Стеван Тонтић често говори о крупним, такозваним последњим питањима, али без трунке патетике, бар када је реч о његовим ранијим књигама. Напротив, он то чини хуморно, црнохуморно и, до сарказма, иронично. То, између осталог, читаоца доводи у недоумицу да ли се тиме релативизује значај и озбиљност тих питања са гледишта свакидашњег животног искуства савременог човека, или се на тај начин његова егзистенцијална свакодневица доследно и духовито излаже критичкој филозофској провери. Прво од тих крупних питања је сте питање о феномену постојања и о суштини ствари. Онај за кога је свет само богомдана очигледност, нешто сâмо по себи разумљиво што се може, и мора, узети једино *здраво за љошово*, ко не осећа никакав посебан интензитет сопственог ни општег бивствовања, онај за кога постојање не представља никакву нарочиту тајну, нити га испуњава ни неким осетним болом ни каквим виднијим задовољством — тај, разуме се, није песник, нити то може бити. Јер клица поезије, у ужем и у најширем смислу речи, пребива управо у доживљају тајновитости те очигледне стварности и такозваних обичних ствари, и поврх тога, у осећању чудесности сâмог постојања. Не знам ниједног песника који је тако изречито, једновремено толико дубоко и свеобухватно, опседнут чудом постојања као што је то Стеван Тонтић. У Тонтићевој песми може се постојати *айсолуђно; урођенички силно; нељојамно, живољињски моћно; ужасно моћно, живољињски љрекомјерно*. Може се, као што смо већ видели, напросто доћи и — постојати; може се код Тонтића постојати *на дуђе сљазе, овде и љамо, овако и онако, могу се и љлаве / љо-*

žubišii / iostiojehi; може се постојати у *славу руже, ioliko ду-боко / докле ни нерођен силазио ниси / докле сирелица бића не досеже / с челичног лука одаиша*. Може се у Тонтићевој песми, верујући да се ради о / криминалу / смртно одаишii *iostiaja-њу*, или бити ко задња будала *iostiojaњу iредан*; може се у њој, дословно, *чуишii како iostiojiшii*. На једном месту, слично малочас цитираном *Ошкрићу*, Тонтић каже: *биће и небиће се сашай-шавају, љубакају, / једно другом језик žурају*, на другом, опет, вели: *ми смо се брчкали у *Posiojaњу*, на трећем се, његов *Пролетаријат*, седмога дана у недељи, свим средствима укојава у *Posiojaње**. Говорећи о *iostiaњу*, овај песник апострофира *радосii iostiojaња*, коју су прослављали *iasiiири irosiodушног народа*, а певајући једно време, заиста исцрпно, о *народу*, између небројених хуљења и заноса на једном месту радосно му додајује: *ала си одушевљен *Posiojaњем!** Символ постојања, самог по себи — које се, као наглашена димензија песничког доживљаја света, изричито продева кроз више тема и слојева Тонтићевог песништва — јесте, међутим, *камен*. Једном се, поводом проблема неизречивости, каже како се он, *камен*, песнику не да опевати *iако сирашно као шiiо он iostiojaње оiе-ва*, другом приликом за *камен* се заносно вели: *краснога сина има *Posiojaње**, трећи пут Тонтић, да би, *nota bene*, симболички оснажио филозофски увид у апсолутну меру постојања, опет апострофирајући *камен*, екстатично посеже за — псовком: *мршву му мајку iољубило iostiojaње!* Додуше, за псовком нешто еуфемистички умивенијом, али истозначном са њеном дословном верзијом. До најниже тачке егзистенцијалног доживљаја у Тонтићевом ранијем певању стиже се на оном месту где се за неког — да ли за народ? — примећује како *наiразно егзистiiра*. А у новијим Тонтићевим књигама феномен постојања спомиње се само једанпут, у *Сарајевском рукопису*, и то у апсолутно негативном модалитету: *Тако, Адаме, сивари сiiоје у земљи / која више не iostioји. Ни ја не iostioјим*. (Тонтић се овде обраћа Адаму Загајевском.) Између осталог, и по овој промени статуса некада опсесивног мотива, односно по промени песничког става према феномену постојања, може се мерити и смисао и значај Тонтићевог стваралачког заокрета од почетка последње деценије прошлог века.

Филозофичност Тонтићевог песничког говора, особито оног ранијег, огледа се и у његовој изричитој усредсређености на суштост појава и на суштину ствари, на сами онтички темељ постојећег а не на феноменолошку раскош емпиријског света, што је у критици примећено под ознаком поступка *феноменолошке редукције*. Иако Тонтић једва да има додира са модернистичким песништвом антрополошке оријентације, назначени

поступак показује веома сродне поетичке интенције са устремљеношћу модерног антрополошког песништва на архетип и архетипско. Антрополошки оријентисани модернисти покушавају на тај начин да запевају из *йочейка*, док Тонтићева феноменолошка редукција остаје у знаку онтичких поетичких прекупација, односно рачуна са подразумевањем да се певајући *о сушћини* ствари истовремено пева, ако не из почетка, оно бар — *о йочейку* света. Стога се у ранијим Тонтићевим песмама непосредно апострофирају: *бийт камена, сушћинске несреће, сушћиа недеља, архетийско лице, сушћина земљорадње, сушћина Кине, йраосновна слика* као поетички обременене редукционистичке синтагме. Али, такве синтагме јављају се и као конкретне метафоре: *основно, сушћио месо* — за живу материју, на пример; *сушћински зимски огрџач* — за кожу и мишићно ткиво; *айсолујна ђруда бића* — за оца, као егзистенцијално укоренеог појединца; *сиђуран џемел бића* — за човекову задњицу. Понекад, оне су метафоре за онтолошку апстракцију, за сами онтолошки темељ, који, према поетичком начелу поезије акције, ваља жестоко уздрмати да би се адекватно оснажио, па отуд: *ударац ... / у основни камен / у фундаменџалну ђреду*; а каткад су то основни симболи јудео-хришћанског предања са тобоже елегичним призвуком, јер више, наводно, *нема* у актуелном духовном хоризонту *ни дрвџа йрвобијноџ ни йрвобијних ексе-ра*, а само неколико редака даље, у истој антипоеми, тужи се отворено иронично: *нема сџаре йлавуше џосйође Сушћине*. Дакле, и овде, у певању о суштини ствари, Тонтић до пренапрегнутости затеже а затим нагло опушта огроман лүк свог есенцијалистичког доживљаја света, као што и у поетском исказу о феномену постојања од најчудеснијег заноса до инферналног потирања оцртава поетски лүк свога, као и једног општијег, егзистенцијалног искуства.

Друга велика, у ствари, најкрупнија Тонтићева тема јесте Бог, а одмах потом — народ. Певање о Богу и певање о народу код Тонтића се често узајмно прожимају, али то непосредно тематско преплитање није једина, ни најзначајнија црта која повезује та два велика надахнућа овог песника. Још је упадљивије, а и семантички значајније, да се Тонтић подједнако амбивалентно поставља према једној и према другој својој великој теми, да подједнако ужасно *хули* на Бога и на народ и да их, често једновремено, по истој мери узноси и *йосвећује*. Но, ако у том односу већ постоји извесна разлика, она се огледа првенствено у томе што је његово певање о Богу, односно обраћање Богу, временски издашније, што отпочиње већ у његовој првој збирци и ни до данас не јењава, бивајући, с временом, све дубље и потресније, док се Тонтићево певање о наро-

ду, компоновано у неколико већих циклуса, простира углавном кроз две његове средишње књиге.

Своју велику тему о народу Тонтић, у ствари, отвара неколиким породичним песмама, првенствено онима о оцу и о мајци, у којима, неретко, кроз врло сложену поетску фактуру, једновремено задушнички елегично и лудистички прозирљиво, евоцира њихове специфичне, увелико самосвојне психолошке и, уопште, духовне црте. Потом тај круг проширује необичним ликовима и злим судбинама неких од најближих сродника, с једне стране, и призивима идиличне атмосфере детињства и породичне заједнице, са друге, оглашавајући се притом са јаке персоналне стајне тачке сложенијег егзистенцијалног и супериорнијег духовног искуства. Управо пуна зрелост тога основног, песмотворног гласа, која једнако подразумева и тзв. поетичко знање, и живост личног сећања, и суштину колективне меморије, и непрекидну будност пред загрљајем смрти и постојања, чини уметнички фасцинантним овај зачетак Тонтићевог певања о народу. То му заправо и омогућује да, већ у следећем кораку, у широким потезима и пуном осветљењу експонира завичајни сељачки свет и његов менталитет, не само као привлачну, помало егзотичну тему на начин маркесовске и сличне хиспаноамеричке прозе магијског реализма, где се народ јавља првенствено као специфична социјална и регионална категорија, него и да створи моћну поетску целину о трајању и нестајању, о мистерији живота и пировању смрти, прожету трагичним и елегичним, хуморним и иронијским акцентима. И, ако у овом сегменту своје велике теме песник дискретно прати погубан уплив историје на судбину народа, у њеном завршном делу он, са потпуно подељеним осећањима, предочава свој народ како се сада јавља као субјект политике и историје, непрекидно посрћући и усправљајући се, застрањујући и поново се призивајући, залуђујући се и трезнећи се... Отуд се пред једном те истом, али врло широко схваћеном темом, не баш поступно мења и сам квалитет Тонтићевог песничког гласа. Нема више ни евокативног, ни елегичног тона, јер ни песников поглед није више усредсређен ни на прошлост ни на завичајни предео, него је са невиђеном прозирљивошћу упрт у све мутнију слику друштвено-политичке савремености и у бескрајно слојевиту карактеролошку, духовну и историјску пројекцију општенационалног бића. Не би се могло доказати да је у српском песништву национална тема икада била запостављена, али Стеван Тонтић нема ни претходника ни савременика који је певао о свом народу с толиком приврженошћу и са толиком критичношћу у исти мах, као што је то чинио он. Тај измењени, нови глас о народу, као и онај трајни о Богу, карактерише, испрва, права правцата лави-

на погрдних обраћања, хуљења, са једном једином похвалом као парадоксалном поентом:

„Коњу / за чији се реј мраком хвајам / и њосрћући њридр-
жавам”

(Њежно и крволоко ђлеме моје)

Ипак претежно, тај глас се састоји од низа узастопних погрда и похвала, као што се то види из једног од најтипичнијих примера:

„Народе мој / курвин сине! // Дијамантни мој вијенче / једини мој боже! // О рђо / Ала сијаш! / ... / Чорбо моја / желатину, магмо, ватро, ђубре, свјетлости моја, / животињо, анђеле, сотоно и христе боже мој, / луднице, робијашнице, цркво, гробље, буквару, / дјечји вртићу мој, / свињо христова, / ненародни елементу, / ала си се дао на послове / ала си бацио сидро / ала си се дочепао Тла под ногама / ала си одушевљен Постојањем!”

(У славу народа)

Најзад, за тај бескрајни низ живих противречности којима се, по Тонтићевом увиду, одликује његов народ, он налази најадекватнију метафору у супстанцијалној представи прилично тривијалног појма *чорбе*. И то метафору у две верзије: у представи *Чорбе Свега*, о којој сачињава засебну, врло ефектну, доследно другом споменутом начелу, саздану песму; и у представи *чорбе Једнога*, која се *џуши одасвуд*, у завршноме стиху једне доцније песме, уврћене у спомињани пролошки део *Сарајевскоџ рукоџиса*. Са овим и сличним песмама доживљајно-говорни субјект Тонтићевог песништва достиже дотле највишу тачку своје унутарње драматизације, тачку спознаје најдубљих вредносних противности, што ће се, на махове, поновити и у његовим понајбољим песмама из *Сарајевскоџ рукоџиса* и *Блаџослова изџнансиџва*. Открити у самораздорноме мноштву интегративну тачку и печат Једног, односно у Једном препознати цело безмерје противности а и даље га доживљавати као Једно, захтева посебну духовну надмоћ, ону на трагу гностичког интелектуалног подвига. Па, ако бисмо сада и за Тонтићеву једновремену приврженост и критичност потражили једну реч, један обједињујући појам, онда би то пре свега другог био појам одговорности. Не само моралне и нтелектуалне одговорности, коју су могли кад год су то желели манифестовати и сви остали јавни делатници, него првенствено појам стваралачке одговорности, која је у блиском историјском суноврату овог песника учинила достојним његовог позвања и већ приправним за његов неми-

новни стваралачки заокрет. Заокрет који не само изледа него и јесте најмањи ако се посматра са гледишта стваралачке етике.

4.

Бог је изузетно чест саговорник Тонтићевих поетских ликова и самог песничког субјекта, адресат бројних поетских по-рука, повлашћена тема и истакнута мета овог песника. Управо у овом последњем својству Бог се први пут и спомиње у Тонтићевој поезији:

„Пуцам у простор где се завршава моја љубав / у бога што заборављен спава / да види колико сам изненада леп / да види моју драгу и такође оцени / њен апсолутни рад у моме срцу / ... / Поново шаљем један хитац богу / великој кукавици док спава / неправедно помешан са љубичицама и девојчицама”

(Поноћни ђуцањ)

Но, само на основу евидентне чињенице о високој учесталости спомињања и појављивања Бога у Тонтићевим песмама, тешко је донети ма какав иоле одржив суд о неком постојаном, или бар доминантном, духовно-религиозном статусу његовог песничтва у целини. И то, са два основна разлога: прво, што се, с временом, мењало само Тонтићево песничко поимање Бога, осцилујући углавном између два основна пола — Бога филозофа и Бога пророка; и друго, што се још упадљивије мењао Тонтићев песнички став према Богу, крећући се од подразумевљивог материјалистичког богоборства, у најбољем случају — од преодминантно етички мотивисаног агностицизма, до епифанијских тренутака богообјављења, или до специфичне поетске реafirмације изворне библијске религиозности и неких основних елемената хришћанске теодицеје, какву нам пружа у спеву *Мој њсалам*, на пример.

Пре него што се поново осврнемо на Тонтићево антиратно и послератно певање — где се, пред злом ратне свакодневице, овај песник најистрајније и, несумњиво, најпотресније обраћа Богу — задржимо се само на два-три узајамно противуречна места његовог претходног општења са Господом, односно говора о њему. Пођимо од евокације једног, за то време врло ретког, афирмативног, да не кажем — простосрдечног доживљаја врховног бића:

„бог се непосредно казивао, сваком балавцу рачун полагао / људина био / у најмањем камичку пламичак палио, у свакој пропалици стражарио”

(Тако је њо било)

Насупрот овом тренутку пуног саживљавања Бога са Светом, у ранијем Тонтићевом песништву преовлађује — чак и када изоставимо његову чувену песму *Мићо Тонтић расправља с Господом* као најеклатантнији пример — став кад мудријашког кад обесно здраворазумског ниподаштавања Бога, без обзира на често иронијски контекст поетског исказа. А тај, богословски речено, грех гордости Тонтићевих актера и носилаца његовог песничког исказа саопштен је, као што смо то већ видели, најчешће језиком претње:

„А Ти / који јеси / прими ове људе / који јесу и нису. //
Иначе бих могао / штошта да Ти кажем!”

(Пућује мој сељачки народ)

а бива, саобразно значењској интенцији филозофског дифамирања, да песник посегне и за правим оговарачким тоном:

„Воду је пустио да тече онако / ваздух му се брже-боље
распршио свуд / а Лука Тонтић, у ствари мој стриц, умро му је
луд.”

(Шта њонекад Бог ради)

Па и када му прети, и када га оговара, и када, како то сам каже, *хули*, песник, логично, не пориче постојање Бога. Напротив, и на тај начин он имплицитно указује на Божју средишњу генеративну, егзистенцијалну и моралну улогу у свету, а мотивацију своје екстремне критичности, разочарања, очајања и револта заснива на некој врсти Божје аутонегације, оличене у наопаком, обисмишљеном стању света, огрезлог у лажи, неправди и насиљу. И, како је већ у начелу Тонтићево певање о Богу мотивисано поремећеним стањем света, сасвим је природно што оно у свакодневном дослуку с разорном топовском грмљавином, с једне, и пригушеним криком бестијалног клања, са друге стране, једновремено досеже и свој највиши интензитет и највећи степен унутрашње драматике, то јест своје значењске противречности. Учестало обраћање Богу, као и други видови песничког говора о њему, у три Тонтићеве последње књиге, које не ишчезава ни у рукопису његове најновије збирке, представља сложен, значењски најопштији ток новијег Тонтићевог певања, комплементаран са документрним, веристичким, исповедно-психолошким и сатиричним струјама његовог песничког суочавања са мотивима непосредне, личне и колективне, ратне, егзилантске и послератне свакодневице. Гледано хронолошки, први стадијум овог Тонтићевог певања потврђује се у знаку интимне боготражитељске тежње, односно опицавања религиозног ослоња пред све извеснијом опасно-

шћу остваривања најцрњих стрепњи, злих слутњи и још горих прозирљивих антиципација. Драматику тог интимног — и не само интимног — душевног, и духовног, охрабривања и колебања најбоље можете пратити у једној раној песми из *Сарајевског рукописа*:

„Боже, непрестано, без предах мислим на Тебе, / ево бих и ја да се учврстим у Теби, / лог свој ту да свијем, / срце своје ту да положим, / ту, на сигурно и суво, у планину кристала. // Али сам још слаб, и ходам као без главе, / и још ми је слатко да на Тебе хулим, / да се на врата Твоја бацам неприличним предметима, / и ријечима које нису за казивање. / Укратко — моје понашање: одвећ људско и 'експесно', / мада сам, замисли, баш ја / најтиши човјек у граду — граду најгрознијем.”

(*Без предах мислим на Тебе*)

До колико озбиљне духовне промене долази у самом песнику указује највише оно „и ја” из другог стиха, док је о размерама спољашњих, друштвених промена најбоље судити према самом адресату песничког исказа и по истрајној концентрацији говорног субјекта на њега као на *лођ* и *на сиђурно и суво* прибежиште пред већ неизбежном олујом. (О Богу као *прибежишту* Тонтић, према мотиву из псалма 90, развија готово цело једно певање тога свог пева. А тај псалам познат је Тонтићу већ одавно, како се види из две његове доста раније песме.) Но, тек када наиђете на полустих *најтиши човјек у граду*, којим се легитимише говорни субјект ове песме, увиђате да она није испевана само из једне строго интимне перспективе, односно препознајете наговештај песникове идентификације — става иначе тако страног раном Тонтићу, али већ местимично практикованог у његовим циклусима о завичају и о народу — препознајете наговештај поистовећивања са зебњама, бојазнима и отвореним страховима безбројних обичних и неприметних *малих* људи.

Али одмах потом, песник се враћа искључиво сопственој говорној перспективи увиђајући, доста проблематично, морални парадокс чврсте вере, и узмичући пред њим:

„Ако се утврдим у Теби, ја се бојим те сигурности / као смрти, / мада си, знам, једини лијек, / од смртног страха, драги мој.”

А непосредно затим долази противстав:

„Неутврђен пак у Теби, ја се ево / расипам сваког јутра попут главице маслачка / на лаком повјетарцу.”

Најзад се све то колебање своди у границе једне терцине, где се упитно радикализује:

„Дубим ли то гроб Твој у обореноме себи, / гробац у земљи небни, / ил' гнијездо Ти свијам, Страшни?“

И окончава у резолутном захтеву за једностраним разрешењем:

„Ја или Ти, Грознице Спасиоче, / који си у мени и жуђен и одбачен.“

Психолошки је потпуно разумљив Тонтићев оксиморонски противречан и поетски сугестивно развијен доживљај Бога. Али при томе остају два места која су, у најмању руку, чудна. Пођимо од овог другог, то јест од чињенице да песник не може да издржи, или не жели да прихвати, противречност сопственог доживљаја, па зато енергично захтева развргавање оксиморонског мирења противности, тог јединог истинског решења и несумњиво највишег достигнућа у дугој историји опсесије поетског духа егзистенцијалним противречјем. Ово искључиво *Ја или Ти* пред оксиморонском синтагмом *Грознице Спациоче* означава заиста тачку икарског суноврата, тренутак орфејског окрета на самом крају приче, или *прођоретишину*, како је Исидора Секулић назвала оно место у лабудовој песми Лазе Костића где се вели: *у нас је све кô у мужа и жене...* А прва чудноватост у овој песми јесте импликација парадоксалности чврсте вере: *Ако се утврдим у Теби, ја се бојим те сигурности / као смрти*. Читалац би се морао запитати из које духовне — религијске и филозофске — традиције проистиче овај став, и како то песник овде у ствари доживљава Бога. Строго узевши, ни из једне, сем ако се у корпус филозофског мишљења не уврсти и богато наслеђе културно-социјалног покрета хуманизма. Понајмање из оне из које се оглашава Достојевски, познатом максимумом да је све дозвољено ако Бог не постоји. Из назначеног места у Тонтићевој песми, међутим, произлази, као што се то може чути и видети из политизованих и милитаризованих религиозних покрета и организација, да је управо у име Бога све дозвољено. Тонтић овде не прави, као на другом месту, неко специфично поетско огрешење, него напосто чини интелектуалну грешку доживљавајући Бога у традицији хуманистичког критицизма, која изједначава злоупотребе религије са њеном суштином и њеним изворним смислом. Једноставно, више желећи да се утврди у такозваном *интелектуалном ойрезу* него у самом Богу, песник се овде, захваљујући извитопереном традицијском ослонцу, у свом доживљају Бога

изједначава са онима против којих иначе срчано устаје по налогу сопствене савести и самог песничког позвања. Ово је, вероватно, изузетно место у целокупном новијем Тонтићевом песништву, али га не треба прећутати због једне важне дистинкције. Песник, разуме се, није обавезан ни на какво доктринарно схватање Бога, ни било чега. Његов Бог може бити и *Грозник*, и *Сјасилац*, и *Госјод*, и *Творац*, и *Отац небески*, и *Ужас*, и *Киклој*, и *Жетвар*, и *Вајра*, и *Огњени убилац*, и *над сајтрајима Сајтрај*, и *ужас*, и *мук*, и *чисти звијер*, и *змија ојровница*, и *преужасан*, *злуви јросјор*, и *зрмљава нейојамне јразнине...* Али је песник обавезан на унутрашњи интегритет сопствене речи, који је, ето, у овој иначе изврсној песми, на два места и на два начина, не тако видно колико битно — нарушен.

Друга фаза и други вид Тонтићевог певања о Богу, као и његовог новог, измењеног певања о души, у најнепосреднијој су вези са песниковим искуством ратног ужаса и његовим поратним осећањем општег пораза. Уз онајбоља остварења те садржинске припадности — где, поред већ споменутих иду и песме *Гроза*, *Граница*, *Сломљена мачка*, *Мејали*, *Говна и кејци*, *Говна и крисјали*, *Сјаж и мрак*, *Глина*, *Цвркуј за цвркујом*, *Елеђија за мачку и мачиће*, *Зашјо дојустји*, из *Сарајевској рукојиса*, и *Ова рана*, *Нагледах Твој се дола и бријега*, *Вјечној јокоља шум*, *Исјовијесј еђзиланјиа*, *Пјев са јања*, *Хљоб јораженосјии*, из *Благослова изгнансјива* — песме о Богу и о души упућују у чисто религиозној пројекцији ратне деструктивности, масовног страдања и несносне индивидуалне патње далеко више најоштрији морални протест, нему запрепаћеност и беспошtedну критику на највишу трансценденталну адресу, него што доносе утеху за доживљене губитке, претрпљене страхове и проживљене боли. (Изузетак су два-три разнозначна, дубоко саосећајна поетска призива Христа.) Већ су довољно оптужујуће безбројне конкретне слике и призори свакодневног ратног смртописа, и те оптужбе, једанпут диференциране, даље на просто подразумевају непосредног злочинитеља на све три закрвљене стране. Једанпут збратимљени по злочину, злочинитељи као да остају анонимни пред размерама свог злодела, које не само да изазива згражање и осуду него исто тако захтева и објашњење, потрагу за његовим крајњим узроком и источиштем. И ето, поред интенције да се о конкретном страдању и свакодневним злоделима проговори универзалнијим језиком, основне мотивације Тонтићевог новијег говора о Богу. Изузимајући књигу *Мој јсалам*, Тонтићев доживљај Бога кроз неколико његових магистралних песама о тој теми јесте не само противречан него често и произвољан, зависно од ситуације и

лирског расположења, у једној, колико и од чисто метафизичког уживљавања, у другој прилици. Другим речима, то је Бог оног *сада и овде* сваке појединачне песме, а када год је негативан, а то је исувише често, реч је примарно о онтолошком, а не о етичком негативитету. Овај други вид негативитета, којим смо непосредно и угрожени, је секундаран, изведен. И то је правило од којег нема изузетка, чак ни када доста убедљиво изгледа другачије. Једноставно речено, Бог је зао, ужасан, суров, такође свиреп, само зато што је у датом тренутку *одсућан* са датог места, што својим одсуством ствара моралну празнину у свету и душевну пустош у човеку, које су легло свакога зла под сунцем:

„Бог је ужас. Звонак, / орљава и грмљава непојамне празнине; / кога тај звук овдје шине, / тамо ће му бити конак.”

(Бог је ужас)

Или:

„Звук Бога одсутног, змије отровнице, / мене је прожео до сржи, до клице // Звук Божјег пораза, звук празнине, / Звук који ће остати и када све мине”

(Звук)

Односно:

„Опи ме звук смрти, сваку чест ми проже, / и тебе омами, мој нејаки боже // Па сад гињенички јечимо празнином, / срћући пијани за бесмртним вином.”

(Звук смрти)

Ово су, махом, прејаки тренуци негативних емоционалних стања, тренуци протеста и очајања изазваних, по песниковом филозофско-моралистичком увиду, ужасним последицама Божјег одсуства. (А могло би се, у ствари, рећи и обрнуто: последицама човекове бестијалности, његовим одсуством слуха за основна морална начела.) Стога се песник са толиком жестином и обрушава на Бога. Но, Тонтић не би био то што јесте — стваралац понајдубљег духовног искуства — да у свом поимању Бога не чини и корак даље, схватајући, у складу са парадоксалном теофанијом, Божје одсуство као доказ Божјег присуства:

„Ужасно те нема. Зато Ти и јеси? / Одсутан си снажно. Или нијеси? // Недостајеш апсолутно. Нема Твога прста. / И зато Те има. И вјера је чврста. // Нема Те у звијерима, нема у љу-

дима. / Зато Те у застрављеном срцу има. // И у срцу моме, које си убио, / Израсташ у дива, а кепец си био.”

(*Боџ и Свијет*)

На једном другом месту песник у одсуству Бога види, првенствено у сагласности са религиозном етиком, *негајивно ош-кривење Свемогуће*:

„Заборавили смо на несхватљиву Божју вољу и / непојамни гњев Божји, и да се и ово / несхватљиво 'одсуство Бога' у нашем, / погибијом захваћеном, свијету може узети и / као његово ванредно јако, прејако 'присуство' / — негативно откривење Свемогућег! Збивање / које нас потреса до коријена, до сржи, / збивање којем нисмо дорасли, којем не / налазимо смисла ни објашњења. Као да се Бог / може објаснити!”

(*Мој псалам / Mein Psalm, env, Берлин 1997, с. 26*)

Најзад наилазимо на једно тонтићевско опште место, на великодушно, екстатично потврђивање Бога кроз уланчане парове супротности:

„О што си прослављен, Господе, / у дјевама мудрим и лудим, / синцима храбрим и безмудим, тиранима и жедним слободе. / О што си прослављен, Господе, / у својим Канама и Гоморама, / у срчаним, у гасним коморама, / кроз поморе и кроз породе.”

(*О што си прослављен, Господе*)

Постоји, међутим, још једно веома јако место у Тонтићевом новијем певању, где су апокалиптичка сарајевска збивања сагледана кроз призму религиозне етике, то јест мотивисана *прејаким присуством* Бога у Свету. То је песма *Елеџија за прекланоџ њевца*, друга по реду из збирке *Блаџослов изгнансџва*. Она има за мото следеће стихове израелског песника Јехуде Амихаја: *Божја рука у свџту / као рука моје мајке / у уџроби закланоџ њџла, / у њџтак. / Шџа Боџ види, с ону сџрану џрозора, / кад увуче своје шаке у свџт? / И шџа мајка види?* Тонтићева песма је структурно врло сложена: састоји се, најпре, из својеврсне реплике Амихају и, затим, из обраћања Господу. У првом делу актуелизован је опис места и ситуације оглашавања према идеји Амихајевих стихова, док у другом делу песме мотиви *мајке* и *њџла* из фрагмента узетог за мото трпе радикалне значењске метаморфозе. *Заклани њџао*, као симбол света из Амихајеве песме, преображава се у живог *џџџлића* Господњег, са којим се идентификује говорни субјект Тонтићеве

песме по својој песничком позвању, као и по свом праведничком, истинољубивом пожртвовању и неуслишеничком удесу:

„Ја Ти се замуклим криком јављам / са шијом на пању што сјечиво иште, / ја, пјетлић Твој, ево се справљам: / пјев мој и креста — неба знаци — / одлетјеће на буњиште. // Перја ни кресте није ми жао, / Нек сам и преклан — нисам клао!”

А жива *мајка* из Амихајевог стиха преобраћа се у преминулу, већ онострану *мајчицу* Тонтићевог лирског јунака, која пребива уз *скуће* Господње, и која *једина види* шта се са њим догађа и како се он овде доле, у граничној егзистенцијалној ситуацији, на пресудном моралном испиту, у ствари држи. И то, како се држи као песник:

„А мајка моја — она једина / види шта са мном се овдје збива, / мајчица моја, уз Твоје скуте, / руке пребијеле крши за сина, / пјевом јединца уздигнуте. // Допусти бистрим прстима њеним / да сперу мрак тај с видјела Твога: / у тами оста син њен земни, / незван од Оца небескога! // Пјевац Твој, ево, у гроб леже — / пол му, и језик, глина веже.”

Значењско тежиште, ако не целе песме, свакако њеног другог дела почива очигледно на питању стваралачке етике као пресудном поетичком елементу Тонтићевог стваралачког заокрета. Саобразно са променом тематике и, по свој прилици, трајним везивањем за нове трауматичне теме (*Не, ова рана неће зарастити. / За вијека швога не — неће никад! / И шћа би ти био без ране своје? // Из ране сад сав твој немогући / живиш шече — сшидан, свечан засшрују. — Ова рана*), променило се више елемената Тонтићевог песништва. Променио се, најупадљивије, сам стих: од слободног стиха и неретко дискурзивног песничког језика, Тонтић се вратио традиционалнијим видовима песничког исказа: везаном, различито строфички организованом, римованом и, уопште, пажљивије ритмички уређеном лирском стиху. Променила се и интонација, повлачењем ироније и црног хумора у други план, или њиховим ишчезавањем, у корист лирског патхоса, на једној страни, или отвореног сарказма, на другој. Редуковане су и раније бројне говорне форме, углавном, на лирску исповест и обраћање. Па и сам став говорног субјекта према главном мотиву превалио је путању од аранжерске дистанце до дискретне лирске емпатије. Речју, Тонтићев поетски исказ преобратио се из песничког *зовора у њевање*. Све те формалне промене праћене су, поступно, и одговарајућим променама аутопоетичке свести, међу којима се у првом плану наметнуло питање *шћа*, за песника, а и по себи, су-

штински представља његова нова стваралачка оријентација, односно о *каквом* је типу поезије притом у ствари реч. Одговор на први део питања дат је такођећи експлицитно у песми *Пјев са ђања*, суседном и органски повезаном са *Елеђијом за ђрекла-ног ђјевица*. Ту се песник сада непосредно обраћа мајци, оној узнесеној из претходне песме, која *једина види шта се* са њим *збива*, у ствари, оној истој која у једној његовој ранијој песми постаје *од живе жене мртва светица*:

„Ја пјевам да опијем срце твоје / и целата мога срце озбиљно, / целата, мајчице. // Зато са пања пјевам, мајко, / пјев мој узлијеће силно, / шикља из грлен-студенца, / звони просторима.”

У погледу његовог новог певања, пред песником се постављају два комплементарна поетичка императива: један, да угоди мајци-светици, да по цену живота не изневери њена светачка мерила о правди и истини, на *страшном мјесту* и у још страшнијем тренутку, и да, истовремено, ваљда на начин Шехерезаде, *ошце срце озбиљно свога целаша*. Ето зашто је Тонтићев стваралачки заокрет, како за песника тако и сам по себи, у ствари, певање високог егзистенцијалног ризика и не мање моралне одговорности дефинитивно аутопоетички освешћено као *певање са ђања*. Осмотрено типолошки, онако више са стране, тој, и таквој, прилично реткој врсти певања најбоље пристаје име *јоезије ошјора*. А, ваљало би, најзад, указати и на први потпуно јасан симптом нове поетичке самосвести овог песника, знак обелодањен већ на једној страници његовог *Са-рајевског рукописа*:

„Пјевам под чизмом, / пјевам под прutom: / цвркулт за цвркултом / цвркулт за цвркултом. // Одозго у уста лије страх, / Одоздо шишти дух свети. // Умријети! // Умријети! // Умријети!”

(*Цвркулт за цвркултом*)

Тонтићев стваралачки заокрет с почетка деведесетих година прошлога века у потпуној је сагласности са природом његовог људског и грађанског опредељења поводом босанског крвавог етничког конфликта. Избор несврставања ни уз једну од заслепљених страна, и мирно остајање у средишту њиховог судара, објективно је подразумевао ризик сврставања против погубних странпутица на свакој страни. Но, да ли је песников грађански и људски избор у конкретној историјској ситуацији условио и одговарајућу модификацију његових поетичких уверења, или је, обрнуто, његов доживљај властитог песничког позвања, односно стваралачког послања као таквог, пресудно

утицао на његова људска и грађанска опредељења — питање је на које нема поузданог одговора, слично нерешивом питању да ли је прво настала кокош или јаје, а уз то, и није прворазредно питање књижевнокритичке интерпретације уколико уопште и спада у њено легитимно подручје. Али, саморазумевање индивидуалног стваралачког позвања свакако је један од пресудних чинилаца сваке аутопоетичке свести. Сведоци смо чињенице да се већина писаца, уметника и такозваних интелектуалаца на свакој од сукобљених страна, мање или више приљечно, и у основи *сувише људски*, приклонила партикуларној истини рашомонског чина, то јест свој уметнички таленат, односно своје *умне снаге*, јавно ставила на располагање културној стратегији и прокламованим циљевима сопственог *национа*, циљевима и стратегији о којима би ваљало судити диференцирано и понаособ али по јединственим мерилима. За немарљива мањина незанемарљивих стваралаца, бар када је реч о Србљима, манифестовала је на специфичан начин доживљај сопственог стваралачког послања, лиферујући екс-југословенске ратне приче по мери медијски сондираног тржишта, професионално спретно, хладне главе и празна срца, са сигурне физичке и одмерене уметничке дистанце, непогрешиво ратнопрофитерски. Стевану Тонтићу, међутим, припада част, и несрећа, да је, по искрености и непосредности антиратног надахнућа, био и остао први у једном много ширем, мада такође мањинском кругу српских критички настројених књижевних стваралаца. Од почетка критички и истраживачки позициониран према свету, Тонтић у одсудном историјском тренутку свој високоосведочени песнички таленат сасвим спонтано ставља у службу истанчаног моралног инстинкта и свога непоткупљивог осећања човечности. Одбрана елементарне човечности у нечовечном времену и заговарање моралности за владавине свакодневног, и свакојаког, злочина подразумева егзистенцијални ризик и смртну опасност, са којима овај песник унапред рачуна и које — како се види из фрагмената три последње наведене песме — имплицитно маркира као суштинске поетичке претпоставке свога новог певања. Судећи, међутим, према неким накнадним експлицитним изјашњењима, поетичко тежиште Тонтићевог певања фиксира се дефинитивно на *иманентном ангажману истинске поезије*, који песник заговара у огледу *Да се твоја уста не искриве*, и на превласти *стваралачке етике* песништва, за шта се песник залаже у огледу *Искусство са поезијом*, позивајући се при том на једно запажање Елијаса Канетија. Под првим ставом разумевају се захтев за истином поезије и потреба за *живојом у истини* самог песника, поготово у лажљивим и насилничким временима, подстакнути стихом

Осипа Манделштама *И неистина ми је искривила уста*, као и самом судбином великог руског песника: *За Манделштама можда нико неће рећи да је ангажовани pjesник. ... Јер је још по свуда на снази увјерење о принципјелном „иморализму” pjesничког и умјетничког стварања. Али се свакако може рећи, без страха од погрешног етикеширања, да је Манделштам — као и многи други велики pjesник — био „ангажован” на свој, сасвим природан, имплицитан, поезији иманентан начин, начин на који се и синојано и освијешћено, безусловно а не тек декларативно, оредјелујемо за правду, истину и слободу. Понекад и по цијену сојственог живота. Под другим ставом подразумевају се првенствено песниково осећање одговорности и његова способност емпатије, као што произлази из Канетијевих речи са којима се Тонтић саглашава: *Pjesник може бити само онај ко осјећа одговорност, иако он можда не чини много више од других да је покаже у појединачним акцијама. То је одговорност за живот који се разара (истакао М. П.), и не треба се ситидјети да се каже да се та одговорност храни самилосту. Канети — наводи даље Тонтић — „истински задатак pjesника” види у томе да су у станау претворити се у свакога, и у најмањега, најнаивнијега, најнемоћнијега, без неког „смјерања на усјех и важност”, из саме стварања таквих преобразаја.**

Кроз све три најновије песничке књиге Стевана Тонтића, у његовим доцнијим песмама објављиваним у периодици и обједињеним у рукопису нове збирке, као и у роману *Твоје срце, зeko*, простире се читаво обиље појединачних песничких остварења, поетских и прозних места, која се, и при једном лежернијем прелиставању, обелодањују као неспорна источишта оба, комплементарна, експлицитна поетичка става његовог новијег књижевноуметничког стварања уопште. А ако се, на часак, осврнете уназад, до самих Тонтићевих песничких почетака, и потом вратите поглед до његовог актуелног стваралачког тренутка, уочићете, и поред свих формалних разлика у појединим фазама његовог песничког раста, извесну дубљу логику тог развоја — константно растућу отвореност овог песника према свету. Утолико и угао његовог стваралачког заокрета губи на својој оштрини. Не, разуме се, у примарној, формално-садржинској равни, већ на свом крајњем значењском плану.

ЈАСМИНА АХМЕТАГИЋ

ПОРОДИЧНО ПРОЖДИРАЊЕ: „ПИЈАНИСТКИЊА” ЕЛФРИДЕ ЈЕЛИНЕК

Однос мајке и кћерке кључни је однос у *Пијанистџкињи* Елфриде Јелинек. И мада је овај роман у време када се појавио (1983) критикован да је порнографски, стога што сексуалност и извитоперени сексуални односи представљају добар део фабуле, њихово приказивање ипак није само себи сврха, што би било основно обележје порнографске литературе. Када Ерика Кохут, наставница клавира и главна јунакиња овог романа, посматра пип-шоу или сексуални однос двоје актера у природи, или када се и сама зближава са учеником Валтером Клемером, описи су, мада детаљни, у функцији обелодањивања њеног војеризма и мазохизма, а и једно и друго су последица њеног комплетног развоја, те јунакињиног односа са мајком. Телесност, присутна овде на разне начине — од војерског посматрања туђих тела и сексуалних чинова, преко самоповређивања које јунакиња повремено предузима, до присилних радњи (мокрење у неугодним ситуацијама, затварање свега што на себи има патентне затвараче), али и кроз мотив одевања, који је у *Пијанистџкињи* добио значајно место — сасвим парадоксално, открива потпуно угашену Ерикину сексуалност, њену заробљеност у телу којим ништа и не осећа. Другим речима, њена перверзна сексуалност има психолошке узроке, и у тој је функцији и приказана. Телу је посвећено много простора, како би се дочарала његова обамрлост, а заинтригираност сексуалношћу мотивисана је потпуном угашеношћу нагонског дела личности. Јунакињи су потребни снажни подстицаји, који надмашују уобичајену људску чулну осетљивост, како би уопште нешто доживела — Ерика Кохут је заправо јунакиња уга-

шеног инстинкта живота, о чему говоре и бројни описи у којима је представљена као предмет.¹

Но, захватајући иронијски, па и саркастично, однос мајке и ћерке, Елфрида Јелинек то чини на фону друштвене стварности — брижљиво бирајући елементе који сведоче о нарцистичкој, ја-оријентисаној западној култури — тако да однос мајке и ћерке постаје парадигматичан. У овом роману мајка и нема име: она је напросто мајка, „наша мајка”, а *Пијанискиња* указује на дубоко укоренен и ванредно значајан проблем породичног прождирања и то кроз базични однос детета и оне која је „инквизитор и стрељачки вод у једној личности коју држава и породица једногласно признају за мати”.² Ерика и њена мајка део су једне средине у којој су само „звукови телевизије реални”: „Унаоколо сви људи у исто време доживљавају исте ствари, сем у оним ретким случајевима када неки самотњак на другом програму гледа *Из свети хришћанства*.”³ Овакве самотњаке, приповедач потом иронијски назива „индивидуалисти”, истичући у први план главну оријентацију друштвеног миљеа: „Данас постоји цена за то што човек жели да буде другачији од осталих.”⁴ Окупљени на концерту за уски круг, који се одржава у кући пољске емигрантске породице, такође су иронијски осветљени, чиме се упозорава да Ерика није једина натерана да се бави музиком („Ови људи воле музику и желе да и други буду наведени на то. Стрпљењем и љубављу, ако је нужно и насиљем.”⁵), али и на формализам, снобизам, па и сасвим тривијалне разлоге присуства („Родитељи оно што су некада родили сатерују у овај пољски ходник како би добили мало мира од деце, а деца научила да буду мирна.”⁶). Указујући да је Ерикин главни циљ исти као и циљ других извођача (бити бољи од осталих!), ауторка уобличава свет нездравих амбиција и такмичења, остваривања престижа као једину меру властитог успеха. Исто тако је критика усмерена према малограђанским породицама које проводе време у лунапарку бечког Пратера, где дете може да научи „да за већину ствари по-

¹ „Ерика је инсект у ћилибару, безвремена, без старости. ... Запечена је Ерика у модли бескраја.” (*Пијанискиња*, „Паидеиа”, Београд 2009, 13) „Мајка одврне, увек без претходне најаве, ЊЕН поклопац, самопоуздано гурне руку унутра, прекопава и чепрка.” (Исто, 19) „Мајка јој на лицу места огрће лично исхеклану светлоплаву ангорску јакницу ... Јакница је као грејач на чајнику.” (Исто, 53)

² Исто, 5.

³ Исто, 38.

⁴ Исто.

⁵ Исто, 47.

⁶ Исто, 48

стоје јевтине копије које му остају на располагању”.⁷ Критиком је прожета и опсесија здравом храном, која обележава дух нашег доба, у коме је човек суштински заинтересован за добро здравље и вечиту младост: „Овде, на овом грожђу, може се видети буђаво зелена превлака која је сигурно отровна ... Њу са гађењем показују пиљарици у тамноплавој кеџели, као доказ да је хемија још једном победила природу и да је у дете младе мајке можда положена клица неког рака. ... И средовечна муштерија сада води рачуна о квалитету, што се тиче оринице у којој је растао кромпир.”⁸ Ауторка осветљава нарцистичку самоусредсређеност људи потрошачке културе, у којој се опсесија здравом храном развија као природна последица страха од карцинома, док се у исти мах одржавају малигни односи сваке врсте, а пре свега у породицама. Нема ниједног односа у овом роману који би био противтежа патологији централног — оног између Ерике и њене мајке, те Ерике и њеног љубавника. Конзументска умрежавања људи доминирају овом прозом (прости туција, воајеризам, сексуални чин у коме се на основу понашања мушкарца — његове ужурбаности, сконцентрисаности само на своје задовољство — не може јасно ни разабрати да ли је реч о љубавном пару или тек о клијенту и пружаоцу услуга), а породично прождирање се одвија у уобичајеним ритуалима (поседовање и контролисање другог, физички обрачун и помирења), те је осветљено иронијски и рачуна с препознавањем.

Начин приповедања (иронија и директно исказивање ставова о својим ликовима и њиховим међусобним односима) утиче да ово прозно дело Елфриде Јелинек примимо, добрим делом, као прецизно разрађену студију случаја. Ауторка све открива о својим ликовима, коментарише њихово понашање и односе и не пушта их ни за тренутак да делају слободно без њене коначне речи о томе. Приповедачев глас, мада формално неутралан, у трећем лицу, надзире своје ликове на исти начин на који се ликови међусобно надзиру, те ако је овај роман, како је критика истицала, проткан аутобиографским мотивима (а знамо да то увек подразумева такво транспоноване животних чињеница, такво надограђивање, проширивање и стварање књижевног мотива синтезом разноликих детаља реалног живота, да је сва књижевност у извесном степену аутобиографска, као што у исти мах нема књижевног дела које би било сасвим и у целини аутобиографско), онда о томе највеће сведочанство пружа управо глас приповедања. Због такве нарације, ликови,

⁷ Исто, 99.

⁸ Исто, 69.

а пре свега главна јунакиња, делују као марионете, чије се понашање тумачи, објашњава и коментарише. Тако се, већ при првом помињању Валтера Клемера каже да је он „мали преварант” и да лаже. Није ту реч само о намери да се нарација саобрази каквоћи ликова који живе своју неслободу и зависност (па је у том случају функционална), већ се у исти мах таквој нарацији може преbacити и контрола читаоачеве рецепције.⁹ Такви тонови су мање присутни у делу романа у коме се пажња сасвим фокусира на однос ученика и наставнице. Наративни глас нам открива и праву природу односа између мајке и кћерке: иако се наставница клавира Ерика Кохут ближи четрдесетој, већ се у првом пасусу помиње „дете Ерика”, чиме се осветљава неприкладност начина на који је мајка третира („Мајка Ерику радо зове својим вихорчићем, јер се дете понекад креће крајње брзо”¹⁰). Да је Ерика третирана као мајчина својина, коју ова жели заувек, као неotuђиво, стално контролисано власништво, такође нам је директно казано, али ауторка уопштава овај случај, указујући да није нимало усамљен: „Врата Ерикине собе немају браву, а ниједно дете нема тајни.”¹¹ Не само да је Ерика презаштићено дете (заправо га стално надзиру мајка и бака¹²) већ мајка и одраслој ћерки контролише све контакте, слободно време, куповину одеће. Како је у мајчином доживљају Ерика над свима другима у окружењу и само је мајци допуштено да је критикује због мана (на пример, лакомислености и таштине, јер у томе види узроке Ерикиног куповања гардеробе, мада је реч о компулзивној радњи), онда се заправо таквим поступањем мајка уздиже над идолом којег је сама подигла, те се испоставља да је свака инвестиција у дете последица мајчине самоусредсређености.

Сасвим је јасно да је Ерика Кохут жртва мајчиног злостављања („На осматрачници седи мајка, контролише, тражи, прерачунава, изводи закључке, кажњава”¹³), али и да је патологија овог односа условила да сама Ерика интериоризује мајчин лик, те да у односу на друге постане злостављач (према ученицима она понавља научени модел васпитавања), што је честа судби-

⁹ На пример, Ерикино понашање у трамвају није само приказано, оно је темељно објашњено и искоментарисано, мада је, са становишта целине романа, таква нарација излишна.

¹⁰ *Пијанисткиња*, 5.

¹¹ Исто, 6.

¹² „Девојчица у пубертету живи у резервату трајне поштеде. Њу чувају од утицаја и не излажу је искушењима. ... Мајка и бака ... у широком окружењу имају под уговором извиднике који шпијунирају понашање женског детета ван куће и уз шољицу кафице комотно га разлажу пред женским носиоцима васпитања.” (Исто, 27)

¹³ Исто, 63.

на жртва, које развијају посттрауматски синдром као реакцију на дуг боравак у непосредној близини особа са нарцистичким поремећајем личности, а с друге стране, морају бити опрезне да у себи не запате семе нарцизма, „духовног карцинома који је резултат живота са нарцисом”, када се о њима може говорити као о „жртвама NPD-а*“.¹⁴ Заправо је Ерика жртва нарцистичке мајке која је у ћерку уписала своје амбиције — Ерика треба да оствари мајчине снове и досегне светске врхове у каријери пијанисткиње. То значи да је Ерики од раног детињства испројектован живот, укинута право на сазнавање саме себе (задовољавање мајчиних жеља и представља нарцистичку гратификацију за дете), те је Ерика реактивно биће неизграђене воље, док мајка своју вољу успоставља спровођењем потпуне контроле, која је покривена бригом и жељом да се кћи заштити. Мајка Ерики прописује одевање, зна у минут време када се ова кући враћа, контролише све социјалне контакте и тако онемогућава озлеђивање: „Мајка радије Ерики лично наноси повреде и онда надгледа процес њиховог исцељења.”¹⁵ Симбиотски однос мајке и ћерке изграђен је искључивањем ћерке из света, јер је држана у изолацији, што је први корак у манипулисању објектом на који је сведено изоловано биће (уверена да су довољне једна другој и да им нико други није потребан, мајка је разврстала и чланове фамилије на подобне и неподобне, тако да се Ерики ускраћује истинска интеграција у друштво). Сваки неуспех, као и њену позицију наставнице клавира а не врхунске пијанисткиње, мајка приписује искључиво ћерки, чиме се креће између идеализације и обезвређивања, што је, у доживљају других, карактеристично осцилирање особа са нарцистичким поремећајем личности; овакво мајчино тумачење подразумева као присутно оно што је у њиховом односу сасвим и од почетка одсутно — самостално Ерикино деловање (могла је, наводно, да је веровала мајци, а не другима, постати једна од највећих пијанисткиња у држави). Ерика није постала оно што је требало да постане само стога што је судбина наставнице њен домет, али нарцистичка мајка не признаје принцип реалности. Испирањем мозга, а то чини и стварањем митова о ћерки, о њеној јединствености и неукалупљености, мајка је форматирала и Ерикину слику о себи, мада је ова заправо парадигма неслободе и зависности: „Нешто попут

* NPD = *Narcissistic personality disorder*, нарцистички поремећај личности који је под тим именом 1980. увело Америчко друштво психијатара у номенклатуру менталних болести.

¹⁴ Sam Vaknin, *Malignant Self Love*, Prague & Skopje, A Narcissus Publications Imprint, 2007, 532.

¹⁵ *Пијанисткиња*, 9.

Ерика постоји само једном и никад више. Кад је нешто нарочито јединствено, назову га Ерика. Она презире уравниловку у сваком облику, на пример, и у школској реформи, која се не обазире на својства. Ерика не даје да је сврставају уз остале, ма колико били настројени против ње. Она би сместа почела да штрчи. Она је таква каква је, и то уопште не може да промени. ... Ерика је једна врло изражена појединачна личност и стоји сасвим сама наспрам широке масе својих ученика, једна против свих, и она управља кормилом бродића уметности.”¹⁶

Мајчино митотворство је подлога нереалној Ерикиној представи о себи, те она и не разуме шта јој се дешава, пошто је уверена да је одавно међу најбољима: Ерикин је однос са реалношћу посредован мајчином личношћу и интерпретацијама, што њену везу са родитељском очвршћује и чини нераскидивом, јер би у сваком другом контексту била приморана да представу о себи коригује. Тако је кавез у коме живи постао и простор сигурности, а цена потпуне сигурности јесте немогућност развоја: Ерика живи у амбивалентној потреби за независношћу и заштићеношћу. Нарцистичка мајка доживљава дете као властити продужетак, а како у овом случају види у ћерки особу која треба да оствари њене неостварене амбиције и да настави њеним траговима, онда то значи да је форматирање Ерикиног животног пута и мајчино митотворство везано за сопствену личност. Наиме, у области о којој је овде реч (каријери пијанисткиње), мајка није имала никаквог личног искуства, те помињање њених трагова којима се ћерка упућује анализира присвајање дететових достигнућа, њихово третирање као да су властита. Управо доживљај детета као селфобјекта¹⁷ потврђује мајчин нарцистички поремећај личности. Жртва васпитања (презаштићена,¹⁸ злостављана већ и тиме што јој је живот испројектован мајчиним амбицијама, али и на многе конкретније и суптилније начине: од ударања што неправилно држи руке на клавијатури, преко кажњавања неукусном вечером због кашњења, примораности да скупља разбацану гардеробу по соби, те да чим уђе у кућу уочи исечену хаљину), Ерика је интериоризовала злостављајућу мајку, поставши и деструктивна и аутодеструктивна. Мајка је у дететовом развоју

¹⁶ Исто, 12.

¹⁷ Хајнц Кохут, који је, уз Ота Кернберга, крајем шездесетих година двадесетог века, допринео новој концепцији патолошког нарцизма, сковао је, у својој чувеној књизи *Анализа селфа*, 1971, термин селфобјект, да опише објекат (то је обично друга особа) који се психолошки доживљава као део себе, па у складу с тим следи и очекивање да се над њим успостави контрола као над сопственим телом или умом.

¹⁸ Нпр. није смела да вози тротинет јер је улица опасна за децу.

први агенс социјализације и њен је задатак да помогне процес дететове сепарације и индивидуализације. Но Ерику мајка никада није ни пустила да оде, спречавајући сепарацију различитим механизмима: од манипулативног обртања улога жртве и злостављача (када Ерика касни кући, мајка глуми жртву егостичног детета неспособног да жртвује иједан минут свог слободног времена, а након физичких обрачуна до којих међу њима повремено долази, Ерика обично попушта — брзина којом прихвата кривицу посведочује њену психологију жртве), преко емотивних уцена (буди у ћерки страх за свој живот и здравље), до разбуђивања у њој идеја о свету као опасном месту против којег треба да делују уједињено. Уосталом, мајчино настојање да се уједини са ћерком израз је њене чежње за моћи и остваривањем грандиозног селфа.

Изградивши Ерикин доживљај себе, мајка је, исто тако, уобличила и њен доживљај других и однос према другима. Чак и у свакодневним, тривијалним ситуацијама, каква је она у којој се јунакиња налази у гужви у трамвају, када се и сама лоше понаша, Ерика друге доживљава као руљу, као „одурну гомилу”, показујући да је њен суд о себи самој априоран. На музици темељи своје осећање изузетности и презира према гомили: „Само ОНА сама уме да убаци све што чује на право место, тамо где спада. Она незнање ове јагњаци што блеји спакује у свој презир, и тиме кажњава јагњад.”¹⁹ С годинама, Ерика надмашује мајку у презирању људи који је окружују, иако управо похвала тих људи обезбеђује тзв. нарцистичку подршку.²⁰ „Мајка инсистира на томе да су прозори приликом такозваног ’концерта’, оне слатке награде за послушно вежбање, увек широм отворени, како би и комшије могле да уживају у слатким мелодијама. Мајка и бака стоје, наоружане догледом, високо горе и посматрају да ли комшиница сељанка са родбином мирно и дисциплиновано седи пред својом колибом на кућној клупици и уредно слуша.”²¹ Други су, дакле, ма колико били презирани, огледало властите вредности: мајка мрзи руљу чији је део, а Ерика из перманентно критизерског односа према другима доследно изузима себе. Тако је и могуће да потпуно превиди да је сама оличење својстава које презире код других: „ЊУ највише погађа како то они обитавају једни у другима,

¹⁹ *Пијанисткиња*, 18.

²⁰ Нарцистичка подршка подразумева да се осећај вредности добија споља, од других људи — публике која обезбеђује пажњу. Људи се деле на вредне снабдеваче нарцистичке подршке и на оне безвредне, будући да је то, за особе са нарцистичким поремећајем личности, једини важан критеријум у проценивању других.

²¹ *Пијанисткиња*, 29.

бестидно једни другима припадају. Један се чак натура и мислима другога, његовој најинтимнијој пажњи.”²²

Пораз на завршном концерту музичке академије, који је Ерика могао бити бар сигнал погрешног самопроцењивања, интерпретиран је у мајчиној радионици на начин који је опште место у свету неуспешних стваралаца (тек ретко имајући и истинско покриће): њену постојећу генијалност још нико није открио. Као наставница клавира, Ерика компензује свој неуспех чињеницом да је у позицији моћи: она одабира и одбацује, раздваја ученике на даровите и недаровите и у прилици је да онемогући свакој млађој пијанисткињи остварење каријере. И мада овај мотив неће бити шире развијан у роману, видећемо Ерику како наноси озбиљне ударце самопоуздању својих ученика, јер им држи придики, плаши их предстојећим испитом, контролише их и вербално злоставља, а не пропушта прилику ни да се освети Клемеру, повлачећи га из такмичења. Ерика постаје пример ауторитарног понашања, што је у функцији обнове властите супериорности: „Ерика, са пуном намером да понизи Ђака, уздиже Бахово дело у звездане висине”;²³ „Током наставе она ломилу једну слободну вољу за другом. Али у себи осећа жестоку жељу за покораванем.”²⁴

Мада „дресирана да буде прва и најбоља”, учена „да је сунце око кога се све окреће”, мада сваки свој осећај сматра јединственим, а публику гледа с висине и осећа се надмоћно над другима, Ерика није у стању да развије истинску љубав према себи. О томе сведочи не само њено намерно самоповређивање већ и константно осећање кривице.²⁵ Исто тако, и њена потреба за моћи осветљава поремећено самовредновање: „Она жели да буде уз моћнике, како би је они вукли навише. Она је увек уз моћ, још откако је први пут угледала своју мајку.”²⁶ Прво љубавно одбијање (а заљубљивање у неемпатичног и самоусредсређеног младића, такође је симптоматично), она је генерализовала, темељећи на томе своја сазнања о животу: „Она одлучује: никоме се неће избројати у руку до последње и крајње ивице свога ја, до последњег остатка.”²⁷ Као брана од повређивања („Она је потпуно изложена сама себи, што је још увек боље него да је изложена другима”²⁸), а заправо као по-

²² Исто, 19.

²³ Исто, 77.

²⁴ Исто, 78.

²⁵ „ОНА не сме себи да опрости ни најситнију грешку, која још месецима бушка и боде по њој.” (Исто, 65)

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 67.

слевица нарцистичког поремаћаја личности (мада деца нарцистичких мајки нису по правилу и сама нарциси) развија се Ерикин аутоеротизам, најпре у виду резова на телу које чини сама, а потом кроз воајеризам²⁹ и покушај да партнерски однос сведе искључиво на однос са властитим телом. Лакан је указивао на аутоеротизам воајера:³⁰ посматрање је праћено надом да ће посматрач бити ухваћен и примећен, те је посматрање оно што нарцистички потврђује постојање. Воајер заправо фантазира о себи као о ономе у кога се пиљи. Психолошка литература указује на трауму детета „што није било виђено”, иако је то очајнички желело,³¹ па и на развој нарцизма као реакције на ову трауму — од детета које је било објекат гратификације или злостављања развијају се одрасли несигурни у своју вредност и спремни да то осећање компензују на најразличитије начине.

Као дете од којег се превише очекује, Ерика Кохут расте као стармала, која својом озбиљношћу ипак не буди симпатије, већ лагано гађење својих наставника. Већ у детињству, и под мајчиним утицајем, она развија свест да сама никада није крива, да је окружење оно које јој поставља препреке, мада, парадоксално, пати од унутрашњег осећања кривице. То има за последицу не само Ерикино повлачење у себе, већ и појачано замаштавање које носи наговештај њене представе о властитој омнипотентности: „У суштини је лепа попут нечег надземаљског, а та суштина се сама од себе згрудвала у њеној глави.”³² Указано је на генезу Ерикине похлепе и деструктивности које кулминирају у њеној клептоманији и цинкарењу, те повређивању флаутисткиње када јој, већ као наставница, због љубоморе, у џеп спушта сломљену чашу, али управо начин на који су унети ови мотиви (уланчани, објашњени, али не и шире присутни кроз понашање саме јунакиње) ствара утисак да је реч о студији случаја а не о роману: „Изнад других током овог доба њу потпуно издиже њена мајка. Њих оставља далеко за собом и далеко под собом. ЊЕНЕ невинне жеље се током година пре-

²⁹ „Ерика врло пажљиво гледа. ... Она мора и мора да гледа. Она је табу сама за себе. Нема дирања.” (Исто, 43) „Она не жели да учествује, али то не треба ни да се одигра без ње.” (Исто, 107)

³⁰ Alice Kuzniar, „Stones That Stare, or, the Gorgon’s Gaze in Ludwig Tieck’s *Der Runenber*”. *Mimetic desire: essays on narcissism in German literature from romanticism to post modernism*, edited by Jeffrey Adams and Eric Williams, Columbia, Camden House, 1995, 58.

³¹ Elsa F. Ronnigstam, *Identifying and Understanding the Narcissistic Personality*, 2005, 45.

³² *Пијанискиња*, 63.

тварају у разорну похлепу, у жељу за уништењем. Све што имају други, компулзивно жели и она. Оно што не може да има, жели да уништи. Почине да краде ствари.”³³ Ерика тако још у детињству постаје јако усамљена, одвојена од других својим навикама, начином на који јој је структуриран живот, али заправо не зна ни сама шта уистину жели. Јунакиња троши силну енергију у настојању да очува грандиозни и у исти мах крчки селф. Нарцистичка повреда — коју је Ерика преживела још у детињству (самотортура указује на нарцистички дефицит³⁴) — нагони је да тежи остварењу уједињења са идеализованим објектом. Такве особе траже интензитет попут зависности.³⁵ При сусрету са одраслом Ериком свако „на први поглед препознаје да има посла са музичком жртвом, а не са музичким готованом”.³⁶ Овакав опис, али и на више места присутна опаска да се Ерика држи „као да је краљица”, ма каква пустош њоме владала, указује на снажно уобличену и дефинисану Ерикину персону,³⁷ јер је она уложила напор да изгледа као посебна — у случају ове јунакиње, стварни садржај који постоји испод маске, а открива се највише у односу са учеником Валтером Клемером, сведочи само о празнини, аутодеструктивности, са чим је усклађена и њена перцепција: она опажа само одумирање, а ретко кад види да нешто буја и успева.

Љутња на људе, експлицирано је у роману, повезује Ерику и њеног ученика Клемера, на чији нарцизам такође упућује низ својстава. Но, Валтер Клемер је пре свега уобличен као донжуановски,³⁸ соматски тип нарциса, коме је чулност циљ, те ју је пронашао и у уметности, и који нарцистичку подршку црпе у првом реду из својих љубавних односа; он пуно полаже на завођење и остављање, важан му је култ тела (спорт је за њега у првом реду средство доказивања и изграђивања тела): он настоји да очува слику о себи као о мушкарцу који има

³³ Исто, 64.

³⁴ Извесни степен нарцизма важан је за опстанак индивидуе. Психологија је, још од Фројда, то називала здравим нарцизмом, неопходним за успешан развој здраве јединке. Нарцистички дефицит указује на смањену љубав према себи.

³⁵ Carole Stone, „Narcissism, Creativity, and Literary Friendship: Sigmund Freud and Arnold Zweig”. *Mimetic desire: essays on narcissism in German literature from romanticism to post modernism*, edited by Jeffrey Adams and Eric Williams, Columbia, Camden House, 1995, 87.

³⁶ *Пијанисткиња*, 120.

³⁷ Према Јунговој аналитичкој психологији, персону је оно како личност у друштву изгледа.

³⁸ Према Милоновој типологији, види у: Elsa F. Ronnigstam, *Identifying and Understanding the Narcissistic Personality*, New York, Oxford University Press, 2005, 15.

успеха код жена, а његов труд да сваки пут подробно,³⁹ попут зналца, свакој жени објасни због чега је оставља (а оставља са лакоћом), упућује на инверзни процес, на постојање тачно одређених разлога због којих се у односу и борави, односно на користољубив, конзументски однос у коме, у исходишту, жена не задовољава. Клемерова самољубивост истакнута је на много места у роману: он се сам себи свиђа када свира, „мисли само на себе, као што увек мисли само на себе кад говори”.⁴⁰ Нарцистичка је подлога и његове заљубљености у Ерику, очевидна у чежњи за успостављањем доминације над њом (и у љубави је вођен жељом за савлађивањем и такмичењем), као што има и нарцистичку мотивацију за рад и томе одговарајући сан о изузетности: Клемер упорност надомешћује сваштарењем („После основних појмова из многих области деловања Клемер углавном има обичај да прекине.”⁴¹) и фантазира о неограниченом успеху који ће постићи тако што ће се уздићи над друге.⁴² Пошто је природа Ерикиног и Клемеровог односа заснована на борби моћи (а роман указује на безначајност заљубљености, снажног афекта иза којег стоје најразличитије мотивације, а најмање однос према туђој личности, који чини основу љубави), разбуђивање садистичких Клемерових нагона, односно његов преображај из чежњивог мушкарца у насилника, изазван је повредом његовог ега. Мада је Ерика та која гради мит о односу,⁴³ о љубави која води самопорицању, и мада је партнерна пројектовала као свог господара, чињеница је да је прецизним објашњавањем жељене подређености, али и војеризмом (она жели да изазива и прати промене на Клемеровом телу, али му не дозвољава узајамност), изазвала његово осећање злоупотребљености, јер се поставила у улогу контролора и режисера односа. Но, Клемерово насиље је превасходно одговор на доживљену нарцистичку повреду; управо нарцистичка структура његове личности омогућава, па чак и прописује његову реакцију.

Интензитет беса Клемера чини опасним за околину,⁴⁴ иако он не види своју одговорност за злостављање Ерике: „Ње-

³⁹ „Он им је за то пружио подробна објашњења. На томе се није штедело; жене је требало да се науче увиду, макар и уз бол.” (*Пијанистичкиња*, 93)

⁴⁰ Исто, 90.

⁴¹ Исто, 178.

⁴² „Већ се пријавио за предавања о цезу. Хоће да научи аранжирање. Он жели да се у почетку прилагоди, уклопи, али да у право време попут водоскока искочи из формације једном заносном солодеоницом.” (Исто, 179)

⁴³ „Она из ђачког досијеа зна да Клемер станује у њеној близини, симбол за унутрашњу сродност. Можда је ипак једно од њих створено за оно друго, а други то мора увидети после битке и свађе.” (Исто, 97)

⁴⁴ „Неће да изађе из ове ноћи без плена.” (Исто, 192)

ном кривицом је доспео у такво стање ...”⁴⁵ Своје насиље разумева као праведан одговор на њен покушај да овлада његовом појудом. Други се, са својим мотивима, речима и понашањем, доживљава искључиво као онај који стоји на супрот, који се мора савладати. Коначно, његов ноћни упад у Ерикин стан, те насиље у одговор на њено понашање (пре свега на њено писмо којим детаљно прописује њихове будуће односе), јасно указује да се и Ерика и Клемер понашају према оном другом, који би требало да буде партнер, као према испражњеној персоналности која треба да буде стављена у жељену улогу, да постане ехо властитих жеља и потреба. И мада се њихови захтеви суштински разликују, јер Клемер жели уобичајени сексуални однос са женом, а Ерика садомазохистички, обоје настоје да добију оно што им треба и то на свој начин. Другом се поставља захтев на чије се неиспуњавање реагује побуном и љућом. За Ерику, Клемер треба да испуни модел који је априорно постављен, те је он из њене жеље као личност искључен. С друге стране, Клемер њено понашање препознаје као извитоперено, јер сам није ни садиста ни мазохиста, и у први мах делује као жртва психолошког притиска, али је прави узрок његовог насиља доживљена нарцистичка повреда — он се Ерики свети за свој доживљај сексуалног неуспеха, тзв. подбацивања, што указује да и секс схвата перформативно, јер се само тако може говорити о „подбацивању”, будући да је оно уистину логична последица одсуства истоветних жеља. Ни у Клемеру, дакле, нема довољно слободе (мада не треба заборавити да је Клемер тек адолесцент), те се са Ериком изједначава у истоветности захтева који се изриче другом: обоје захтевају кооперативност, па их повезује и интерперсонална експлоативност и мањак емпатије. Развој таквог односа све време симболички обележава силовање, пошто је одређен непоштовањем граница туђе личности (ни Ерика ни Клемер не виде једно друго као стварно друго), иако се, ако га схватимо у ужем смислу, силовање збива тек на крају. Коначно, Клемерова је побуна праћена оптужбом „не можете заводити, па одбацивати”, што је управо оно што себи дозвољава и што је у стратегији завођења Ерике (јер је он тај који заводи, иако се на крају поставља као жртва завођења) и сам планирао.

Ако је Ерикин војеризам симптом отуђења и потребе да се живот посматра, а да се у њему не учествује, те ако Клемеровог насиља не би ни било да је она била кадра да успостави уобичајен сексуални однос са њим, то ипак не умањује његову одговорност, јер му реакције извиру из структуре његове лич-

⁴⁵ Исто, 204.

ности (агресија је изазвана обртом у коме губи потпуну контролу над ситуацијом). Ерикин идеал мушкарца је онај који би у њој пробудио безусловну послушност, чиме се потврђује одсуство предуслова за истински љубавни однос: постојање слободне личности. Но, Клемеров исказ упућен Ерици („Кад не би била жртва, не би ни могла да постанеш жртвом!”⁴⁶), у исти мах говори и о њему — он није само ситуациони, већ структурални злостављач и насилник, само су околности то изнеле на светлост дана. Физичко злостављање, уосталом, започиње вербалним, а Клемерово подробно објашњавање женама због чега су остављене и потреба за доминацијом која се у односима са Ериком најпре испољила у разговорима о музици, којима и није циљ аргументација у вези са том облашћу, већ заузимање поља моћи, али исто тако експлоативност и одсуство воље да се инвестира дубље у интимни однос, јасно указују на потенцијално присутан модел насилника у овој личности.

У роману Елфриде Јелинек патолошки однос Ерике и Клемера предодређен је њеном везом са мајком: жртва породичног прождирања остаје у тој позицији и једино из ње и трага за проширивањем односа са светом. Зато она понавља структурално исте односе у којима бива повређивана, у којима мора постати жртва. Коначно, завршна сцена романа у којој Ерика Кохут на улици, ходајући ка месту могућег сусрета са Клемером, ипак нож зарива себи у раме, а не свети се њему, симболички осветљава њену позицију жртве, јер у кључним односима (са мајком, и сада са Клемером) агресију усмерава на себе, остајући пак у односу на остатак света злостављач, са низом деструктивних црта.

⁴⁶ Исто, 201.

КОСОВСКИ БОЖУРИ

ДАНИЛО Н. БАСТА

ПИСМО БЛИСКОМ НЕМАЧКОМ КОЛЕГИ

Поштовани господине колега В.,

Молим Вас да ми верујете када кажем да сам, пре него што сам уопште могао да Вам напишем следеће редове, морао у себи да савладам неки необичан а снажан отпор. И дуготрајан. Он се, наравно, не односи на Вас лично. Ми се познајемо деценијама. Таман толико, као очигледан знак и несумњива потврда наше колегијалне блискости (или блиске колегијалности, свеједно), траје и наша преписка. Разменили смо током тог времена, ритмом који се може сматрати уобичајеним, на десетине, на стотине писама. Сарађивали смо, у стварима филозофским, прилично интензивно. Облици те сарадње, те филозофске комуникације, били су за мене свагда значајни и, више од тога, плодносни, свакако и подстицајни. Наши сусрети, било у Немачкој или у (некадашњој) Југославији (данас се тај простор, државноправно и историјски размрвљен, увелико и обogaљен, с квази-државама углавном неспособним за самоодржање и упућеним на услуге протектора, назива „Западни Балкан“!), били су увек срдачни. Не без разлога, каткад ми се чинило да се та срдачност, уз обострано разумевање, додирује с пријатељством, ако већ и не прелази у њега.

Могао бих у том смеру да Вам пишем још дуго и опширно. То, међутим, није неопходно. Сигурно нема потребе да Вас са своје стране уверавам у нешто што и Ви делите као наше заједничко мишљење. Оно што је речено требало би да буде сасвим довољно да разумете како поменути отпор, који не желим да сакријем или умањим, који је, када се појавио, донекле и мене зачудио, није непосредно повезан с Вама. У ствари, Ви сте само његова нехотична жртва, због чега ми је, с обзиром на природу нашег дугогодишњег блиског односа, веома

жао. Тај отпор у неку руку погађа и мене самог. Био је довољно снажан да му се месецима нисам могао одупрети, а камоли га савладати или уклонити. Јасно сам видео да он нарушава мој однос с Вама, да ме, тачније речено, просто нагони на то нарушавање. Осећао сам то као неку неправичност према Вама — према Вама који њу, сигурно, нисте заслужили — али у мени није било снаге да јој се супротставим. Тако је протекло — и могло протећи — много времена од Вашег последњег писма, можда и више од годину дана, а да на њега нисам одговорио. То се раније никада није догађало, није се могло догодити. Толике паузе, тачније: прекида (с моје стране), у нашој преписци раније није било. А ево, и то се догодило.

Вас, драги колега, не треба да уверавам (јер Ви то знате једнако добро као и ја) колико је дубок, присан и снажан мој однос према немачкој филозофији посебно, али и према немачкој култури уопште. Немачка филозофија, поготово она коју оличавају најзнатнији представници класичног немачког идеализма, била је и остала мој истински филозофски завичај. У том се завичају одиграло моје мисаоно формирање, с њим је неразлучно повезано моје духовно узрастање и сазревање. Њему сам, никада га не напуштајући, привржен скоро пуне четири деценије. Пределима и пространствима немачког филозофског завичаја стао сам да се крећем још почетком седамдесетих година прошлог века, усмеривши се најпре ка Канту, а затим и ка Фихтеу. Доцније су и други немачки мислиоци доспевали у средиште мога занимања, рецимо Ниче (чија сам *Несавремена разматрања* превео на српски језик, а неке његове списе, укључив и *Заратустру*, читао још као млад студент), Блох (чијим сам се схватањем природног права и његовог баштињења помно бавио) или Хајдегер (с чијом се филозофском преписком „носим” последње две-три године, а о чијем сам *Бивштву и времену*, рецепцији и критици тог његовог животног дела, поводом пола века од његовог првог објављивања, године 1977. заједно с мојим пријатељем Драганом Стојановићем приредио међународни зборник радова *Рани Хајдегер*). Када се та књига појавила, мој немачки ментор Карл-Хајнц Фолкман-Шлук, у њој заступљен једним лепим прилогом, упутио је приређивачима похвалу (која ми се, несумњиво искрена, чини претераном, незаслуженом) речима: „У Београду се мисли.” Из Вашег сећања, у то сам сасвим сигуран, није могао ишчилети ни онај двоброј београдског часописа *Дело* из 1984. године — замислите, од тада је протекло четврт века! — који је у целини посвећен Карлу Јасперсу, с радовима десетак домаћих (тада: „југословенских”) и страних аутора, међу којима и Вашим. Он је настао управо на Вашу молбу и Ваш подстицај, а целокупан

преводилачки и приређивачки посао, нимало лак, обавио сам с великим задовољством. Исто тако, не верујем да сте сметнули с ума да сам, захваљујући и неким подацима из фотокопираних текстова које сам добио од Вас, писао о Артуру Либерту, који је 1933. морао напустити Немачку, да би уточиште, макар и привремено, нашао у Београду. Овде је покренуо познати филозофски годишњак *Philosophia* у којем се, поред других значајних имена, огласио и Едмунд Хусерл првим делом своје *Кризe европских наука*. (Не без призвуча зловне ироније, помешане с неком врстом презрења и зависти, то Либертово уточиште, и с њим повезано Хусерлово филозофско јављање из њега, један немачки филозофски аутор, у међувремену покојни, не тако давно назвао је „филозофском оностраношћу“!) А обавестио сам Вас — Ви сте увек искрено желели да знате чиме се тренутно бавим и на чему радим — и о томе да сам с рукописа превео Либертову *Идеју моралнога*, што значи да се она први пут уопште, и то на српском језику, појавила у Београду, граду који је Либерт својевремено толико заволео, у којем је нашао спас и започео свој други живот. (Знате ли да се један мој овдашњи присан колега, пензионисани професор филозофије, с наклоношћу заиста ретком и дубоком, бави Либертовом заоставштином која је, путевима чудним, доспела у његове руке, најбоље у које је уопште могла dospети?) Најзад, немојте ми замерити што ћу овде поменути још и свој превод свих кључних филозофскополитичких текстова Карла Шмита, „српског зета“, радо се присећајући Ваших пажљивих гестова — да каткад у своја писма која бисте ми упућивали ставите проспекте најновијих издања Шмитових књига или књига о њему, а неретко и фотокопије новинских текстова у којима се говори о том колико злогласном толико и значајном мислиоцу.

Све што сам управо поменуо, заједно с оним што је остало пређутано, нема за сврху никакво самоузношење или самохвалисање због заслуга стечених посредовањем и преношењем немачке филозофије у овдашњу културну средину. Реч је о нечем другом (што ћете Ви на прави начин и схватити), реч је о подсећању да сам из свог немачког филозофског завичаја не само обилато црпао него му и, колико сам стизао и могао, узвраћао, одуживао му се.

Али, једно је немачки филозофски завичај, неодвојив од мога духовног хабитуса, а тиме и од самог мог живота, а нешто сасвим друго Немачка, тачније: немачка држава и њена политика према Србији и српском народу. Ви ћете се, драги колега, зацело сетити једног мог писма Вама с почетка деведесетих година прошлог века, из времена када је отпочело унутрашње и спољашње разарање Југославије у којем је улога Не-

мачке, тек поново уједињене, била нескривена, знатна, потпуно антисрпска и, слободно се може рећи, фатална. Копија тог писма се некако загубила у мојим осталим хартијама, иначе бих га овде поново навео од речи до речи. Нисам, срећом, ни заборавио нити потиснуо оно што је у њему било средишње и зато суштинско. А ово се, да Вас подсетим, састојало у мом горком указивању на неспорну чињеницу да Немачка још једном активно и пристрасно суделује у комадању моје домовине (употребио сам адекватну немачку реч „Zerstückelung“), тадашње Југославије. (Овога часа, баш док ово пишем, долази ми у сећање мисао/тврдња која потиче од једног — одавно покојног — професора етике на београдском Филозофском факултету, иначе немачког заробљеника током Другог светског рата; прича се да је једном приликом рекао да ће Југославија бити растурена онога тренутка када се Немачка поново уједини. Чак и ако то нису биле његове речи, показале су се егзактно тачним!) Сасвим је вероватно да сам то своје указивање, које Вам, разумљиво, није могло бити пријатно, зарад потпуне веродостојности поткрепио навођењем неких историјских факата, првенствено из Другог светског рата, а можда и из Првог. Тих се појединости не могу овога часа тачно сетити — ипак је од тада протекло безмало двадесет година. Не знам да ли сам Вам тада поменуо нечувена и непојамна злодела, рецимо да су немачки окупаторски војници у Крагујевцу извели на стрељање неколико стотина ђака (гимназијалаца) и њихове наставнике, да је за једног убијеног немачког војника (по наредби немачких окупационих власти) било стрељано насумице ухваћених стотину Срба-цивила а за рањеног педесет, или да су немачки авиони, када су 6. априла 1941. кренули да бомбардују Београд, претходно проглашен за слободан и отворен град, одмах сравнили са земљом и нашу Народну библиотеку, уништивши, између осталог, јединствене рукописе и драгоцене документе који су чували и потврђивали истину о нама као народу, о нашем бићу, историјском трајању и идентитету. (Није ми познато — а ако због своје необавештености грешим, онда Вас молим за извињење — да ли је послератна Немачка икада, као несумњив знак помирења и искупљења, понудила финансијску помоћ намењену обнови те Библиотеке или, уместо ње а на истом месту, изградњи неке сродне установе, на пример неког центра или музеја књиге.)

Да је немачка држава упоран и непоколебљив непријатељ Србије, да у непријатељској политици Немачке према српском народу постоји јасан и недвосмислен историјски континуитет, који је један српски сељак крајње духовито сажео у (наоко парадоксалан) исказ да је „Немачка наш *верни* непријатељ”, по-

казује и најновија историја, потврђују не само године 1941. и 1991. него и 1999. и 2008. О првим двома поменутиим годинама било је — можда недовољно — речи и у овом писму, а и у оном на које сам Вас малочас подсетио. Ви ћете се, можебити, зачудити и одмах запитати због чега, у ланцу немачког континуираног непријатељског деловања према народу којем и сâм припадам, помињем овде године 1999. и 2008. Нарочито Вам може изгледати загонетним и неразумљивим што наводим годину 2008. Зар је и она неки доказ или сведочанство који потврђују непријатељску политику Немачке према Србији?

Надам се, штавише: потпуно сам сигуран, да то могу показати упућивањем на разлоге чија опипљива фактичност не подлеже ни најмањој сумњи, али, дабогме, не смем полагати право на то да ћу Вас потпуно придобити ни за те разлоге нити за закључак који из њих следи. Моја моћ уверавања није толика, а вероватно да је и перспектива из које Ви гледате на ствари знатно друкчија. Свеједно, исплати се покушати. Тако ми се бар чини.

Године 1999, од 24. марта до 10. јуна (чим исписах овај датум и започех овај пасус, прође ми стреловито кроз главу да је данас 9. јун 2009. и да баш сутра пада пуна десетогодишњица од окончања тог — дозволите ми да га тако назовем — смртоносног технолошког варварства!), НАТО је, без икаквог правног основа (јер о томе није постојала одлука Савета безбедности Уједињених нација, јединог тела које је такву одлуку могло легално и легитимно донети), дакле противправно, бомбардовао Србију. Убио је неужне цивиле, што се бестидно називало „коллатералном штетом“! — можда не знате, а требало би да о томе будете обавештени, ово је зар информатичко доба, да је убијено преко осамдесеторо невине деце, међу којима и албанске (о чему натовски усрећитељи косовских Албанаца ћуте!). Није те године НАТО марио ни за Ускрс, како „наш“ православни тако ни „ваш“ католички и протестантски, него је и тог бољјег дана оставио у погону своју машинерију смрти, настављајући да бесомучно убија и рањава, да трује нас и нашу земљу осиромашеним уранијумом. Чинио је то под изговором „хуманитарне интервенције“ и под именом „милосрдног анђела“. (И агресивним војним интервенцијама се, као што видите, дају згодна милозвучна имена, ваљда да би се лакше и дуже памтиле.) Свакако да и Вама, човеку утанчаног духа, овај натовски цинизам мора деловати као врхунска гротеска, иако је, с обзиром на његову простосрдачну искреност, израз бесконачне недотупавности натовских чиновника запослених на идеолошко-декоративним задацима. Сада долазим до онога што ми је у овом трену важно да Вам кажем. Страшна је чињеница да

је у том, квазиморалистички образлаганом и никада оправданом, удруженом злочиначком подухвату разарања Србије, газећи при том не само међународно право него и сопствени устав, тј. свој Основни закон, учествовала и Савезна Република Немачка са својом војном силом. Учинила је то први пут после Другог светског рата изван немачког тла, и то баш против српског народа и његове земље, истог оног народа који је немачка нацистичка чизма године 1941. наумила и покушала да, као део словенске (ниже) расе, згази, уништи и избрише из историје. Учинила је то — да се не заборави — и захваљујући свом министру одбране Рудолфу Шарпингу, који се потрудио да протури и разгласи измишљени (у кухињама тајних служби исфабриковани) план српских власти који је наводно предвиђао етничко чишћење, тј. протеривање, Албанаца с Косова. Један од доказа да је Шарпинг с умишљајем лагао састојао се у томе што је тај план, како је тврдио, носио назив „поткова” (немачки: Hufeisen), што је хрватска реч коју Срби не користе, јер неизоставно употребљавају сродну реч потковица.

Верујем да сада, поштовани колега В., имате довољно потребних података и разлога да се сагласите с мојом тврдњом да је Немачка, године 1999, баш као и 1991, или, раније, 1941, још једном с пуном доследношћу поступила изразито непријатељски према Србији и српском народу, а тиме — дозволите да то такође кажем — и према мени као појединцу.

А зашто, из којих разлога, и годину 2008. треба убројати у нову, за сада последњу карику у хронологији континуиране немачке антисрпске политике?

На то питање одговор је, драги колега, колико једноставан толико и уверљив, непобитан. Када су 17. фебруара 2008. године косовски Албанци, у очигледном договору и потпуној координацији са Сједињеним Америчким Државама и (овима поданички верним) другим западним земљама, прогласили своју независност, било је потребно да протекну само три дана и да Немачка, као легално, призна отцепљење од Србије једне њене покрајине, тј. да призна нову држав(и)цу Косово. Догодило се то, дакле, 20. фебруара 2008. године. Тај датум се мора уписати у црни календар немачког непрекидног и неуморног деловања против Србије и српског народа. Као што је Ваша земља почетком деведесетих година прошлог века учествовала у комадању моје ондашње домовине Југославије, о чему сам Вам тада писао, тако је 20. фебруара 2008, гвоздено доследна у настојањима да, кад год може, „Србе баци на колена” (како се једном, нимало дипломатски, у ствари осорно расистички, изразио негдашњи министар спољних послова Ваше земље Кла-

ус Кинкел, прилично неоригинално понављајући оно што је уочи Првог светског рата већ био рекао кајзер Вилхелм II), суделовала у комадању моје отаџбине Србије, признајући и подржавајући сецесију Косова, дакле, нову, уз помоћ НАТО-а насталу, творевину на државној територији Србије. Одједном је — истина, не само за Немачку — стављена *ad acta* одлука Бадентерове комисије (коју је образовала Европска унија!) да ће се границе међу републикама бивше Југославије у смислу међународног права сматрати границама између новостворених држава, а уместо ње је примењен, никада званично усвојен и верификован, план финског дипломате Мартија Ахтисарија, чија се суштина састоји у „надгледаној независности Косова”. Сада можете јасно да видите: од свих република бивше Југославије, само за Србију не важе никакве одлуке, никакви стандарди (осим двоструких!), никакви обзири, никакви договори, најзад, ни основни принципи међународног права. Како Ви то, цењени колега, можете објаснити? Има ли, у Вашим очима, икакве логике у свему томе? Или је све то обична самовоља и гола сила? Нихилизам, не само правни, на делу? Било би ми занимљиво и важно да чујем Ваше мишљење о томе.

Не мање би за мене било значајно да сазнам како ви доживљавате и просуђујете следећу моју тврдњу: Ма како да је државно организована и политички устројена — да ли као царевина или као република, да ли нацистички или демократски, ауторитарно или либерално, да ли као земља једног *Heimvolk*-а или као земља у којој је „људско достојанство неприкосновено” — Немачка је увек непријатељски настројена према Србији, немачка политика је постојано уперена против животних интереса српског народа! (Један мој пријатељ ме с времена на време, када о томе разговарамо, уверава да се због тога не треба жистити или губити живце, јер је такав однос Немачке према Србији, како он мисли, „структурално” условљен и одређен, нешто попут природног догађаја, рецимо земљотреса. Иако ми се чини да такво његово објашњење почива на претерано детерминистичким и фаталистичким претпоставкама, у последње време почињем некако и сâм да му се мало-помало приклањам.)

А морам и ово да Вам кажем: током разбијања Југославије, а сада и Србије, наклоност и подршку Немачке су, скоро без изузетка, имали управо они који су у време Другог светског рата били већи или мањи савезници нацистичке Немачке или су тада стајали на њеној страни! Признајем, то у неку руку заслужује поштовање, јер Немачка, очигледно, не заборавља своја стара савезништва.

Учествујући у ампулацији Косова и Метохије, Немачка — то треба да знате — није само дала свој немали допринос откидању једног дела територије државе Србије, иначе пуноправне чланице Уједињених нација. Размере њеног недела, које се не могу умањити тиме што у њему није била усамљена, куди-камо су веће. Тим чином Немачка је насрнула ни мање ни више него на историјско биће и духовни идентитет српског народа. Морате ми веровати, цењени колега, да ни нашег бића ни нашег идентитета нема без Косова и Метохије. Због тога се то најновије огрешење немачке политике о српски народ на симболичком плану може мирне душе изједначити с већ помнутим уништењем наше Народне библиотеке 1941. године.

Ви као аутентичан и искрен хришћанин-католик свакако не можете и нећете бити равнодушни према ономе што ћу Вам сада рећи. Немачко (као и било чије друго) признање квази-државе Косово — немојте сметнути с ума да је и име те „државе” српско, јер друго и не постоји! — дубоко је антихришћански чин. Да ли Вам је познато да на релативно малом простору Косова и Метохије има око 1.300 православних хришћанских манастира, цркава и црквита? Ретко се где другде у хришћанском свету може наићи на толику густину хришћанских светиња на тако маленој територији. Можда се и у томе крије један од разлога што Ватикан до данас није признао независност Косова (иако је својевремено пожурио да призна независност Хрватске и Словеније). Да ли Вам се та околност чини вредном пажње?

Није, разуме се, могућно да немачка антисрпска политика, која се спроводи доследно, нема своје идеолошке корене, своје идеолошко упориште. Јер, те две ствари увек иду заједно. Биће довољно, драги колега, да овом приликом посебно свратим Вашу пажњу, на коју увелико рачунам пишући ово писмо, на двојицу аутора, занимљивих за оно о чему говорим. Један је старији, други је савремен. (Ви ћете с разлогом приметити да такав избор није случајан; он је заиста у складу с мојим настојањем да што снажније и уверљивије покажем континуитет немачке антисрпске политике и идеологије.) Старији, то је Фридрих Науман, бивши пастор, политичар, члан Рајхстага, који слови као немачки либерал, иако, што се нас тиче (како ћете одмах видети), код њега нема ама баш ничега либералног. Усред Првог светског рата, године 1916, објављена је у Берлину његова књига *Бугарска и Средња Европа*. У њој се, на једном месту, о Србима каже следеће: „Средњоевропска војна конвенција мора својим главним одредбама досезати до Егејског мора, можда све и до Турске. Већ то је разлог што се српско подручје, као непријатељско утврђење унутар савеза

средњоевропских заштитних стрељачких ровова, не може трпети. Намерно не говорим ништа даље о тој тачки, све док још имамо да се боримо са српском армијом. Као народ, Срби имају исто право да постоје као и сваки други, али право на професионално ремећење мира суседи не смеју да им допусте, уколико будућност целог тог дела земље не треба изнова да буде доведена у питање.” (Friedrich Naumann, *Bulgarien und Mitteleuropa*, Berlin 1916, 55). Дакле, либерал Науман види Србе као једини народ који се на Балкану професионално бави ремећењем мира. То је један од оних стереотипа који се упорно одржавају и који се, кад год устреба, преко ноћи вешто подгреју и злонамерно употребе у пропагандној активности. Није без разлога покојни Зоран Константиновић, угледни српски германиста и професор универзитета у Инсбруку, признат и цењен не само у Србији него, такође, у Аустрији и Немачкој, напоменувши да је Науман један од идеолога Слободне демократске партије Немачке (F.D.P.) и да је по њему названа фондација те партије, подсетио на то да је „немачка спољна политика у тренутку југословенске кризе била управо у рукама те партије и да се резултат њене политике потпуно слаже с планом Фридриха Наумана” (Zoran Konstantinović, *Deutsch-serbische Begegnungen. Überlegungen zur Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zweier Völker*, Berlin, Edition Neue Wege, 1997, 107).

Други немачки аутор занимљив у овом контексту јесте берлински професор Холм Зундхаусен који Вам је, претпостављам, познат бар по имену. Он важи за сериозног историчара и неспорног стручњака за историју појединих балканских народа, Срба такође. Пре кратког времена, појавила се у Београду његова књига о историји Србије од деветнаестог до двадесет првог века. Примљена је с великим занимањем, о њој се писало и у дневним новинама, али је у стручној јавности, особито међу српским историчарима млађег и средњег нараштаја, изложена озбиљним критичким примедбама и полемичким освртима. (Био је то леп гест Зундхаусенов када је недавно, тим поводом, дошао у Београд и у Гетеовом институту разговарао са својим београдским колегама, настојећи да додатно објасни своја гледишта, али и да се одбрани од упућених приговора.)

Протекле зиме, захваљујући једном пријатељу, добио сам фотокопију Зундхаусеновог чланка „Ослобођење Косова: крај једне ’бесконачне’ приче?” Чланак је први пут објављен 2008. у зборнику радова посвећеном немачкој слависткињи Габријели Шуберт. Сместа сам га, уопште не знајући да ће се ускоро у Београду појавити његова поменута књига, превео и доцније

дао за објављивање *Лейхойису Маџице српске*, најстаријем српском часопису (излази од 1824). Веома је занимљиво да се у њему аутор, од озбиљног историчара, прометнуо у присталицу независности Косова, па чак, што је још горе, у пропагандисту те независности, откривши тако своје карте до краја, тј. своју припадност идеолошкој антисрпској струји међу немачким интелектуалцима. Поменуо је и нагласио све оно што би могло ићи у прилог независности Косова, а прећутао или пак, кад би и поменуо, спретно претумачио, тачније: изопачио (смисаоно преусмерио), све оно што је аргумент у прилог очувања државне целовитости и суверености Србије. Таква методолошка једностраност није само лишена суптилности него и сваке научне коректности. Зундхаусен се, да би с разних страна „подзидао” своје „научно” залагање за независност Косова, упустио и у сложена питања међународног права и уставног права, за која сигурно није ни надлежан ни компетентан. И не само то. Дозволио је себи да критички суди — баш у контексту расправе о „ослобођењу Косова” (молим Вас да то узмете у обзир) — и о Уједињеним нацијама због тога што сталне чланице Савета безбедности имају право вета! Све то, и још понешто, Зундхаусен је у том чланку чинио само зарад свог оправдавања независности Косова или, што је исто, зарад оспоравања територијалног и државног интегритета Републике Србије.

Да ли Ви, цењени колега В., сматрате да се у томе састоје задатак и улога једног историчара који полаже право на то да буде научно темељит и одговоран? Мени изгледа да је свој позив историчара Холм Зундхаусен у овом чланку очито злоупотребио и свесно ставио у службу стварања друге албанске државе на Балкану, а самим тим и државног разбијања Србије. Такав поступак је бескрајно удаљен од, рецимо, историографских начела којих се својевремено, пишући књигу *Српска револуција*, придржавао један Леополд Ранке. (Задовољство ми је што могу да Вам кажем да једна лепа београдска улица, у непосредној близини наше данашње Народне библиотеке, носи његово часно име.)

Да ме не бисте погрешно разумели, отворено ћу Вам рећи да је од мене веома далеко и сама помисао да су Срби, како у ранијој тако у новијој, па и најновијој, историји, неки посебан народ којем су својствене само узвишене врлине или у којем нема ни зликоваца ни злочинаца. Баш као ни други народи, ни српски народ није никакав народ све самих анђела. Али, није он ни некакав народ ђавола, народ убица, прогонитеља и тлачитеља других народа, како је иначе — сложићете се са мном — приказиван и потказиван јуче и данас (нешто мање).

Још увек нису престали (мада су се проредили) покушаји оних који би да наш народ, несумњиву жртву (усташког) геноцида, прогласе управо геноцидним и да га, несумњиву жртву нацизма, „денацификују”. У најмању руку, чиновници „политичке коректности” захтевају од нас „савлађивање прошлости”!

Не могу а да на овом месту не поменем, сигуран да ће Вас то занимати, да ми је једна немачка професорка, чија научна одговорност и интелектуална честитост стоје врло високо, почетком ове године у једном писму рекла да ће се у склопу текста на којем управо ради позабавити и „дугом историјом немачких злочина над Србима”. Када сам те речи прочитао, осетио сам, признаћу Вам искрено, дубоку потресеност; кроз мене је у магновењу прострујало сазнање да у мом филозофском завичају, сада као и пре, има непоткупљивих и правдољубивих духова, отпорних на пропагандне лажи и привржених истини. Такве личности ме учвршћују у уверењу да сам својевремено, налазећи се на почетку озбиљног бављења филозофијом, изабрао прави духовни завичај, исти онај који ме и с Вама дубоко повезује.

Иако бих то радо учинио, ипак сам се уздржао да Вам поменем име те немачке професорке стога што сам се позвао на њено приватно писмо упућено мени. Но, ако већ говорим о именима с те друге, светлије стране, онда Ви, претпостављам, имате неку представу о одважном држању књижевника Петера Хандкеа, који и даље неуморно захтева правду за Србију (како је и насловио један свој кратак спис), који није пристао на медијско произвођење лажи или, што је горе, полуистина о Србима и Србији, него им се куражно супротстављао и тиме (свакако и великом новчаном помоћи коју је, на пример, дао угроженим Србима на Косову и Метохији, у тамошњем селу Велика Хоча) иритирао глајхшалтовано јавно мњење, који је због тога у данашњој демократској Немачкој доживео оно што се раније могло догодити једино у некој комунистичкој сатрапији — да му нека локална власт одузме литерарну награду (Хајнеову!) која му је претходно додељена. (А када је већ реч о наградама, с којима се каткад дешавају чудне ствари, познат ми је бар један случај, овде код нас, очигледне грубе политичке злоупотребе и тиме олаког обезвређивања чак и тако значајне немачке награде као што је Хердерова.) — Нисам, међутим, сигуран да знате (па ћу зато бити слободан да Вас на њих подсетим) за новинаре и публицисте Јиргена Елзесера и Ханеса Хофбауера, независна и храбра немачка пера која разоткривају праву позадину свега онога што је Србима намењено и што се с њима догађа, од натовског бомбардовања до отимања Косова. — Исто тако, мало ми је вероватно да знате за немач-

ког бригадног генерала др Хајнца Локваја, високог официра с високим поимањем војничке части, који је у два својим књигама, између осталог, разобличио наводни масакр у Рачку, инсцениран да би послужио као непосредан повод за одлуку о бомбардовању Србије, и подмуклу улогу коју је у том случају, и не само у њему, одиграо амерички дипломата Вилијам Вокер. Цена коју је генерал Локвај платио за своју истинољубивост била је: прерано пензионисање 31. марта 1999, седмог дана по започињању бомбардовања наше земље „у име људских права”, ради спречавања „хуманитарне катастрофе” коју је, у ствари, својим бомбашким подухватом изазвао управо НАТО. (Требало би да се и Ви и ја замислимо над оним што је тим поводом, у есеју „Ни рибе, ни птице”, објављеном у прашком листу *Právo* 27. маја 1999. док је бомбардовање још трајало, рекао наш чешки филозофски сабрат, недавно преминули Карел Косик. Приметио је, наиме, да се „много говори о ’хуманитарној катастрофи’ на Балкану”, али се запитао зашто се иза ње „скрива околност још важнија и страшнија, катастрофа хуманизма?”). — Смео бих, како се то каже, ставити руку у ватру да Вам уопште није познато име Курта Кепрунера, као ни његова књига *Путовања у земљу рајвова* из 2001, у којој је, пишући против струје и баш зато у служби истине, на основу личног искуства описао и осветлио многе мрачне догађаје попут, рецимо, задарске кристалне ноћи, тј. систематског минирања српских кућа у далматинском граду Задру 1991. године. О томе Кепрунер, непосредни сведок, каже, помињући с тим повезану срамну улогу једног дела немачке штампе: „Дизање у ваздух српских кућа је дакле нешто нормално. У Задру је тада живело око осамнаест хиљада Срба. На мом кревету лежао је ’Шпигл’ с насловом *Српски ѿерор*” (стр. 71 српског издања). Жртве претворене у виновнике, страдалници у терористе — тако је то почетком деведесетих година радио *Шѿиѿл*, али и новине које Ви редовно читате: *Франкфурѿер Алѿемајне Цајѿунѿ*. Кепрунер, који није ни плаћени српски лобиста нити просрпски настројен човек, већ сведок-очевидац (јер су га његови привредни послови у оно време често доводили у Југославију), поменуо је у својој књизи и како се Геншер, тадашњи немачки министар спољних послова, одједном окренуо против Срба. У неком свом интервјуу, подсећа Кепрунер, он је „оштрим, готово мржњом испуњеним формулацијама... заузео страну против Срба, означио их као једине агресоре и захтевао, односно најавио најоштрије консеквенце” (стр. 68 српског издања). — Не могу ни да замислим да знате (а не би било рђаво да знате) за Вашег земљака Харалда Кампфмајера, економисту, који је у Немачкој основао удружење с циљем прикупљања потребног

новца ради подизања тужбе против немачке државе због учешћа у бомбардовању моста у малом српском граду Варварину 30. маја 1999 (био је Дан силаска Светог Духа на апостоле!), када је убијено десет недужних цивила а тридесетак рањено. Бомбе су тада усмртиле и Сању Миленковић, талентовану ученицу првог разреда београдске Математичке гимназије, која је спас од бомбардовања у Београду потражила код родбине у Варварину да би је баш ту — каквог ли апсурда! — сустигла бомба „хуманитарних интервенциониста” међу којима је била и Немачка. Заједно с ангажованим немачким адвокатима, Кампфмајер не одустаје од крајње сврхе упркос томе што су већ три немачка суда одбацила поднету тужбу. „Предмет” се сада налази у највишој судској инстанци у Немачкој, на чију пресуду Кампфмајер стрпљиво чека. Пресуду ће дочекати. Да ли и правду?

Ниска таквих честитих немачких имена (и не само немачких) могла би се, наравно, наставити и достигла би немали број. То, међутим, није неопходно, свакако не у овом писму. Крај све своје српске неорганизованости, често и нехајне површности, ми ћемо се потрудити да их златним словима запишемо у анале немачко-српских односа, с надом да ће у тим односима, пре свега с немачке стране, убудуће бити више разумевања и уважавања, дакле, баш онога чему смо нас двојица, драги колега, деценијама, у сусретима и у преписци, тежили и што смо увек изнова потврђивали.

Могао бих на овом месту да завршим своје писмо, најдуже од свих која сам Вам икада написао. Опростите ми што ћу га још мало продужити, рачунајући на Ваше благонаклоно стрпљење да га, с пажњом која Вам је својствена, до краја прочитате.

Ви ћете лако приметити да је ово једно писмо горчине, писмо позлеђености, писмо озлојеђености, али у исти мах писмо личног полагања рачуна, отрежњења, чак бунта. Пишући га, била ми је жеља да Вам предочим разлоге оног мог отпора поменутог већ у његовој првој реченици. Ти су се разлози показали дубљим и обухватнијим него што сам у почетку могао и помислити. Они су се напоследку уобличили као моменти најличнијег сазнања (уједно и самоосвешћења) о постојаном, више пута у новијој историји испољеном, бруталном антисрпском деловању немачке државе и политике према Србији и српском народу. На њих сам овде указао без икакве резерве или било каквог устезања, речима каткад тешким (што не тајим), но не и тежим од чињеница које су њима описане и изражене. Вама ће, уважени колега, највећи део онога што сам у овом писму рекао највероватније пасти тешко, али Вас молим

да ми верујете да, казујући то, ни мени није било лако, иако се сада, пошто сам пред Вама проговорио с пуном искреношћу, осећам у неку руку растерећен. И прочишћен.

Овим писмом, Ви ћете то знати ваљано да разумете, не опраштам се од Вас, иако би се такав утисак могао стећи. Баш напротив, настојим да обновим нашу блиску колегијалност, да јој дам нов оквир и смисао, да је продужим и учврстим. Њиме Вам крећем у сусрет без заобилажења онога што нипошто ни-сам смео заобилазити, потискивати или прећуткивати, правећи се као да је све у најбољем реду. Још ћете боље разумети да се не опраштам ни од свога филозофског завичаја, од велике немачке филозофије којом је, одавно и заувек, прожето моје духовно биће, сама моја егзистенција. Али — не очекујем да то разумете и прихватите — опраштам се од Немачке, јер је њена политика према нашем народу и мојој отаџбини неподношљиво непријатељска. (Моја се чаша, можда сте то наслутили, коначно прелила 20. фебруара 2008, када је Немачка признала независност Косова.) Можда у Немачку, у коју сам некада радо путовао, више никада нећу доћи; за такво путовање немам више никакве жеље. Ако бих и дошао, била би то посета једног човека кога је Немачка дубоко повредила и разочарала, кога је, могу и тако рећи, заувек изневерила. Такве посете треба избегавати, јер су излишне, празне и непотребне. Преостаје ми још боравак у немачком филозофском завичају, увек окрепљујући, увек плодоносан. У њему сам, и незван, добродошао гост, у њему и Вас, поштовани колега В., могу понекад срести, јер је он и Ваш завичај.

А да ли ће се икада на прави начин (изван трговине, привредних и иних „пројеката”, лукративне сфере уопште) сусрести Србија и Немачка, сусрести у вишим ареалима духа, културе, сусрести хердеровски, гетеовски, вуковски, доситејевски? (Ако вам ова последња два атрибута буду загонетна, скрените ми пажњу на то, молим Вас, како бих Вам о њима дао накнадно објашњење.) Немам изречног и недвосмисленог одговора на то питање. У размишљањима о њему склонији сам скепси, не видим никаквих охрабрујућих наговештаја или знакова, код мене преовлађује подозрење. Не знам да ли иза њега пребива нада. У сваком случају, када постоји, она је, Ви то знате као и ја, значајна и кад није велика, важна је и кад није блоховски учена (*docta spes*).

ОСЛОБОЂЕЊЕ КОСОВА: КРАЈ ЈЕДНЕ „БЕСКОНАЧНЕ” ПРИЧЕ?

Проглашењем (ограничене) независности Косова 17. фебруара 2008, често расправљано питање „Ко има — из којих разлога — право на неку територију” изнова је доспело на међународну политичку агенду. У случају Косова то се питање први пут поставило пре 130 година, поводом Берлинског конгреса 1878. Од тада се оно стално изнова постављало у одређеним временским размацима и изазивало је како контроверзне дебате тако и насилне сукобе.¹ С различитим образложењима, четири су се стално изнова појављивала и појављују се: 1. право народâ на самоопредељење, 2. истицање „историјских права”, 3. указивање на међународно право и 4. принцип правде. Та образложења се у дебатама већином мешају односно на различите начине комбинују.

Право на самоопредељење је једно рецентно, модерно право, које се не да пројектовати унатраг у предмодерну. Оно је, после многих отпора и с многим недоследностима, могло себи да прибави важење тек у деценијама после Француске револуције. При новом уређивању политичке мапе Европе после Првог светског рата, право на самоопредељење је служило као идеја-водиља, али се могло реализовати само непотпуно. За то је постојало много разлога који се сада и овде не могу детаљно расправљати. Њима је такође припадало и припада до данас неразјашњено односно спорно питање ко је, у ствари, носилац или ко су носиоци права на самоопредељење?² Остаје да се сматра да начело самоопредељења, како пре тако и после Великог рата, у многим случајевима није било примењено. То важи и за Косово које је током балканских ратова 1912/13. године освојила српска војска и које је потом било припојено Краљевини Србији. Српски патриоти су (онда и сада) изјављи-

¹ Из обиља литературе нека, уместо других, буду поменути: Noel Malcolm: *Kosovo. A Short History*. London 1998; *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen — Akteure — Verlauf*. Hg. Konrad Clewing, Jens Reuter. München 2000; Tim Judah: *War and Reverence*. New Haven u.a. 2000; Ann Di Lellio (Hg.): *The Case for Kosovo: Passage to Independence*. New York 2006; Ian King, Whit Mason: *Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo*. New York 2006; Henry H. Perritt Jr.: *Kosovo Liberation Army. The Inside Story of an Insurgency*. Urbana/III. 2008.

² Упор. између осталих Peter Radan: *The Break-up of Yugoslavia and International Law*. London, New York 2002, 8 ff.

вали да је Србија „ослободила” Косово. Ипак, нека територија не може бити слободна или неслободна. Слободни или неслободни могу бити само људи који живе на тој територији. А они нису били питани.³

Други проблем реализације права на самоопредељење резултовао је из даљих двеју околности: 1. да су на простору Балкана постојале многобројне регије с етнички, верски или језички мешовитим становништвом (и да делимично још увек постоје, без обзира на спровођења хомогенизације), и 2. да је национални идентитет знатних делова становништва у првим деценијама 20. века још био нејасан, јер су процеси стварања нација управо тек били почели или су још трајали. Неспорно је, међутим, да се право на самоопредељење односи на вољу становништва које актуелно живи на некој територији, а не на (нама непознату) вољу његових стварних или тобожњих предака. Због тога и не игра никакву улогу да ли су један део Албанаца (такозвани арнаути) „прави” (биолошки) Срби који су само променили своју веру и језик.⁴ Прво, ми то не знамо, и друго, то је ирелевантно.

Уз то је долазило или долази као отежавајућа околност то што се право на самоопредељење у многим случајевима од почетка налазило у односу напетости према „историјским правима”.⁵ При том је реч о „правима” која су утемељена у прошлости и која за своје протагонисте важе као непролазна и неотуђива. „Историјска права” се пре свега појављују у две варијанте: 1. као право првог насељавања (у комбинацији с теоријом континуитета): тј. која је група становништва прва *и*рајно насељила одређену територију, и 2. која је група становништва прва *државно организовала* дотичну територију? Трећа варијанта (природно, снажно субјективна) циља на симболичко/мистични значај неке територије или места сећања у националним наративима.⁶ Сва три обрасца заснивања могу доћи у сукоб с правом

³ О освајању Косова упор. између осталих Noel Malcolm: *Kosovo*, 239 ff.; о проблематици повлачења српско-албанске границе 1912/13. упор. Katrin Boeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München 1996, 102 ff.

⁴ Упор. Јован Цвијих: *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. Том 3. Београд 1911, 120.

⁵ Упор. Holm Sundhaussen: „Der Gegensatz zwischen historischen Rechten und Selbstbestimmungsrechten als Ursache von Konflikten: Kosovo und Krajina im Vergleich”. U: *Nationalitätenkonflikte im 20. Jh.: Ursachen von inter-ethnischer Gewalt im Vergleich*. Hg. von Philipp Ther u. Holm Sundhaussen. Wiesbaden 2001, 19—33.

⁶ То важи за српски мит о Косову једнако као и за немачки мит о Шле-ској, за (немачко и пољско) место сећања Таненберг, мађарски мит о Ердељу, естонско и руско место сећања Нарва, и многе друге. О косовском миту упор.

на самоопредељење онда када су се током миграција — без обзира на конструкте о континуитету — првобитни етнички односи насељавања темељито променили и имају само још мало везе с актуелним приликама. То се показује тачним и за Косово, и посебно за Косово.⁷

Историја Косова — као и историја балканског простора у целини — јесте у првом реду историја миграција, историја кретања у простору (у облику досељавања, исељавања или унутрашње сеобе) као и историја путовања између култура (у форми промене језика, вере, промене животног стила итд.). Становништво балканског простора је вековима било у покрету. Скоро сви људи који тамо живе имају неку „миграциону позадину”. (Наравно, то важи и за многе друге делове Европе.)⁸ Међутим, веома узбудљива историја у балканском простору до сада је писана само пунктуелно и скоро увек из националне перспективе. У историографији балканских нација, у њиховим музејима, школским књигама, културама сећања итд., историја регије се скоро искључиво конструише као национална историја. Све оно што се не уклапа у тај шаблон, бива издвојено и демонизовано под називом „туђа владавина”.⁹ То схватање нема никакве везе с историјом у смислу научног приближавања прошлости. Оно је скроз-наскроз аисторијско. Јер, историја (повест) јесте промена — промена у времену и простору, промена прилика насељавања, промена колективних идентитета, промена језика и верске припадности, промена граница итд.

Они који се позивају на „историјска права” полазе од ове представе: нација постоји од давнина, од вечности до вечности; она је нека врста колективне личности која стиче права својине (нпр. над неком територијом) што јој се потом не могу више одузети — у сваком случају не без њеног пристанка. А ако се то ипак догоди (што је увек изнова био случај), реч је о неправу које се било када опет мора исправити, свеједно шта

између осталог Holm Sundhaussen: „Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn Jahre Kosovo-Krieg (1389—1999). U: Dietrich Beyrau (Hg.): *Der Krieg in religiösen und nationalen Deutungen der Neuzeit*. Tübingen 2001, S. 11—40.

⁷ О спорној историји косовског становништва упор. Konrad Clewing: „Mythen und Fakten zur Ethnostruktur in Kosovo — Ein geschichtlicher Überblick”. U: *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen — Akteure — Verlauf*. Hg. Konrad Clewing, Jens Reuter. München 2000, 17—63.

⁸ Упор. *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Hg. Klaus J. Bade u.a. Paderborn u.a. 2007.

⁹ Упор. Holm Sundhaussen: „Südosteuropa”. U: *Enzyklopädie Migration in Europa*, 288—313; Исти: „Geschichte Südosteuropas als Migrationsgeschichte. Eine Skizze”. U: *Südostforschungen* 65/66 (2006/2007), 1—55.

се с том територијом у међувремену догодило. Ко је једном нешто стекао — свеједно на који начин: првобитним насељавањем, ратовима односно освајањем, династичким уговорима и слично — тај је то заувек стекао, чак и ако се то налази у оштрој противречности с правом на самоопредељење актуелног становништва. Па ипак, постоје два проблема који у тој аисторијској аргументацији остају нерешени: 1. које право има већу тежину: право првобитног насељавања или државно право пројектовано унатраг у прошлост? И 2. које време је полазиште за заснивање права? Узмимо пример Косова: Косово је током векова припадало многим државама: Источноримском/византијском царству, средњовековном бугарском царству, средњовековном српском царству и, коначно, османском царству. Најдуже је припадало византијском и османском царству. Средњовековној Србији је припадало само добра два века: од почетка 13. до средине 15. века, затим су уследила четири и по века османске владавине. Како се може образложити да су издашна два века, од почетка 13. до средине 15. века, пресудна за то ко данас има право на ту територију? Неко прихватљиво образложење за то не постоји. Јер, оно што би се хтело одобрити Србима, морало би се одобрити и другим нацијама. Свака нација би изабрала онај тренутак у којем су њени преци достигли највеће територијално проширење. Резултат би били бесконачни ратови.

Та се дилема по правилу „решава” на тај начин што се у аргументацију уносе морални односно верски критеријуми. По томе постоје „добре” и „зле” државе. Као што постоје „добре” и „зле” нације — такве које су „Европу” браниле од „Азије”, хришћанство од ислама, „цивилизацију” од „варварства” итд., и такве које „зло” репрезентују или су са „злом” сарађивале.

Многе нације у Европи — Пољаци, Мађари, Хрвати, Срби, Румуни и др. — полажу право за себе да су биле „заштитни бедем Европе”, „*antemurale christianitatis*”, и одатле изводе посебна права. За већину балканских нација османско царство нарочито важи као „царство зла” по себи. А све што се догодило током османске владавине јесте *per se* неправо, па се због тога мора кориговати односно поново исправити. То значи: српско право на Косово не заснива се једино на томе што је Косово пре више векова једном припадало Србији, што је тамо било седиште српско-православних патријараха, што се неки од најзначајнијих средњовековних српских манастира налазе на Косову и што је српски удео у становништву Косова вековима био виши него данас, него такође, и пре свега, на томе што су ту Срби 1389. бранили „хришћанство од ислама” и жр-

твовали се за „Европу” и/или за „небеско царство”.¹⁰ Пошто су се крајем 17. века поново борили за хришћанство, морали су напустити свој завичај из страха од одмазде. Тек су потом муслимански Албанци опљачкали српску земљу и неправично се настанили на Косову. То што су Албанци већином муслимани који су дигли руке од вере својих предака и што су према османском царству мање-више били лојални све до последње четвртине 19. века, жигоше их понад тога као „ренегате”, „издајнике” и „надничаре зла”.

Само се по себи разуме да та хришћански утемељена аргументација не може бити универзално правно начело, јер би се тиме искључио велики део човечанства. Као што и, обрнуто, „свети рат” исламског кова не може бити универзално правно начело. Није чудновато што представници Српске православне цркве употребљавају реторику ослоњену на веру, али то, интернационално узев, није подобно за прихватање или за консензус. За већину Срба, Косово је у првом реду симболично место, с ону страну једне комплексне стварности. Све до осамдесетих година прошлог века оно је било виђено као периферна регија, као сиромашна, заостала, насељена „нецивилизованим Шиптарима”. Центар модерног српства оно никада није било. Према резултатима пописа становништва из 1981, на Косову је живело 2,6% Срба из тадашње Југославије који су сачињавали 13,2% становништва Косова.¹¹ Да су се Срби са Косова не само осећали дискриминисани него да су у многим случајевима и били дискриминисани, то је, по свему што се догађало почев од 1913, изван сумње.¹² Њиховој маргинализацији (и њеним узроцима) требало се супротставити средствима правне државе. То се није догодило. А затим је током осамдесетих година прошлог века Косово било реторички уздигнуто до катализатора националносрпског идентитета. И тако је остало до данас, при чему је судбина косовских Срба, подељених на две групе,¹³ за националистичке и политичке елите у Србији значајна само ради пропагандних циљева.

¹⁰ Упор. Holm Sundhaussen: „Kosovo: 'himmlisches Reich' und irdischer Kriegsschauplatz. Kontroversen über Recht, Unrecht und Gerechtigkeit”. У: *Südost-europa. Zeitschrift für Gegenwartforschung* 48 (1999), 237—257.

¹¹ Упор. између осталог *Статистички годишњак Југославије*, Београд 1984, 439 (таб. 203—5).

¹² О дискусији и о уравнотеженом вредновању контроверзне литературе о тој теми упор., између осталог, извештај из 2005. једног истраживачког тима „Institute for Historical Justice and Reconciliation” (IHJR), који је саставио Момчило Павловић: „Kosovo Under Autonomy (1974—1990)”: http://www.salzburgseminar.org/ihjr/si/si/Team_1Full_Text_Report.pdf.

¹³ Првој групи припадају они који су профитирали од обесправљења косовских Албанаца 1989/90. и активно га подржавали, и који данас великим де-

Долазимо до трећег комплекса којим се заснивају права на неку територију: до међународног права. Међународно право се перманентно развија и показује многе празнине и противречности. Неоспорно је да је још донедавно Косово сматрано интегралним саставним делом бивше Југославије. Југославија је била суверена држава чије су границе (укључив Косово) биле међународно признате, премда прикључење Косова Србији — као дела доцније Југославије — никада није било правно благосиљано мировним уговором између ондашње Краљевине Србије и османског царства. Велике европске силе су се приликом повлачења граница новоосноване Албаније, којом је Србији био спречен прилаз Јадрану преко северноалбанског подручја, руководиле начелом компензације у корист Србије, будући да су своје етнографске односно лингвистичке принципе жртвовале геостратешким размишљањима и изван граница албанске државе оставиле просторе с компактним албанским насељима.¹⁴ То је била грешка а постала је право, иако је било неправо, баш као што многе промене граница не резултују из примене постојећег права, него стварају ново право. То важи за прикључење неке територије другој држави исто као и за њену сецесију. Тако је припадност Косова Србији односно Југославији (после Првог и Другог светског рата) била стално индиректно признавана односно није била довођена у сумњу. Тако су и у резолуцији УН-а од 10. јуна 1999, како у тексту те резолуције тако и у анексу 1, изричито били поменути сувереност и територијални интегритет Савезне Републике Југославије, која тада није била члан Уједињених нација.¹⁵ Анекс 1 повезује то начело с указивањем на договоре у Рамбујеу од 1. марта 1999. Тамо је утврђено да после три године треба да се одржи једна међународна конференција која ће установити механизам за коначно решење статуса Косова — и то на основи права на самоопредељење (воље становништва, како се каже).¹⁶ Та је формулација била веома неодређена. Како њу треба правно тумачити, то морају да реше они који се баве међу-

лом бораве у северној Митровици или у Србији, док су косовски Срби (барем један део њих) који припадају другој групи начелно спремни за дијалог и ненасилан заједнички живот с косовским Албанцима, и због тога се чланови прве групе непријатељски односе према њима.

¹⁴ Крајње је информативан чланак чији је аутор Nicola C. Guy: „Linguistic boundaries and geopolitical interests: the Albanian boundary commissions, 1878—1926”. У: *Journal of Historical Geography* (2008), doi: 10.1016/j. Jhg. 2007. 12. 002, 1—23.

¹⁵ Текст резолуције: <http://www.cfr.org/content/publications/attachments/1244.pdf>.

¹⁶ Текст споразуме из Рамбујеа: http://www.state.gov/www/regions/eur/ksvo_ rambouillet_text.html.

народним правом. „Међународна кризна група” изјаснила се о томе у једном извештају из децембра 2007:

“Resolution 1244 does not, in its terms, guarantee Serbia’s continued sovereignty until such time as the Security Council explicitly recognises this as vested in another entity. It provides rather simply for a ‘political process’ to ‘determine Kosovo’s future status’. No doubt it was envisaged originally that the political process in question would be a negotiation of some kind producing a result ultimately endorsed by the Security Council. That has not, however, proved possible. The political process that does now look like determining Kosovo’s status in international law is its likely recognition by a large number of states. That recognition may not be sufficient in itself to give Kosovo some of the other attributes that normally flow from statehood, in particular a UN seat (which depends on UN Security Council endorsement and thus is subject to a veto by a P-5 state), but it is effective as a matter of international law to accomplish Kosovo’s independence.”¹⁷

Поврх тога, чињеница је да се у Резолуцији 1244. не говори о Србији, него о „Савезној Републици Југославији”. Савезну Републику Југославију, која се 1999. састојала само још од двају веома неједнаких делова (Србије с обема покрајинама, Косовом и Војводином, и Црне Горе), заменио је 2003. државни савез „Србија и Црна Гора”, који је са своје стране окончан 2006. иступањем Црне Горе. Из распада и растурања „Социјалистичке Федеративне Републике Југославије”, „Савезне Републике Југославије” и државног савеза „Србија и Црна Гора” настају сложена питања у погледу правног следбеништва. У Уставној повељи државне заједнице Србија и Црна Гора од 4. 2. 2003 (чл. 25) каже се: „У случају иступања државе Црне Горе из државне заједнице Србија и Црна Гора, међународни документи који се односе на Савезну Републику Југославију, посебно Резолуција 1244. Савета безбедности Уједињених нација, односили би се и у целости важили за државу Србију, као следбеника.”¹⁸ (Није у питању чл. 25, како аутор наводи, већ члан 60 — прев.) То је српски парламент оснажио одлуком од 5. 6. 2006.¹⁹ Та одлука, међутим, не везује међународну за-

¹⁷ International Crisis Group: “Kosovo Countdown: A Blueprint for Transition. Europe Report No. 188, 6 Dec. 2007”: <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=5201>.

¹⁸ Текст Уставне повеље: <http://www.arhiva.srbija.sr.gov.yu/vesti/2003-02/333116.html>.

¹⁹ После проглашења независности Црне Горе (3. 6. 2006), Србија се одлуком Скупштине од 5. 6. 2006, сходно Уставној повељи државне заједнице Србија и Црна Гора, прогласила за правног следбеника Србије и Црне Горе. Цит. према: <http://lexikon.meyers.de/meyers/Serbien>.

једницу. Промена од савезне државе у савез држава и од савеза држава у две појединачне државе није пука формалност. Може бити знатна разлика да ли је Косово део једне савезне државе (у оквиру савезне државе или савеза држава) или део једне појединачне државе (Србије). Савезна држава има друкчију унутрашњу равнотежу моћи него појединачна држава. Распад социјалистичке савезне републике Југославије 1989. године је, наравно, изазван (иако не и проузрокован) управо тиме што је ондашње српско вођство под Милошевићем разорило унутрашњу равнотежу моћи, на којој је била заснована југословенска федерација крајем шездесетих година прошлог века, тако што је променом српског Устава (амандман 47 од 28. 3. 1989) драстично редуковало компетенције аутономних покрајина Косова и Војводине,²⁰ али је истовремено за себе рекламирало гласове обеју покрајина у колективном државном вођству Југославије. То је била не само повреда југословенског устава него и противречност: Или су Косово и Војводина били конститутивни саставни делови федерације са сопственим правом гласа (како је то предвиђао Устав од 1974)²¹ или су били српске покрајине без федеративног права гласа. Промена српског Устава од 1989 (односно нови српски Устав који је ступио на снагу 28. 9. 1990)²² била је и формални почетак краја југословенске (кон)федерације. Пошто је и Црна Гора била политички глајхшалтована, Милошевић је у колективном државном председништву располагао с четири гласа (Србије, Косова, Војводине и Црне Горе), тј. с исто онолико колико и све друге југословенске републике заједно. Тиме је фактички и противуставно настала друга (нова) држава која је, разуме се, још увек била савезна држава (на граници са савезом држава). Та држава више не постоји. Резолуција УН-а 1244. односила се на (остатак) југословенске савезне државе која такође више не постоји. Како то треба оценити са становишта међународног права, то други морају да одлуче. Несумњиво је, међутим,

²⁰ Јосиповић, Милорад: *Србија. Устав: Устав СР Србије и амандмани на Устав СР Србије*. Београд 1989. О околностима у којима је Скупштина Косова донела промену Устава 23. 3. 1989, а Скупштина Србије 28. 3. 1989, упор. између осталог Viktor Meier: *Wie Jugoslawien verspielt wurde*. München 1995, 154 ff., као и (са српског гледишта) саслушање сведока Милорада Јосиповића (у том тренутку председника Скупштине Косова) у случају Милошевић пред Међународним судом за ратне злочине у Хагу 2. 12. 2004: <http://www.un.org/icty/transe54/041202IT.htm>. О пражњењу аутономије Косова упор. Ralf Biermann: *Lehrjahre im Kosovo. Das Scheitern der internationalen Krisenprävention vor Kriegsausbruch*. Paderborn u.a. 2006, 208 ff.

²¹ Упор. Monika Beckmann-Petey: *Der jugoslawische Föderalismus*. München 1990, 106 ff.

²² Текст Устава: <http://www.cesid.org/zakoni/sr/ustavRS.jsp>.

да су данашњи правни и државни оквирни услови друкчији него 1974, 1989/90. или 1999. У оквиру једне федерације — било социјалистичке федерације бивше Југославије или остатка југословенске федерације из деведесетих година — могао би се замислити компромис између српских и косово-албанских захтева. Косово као седма република старе Југославије или као трећа република преостале Југославије јесте нешто друго него аутономна покрајина једне српске републике која је са своје стране део једне савезне државе, а тек је нешто друго као аутономна покрајина у једној српској појединачној држави.

Међународноправни проблеми с којима се суочавамо од распада Југославије до данас имају даље узроке. Они, најпре, леже у структури Уједињених нација, особито у нарочитом положају пет сталних чланица Савета безбедности — нарочитом положају који не удовољава данашњим приликама. Додуше, сви се слажу да је потребна темељита реформа Уједињених нација, али се до сада није отишло даље од скромних почетака. Пре као и сада довољан је вето једне сталне чланице Савета безбедности Уједињених нација да би се светска организација паралисала. Друго, права држава (дакле, државна сувереност, немешање трећих и територијални интегритет) била су дуго времена важнија него људска права. Додуше, све државе-чланице су, према Повељи Уједињених нација, обавезне да спречавају масивне повреде људских права. Међутим, не постоји практибилна процедура шта међународна заједница може или мора да учини ако нека држава повреди ту заповест а Савет безбедности је због вета (макар и само једне једине од) својих сталних чланица неспособан да делује. У другој половини деведесетих година, нарочито уочи војне интервенције НАТО-а из 1999, оцртало се, до данас контроверзно разматрано, преусмерење мишљења у корист веће тежине људских права.²³ Заповест неинтервенисања није више значила да нека држава — неометана од међународне заједнице — може са својим становништвом или деловима свога становништва да ради шта хоће. У том правцу су ишли већ раније установљени трибунали за ратне злочине као и Дејтонски споразум. Почев од тада, права држава не налазе се више непобитно изнад људских права. Ипак, до заједничке нове норме међународног права, с којом ће се сагласити — ако не све, а оно — велика већина др-

²³ О развоју упор. између осталог Stefan Oeter: „Völkerrechtliche Rahmenbedingungen und die Staatengemeinschaft“. U: *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. Hg. Dunja Melčić. 2. erw. Aufl. Wiesbaden 2007, 485—502; A Cassese: „Ex iniuria ius oritur: Are we Moving towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?“. V: *Europaeen Journal of International Law* 10 (1999), 23 ff.

жава, још је дуг пут. Одговарајући развитак међународног права одбијају, пре свега, оне државе које и саме „имају леш у подруму”. Све долге морамо живети с његовим недовољностима и контроверзама које из њих резултују. Међутим, као ни унутрашње право државе, тако ни међународно право није никакав кодекс установљен за вечност, већ се налази под непрестаном принудом легитимисања. Оно није ни сврха сама себи нити може да реши све проблеме.

Већ данас, међутим, није прихватљиво да се међународно право схвати као нека врста радње за самопослуживање за којом ће се посезати увек када је то на сопствену корист, док ће се игнорисати обавезе које проистичу из међународног права. Многи од оних који се данас гласно позивају на међународно право и при том се служе веома агресивном реториком, ћутали су када су властодршци у Београду масивно повређивали међународно право. Неки грађанин који крши законе може изгубити одређена права. Да ли и државе могу изгубити или потрошити права, јесте, насупрот томе, спорно.²⁴ Резолуција 2625 (XXV) Уједињених нација из 1970. веже право државе на територијални интегритет за поштовање права на самоопредељење народâ који живе на њеној територији, али оставља отвореним шта треба да се догоди када државе повређују те обавезе.²⁵ Постаје сасвим апсурдно када политичари и демон-

²⁴ Сходно теорији друштвеног уговора у верзији коју је модернизовао Џон Ролс (*A Theory of Justice*, 2. erw. Aufl. Cambridge/Mass 1999), настанак и постојање државе повезани су са слободним договором појединаца и њиме се оправдавају. Суштински елеменат друштвеног уговора јесте поверење, тј. поверење појединца и различитих група становништва у одговорно вршење државне власти ради заштите и добробити свих грађана. Поверење је основа лојалности грађана према држави, која са своје стране, ради вршења својих обавеза, полаже право на монопол власти. Поверење/лојалност, на једној, и монопол државне власти, на другој страни, налазе се, по теорији уговора, у нераскидивом узајамном односу условљавања. Све док уговор постоји, обе стране (грађани и држава) везане су за испуњење својих обавеза. Из уговорне теорије и одатле изведених права државе такође следи да је држава овлашћена и обавезна да на својој територији, коришћењем монопола силе, спречи терористичке активности и прекршиоце закона изведе пред суд. Са српског гледишта, насилне активности Ослободилачке војске косовских Албанаца (UCK) у другој половини деведесетих година представљале су терористичке радње и могле су се и морале сузбијати. Између марта 1998. и јуна 1999 (као и већ раније), Савезна Република Југославија односно Република Србија, међутим, масивно је злоупотребила свој монопол власти и тиме разорила легитимност државног деловања. Држава која употребом несразмерних средстава злоупотреби свој монопол власти, губи своја права; уговор постаје беспредметан. А то важи утолико више што злоупотреба власти дуже траје. Упор. Matthew W. Herbert: „Who Deserves Kosovo? An Argument from Social Contract Theory”. *Y: Southeast European Politics* 6 (2005), 1, 29—43.

²⁵ „Nothing in the foregoing paragraphs shall be construed as authorizing or encouraging any action which would dismember or impair, totally or in part, the ter-

странти у босанској Републици Српској (РС) данас оштро осуђују независност Косова и у исти мах прете одвајањем свога ентитета од Босне.²⁶ Или је независност Косова противна међународном праву — тада би човек и сâм требало да се понаша сходно међународном праву. Или је отцепљење Косова саобразно праву — тада нема разлога да се оно проклиње. Није одрживо ни указивање на то да је с независношћу Косова створен преседан. Јер, или се осуђује преседан — тада се губи и право да се он подражава, или се он подражава; тада га не треба осуђивати.

Важнија је, међутим, околност да независност за Косово из више разлога не може бити преседан за одвајање РС од Босне и њено прикључење Србији: 1. За разлику од покрајине Косово, РС је творевина која је настала током и као резултат ратова деведесетих година — тј. као резултат екстремне примене силе. Пре рата није постојала ни РС нити нека њој приближно слична творевина. 2. У случају Косова реч је о (најпре условној) независности, а не о прикључењу некој другој држави (Албанији),²⁷ док политичари из РС теже прикључењу Србији. 3. Од прикључења Босне Југославији после Првог светског рата босански Срби су уживали темељно друкчији статус него косовски Албанци. Ако се не узме у обзир грађански рат „свих против свију” у годинама 1941—1945, босански Срби нису били политички дискриминисани ни у првој ни у другој југословенској држави. То је фундаментална разлика у поређењу с косовским Албанцима, који у другој југословенској држави нису били признати као нација, већ само као „народност” (с одговарајућим правима мањине), а крајем осамдесетих година били су потиснути у систем апартејда, док у првој југословенској држави нису имали чак ни статус мањине (коју треба штитити). 4. У оба случаја (на Косову пре и после 1999, а у РС

ritorial integrity or political unity of sovereign and independent States conducting themselves in compliance with the principle of equal rights and self-determination of peoples as described above and thus possessed of a government representing the whole people belonging to the territory without distinction as to race, creed or colour.” UN-Resolution 2625 (XXV): Declaration on Principles of International Law Friendly Relations and Cooperation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations: <http://www.yudikorsou.com/download/UN%20GENERAL%ASSEMBLY%20RESOLUTION%2o2625.doc>.

²⁶ Упор. „Bosnian Serb Leader Challenged on Independence”, *BalkanInsight*, 1. 3. 2008: <http://balkaninsight.com/en/main/news/7985>.

²⁷ У изјави о независности се изричито позива на Ахтисаријев план и тиме имплицитно на у њему садржана ограничења суверености Косова и забрану прикључења Албанији. О садржини тог плана упор. „Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo’s future status”: <http://www.uno-sec.org/docref/report-english.pdf>.

између 1992. и 1995) дошло је до насилних померања становништва, али су Албанци на Косову већ пре бекства и протеривања Срба представљали надмоћну већину, док РС уопште није постојала пре 1992, него свој настанак и састав становништва дугује етничким чишћењима. 5. Додуше, тачно је да је током ратова деведесетих година у Босни, код свих ратујућих „страна”, дошло до тешких повреда људских права, ратних злочина и радњи сличних геноциду. Па ипак, није незнатно питање ко је покренуо спиралу насиља и коликих је размера било насиље. „Теза да су сви криви” не може се надмашити по произвољности и историјски је неодржива. Тачно је, напротив, да једном иницирано насиље производи противнасиље. Тај механизам је стар колико и сâмо човечанство. Изводити из тога да су сви подједнако одговорни и криви, јесте колико лагодно толико и недопустиво поједностављивање.

Укратко: Случај Косова и случај РС јесу различити скоро у сваком погледу. Босна је (још више него Косово) једна историјски настала покрајина у чија су истакнута обележја, све до рата 1992—1995, спадале мултиетничност и мултикултуралност (сваки пут у виду мешавине). Насиљем створена РС не може се упоредити ни са Босном ни са Косовом. Дејтонским споразумом из 1995, 72 године после преседана из Лозане (тј. после присилне размене становништва између Грчке и Турске, коју је 1923. санкционисала Лига народа), на који су се доцније позивали тако различити актери као што су Хитлер, Черчил или српски историчар и политичар Васа Чубриловић,²⁸ извршен је обрнути преокрет. Док је Лига народа била прихватила (само се по себи разуме, с рђавом савешћу) етничка чишћења као *ultima ratio* за „решење” етнонационалних сукоба, међународна заједница је 1995. извршила радикалну промену курса. Уместо да етничка чишћења благослови и доврши помоћу даљих принудних пресељења, право на повратак избеглица и прогнаника било је уговорно утврђено.²⁹ Ако се то право оствари, РС ће изгубити своју далекосежну националну хомогеност, и прикључење Србији тек онда неће доћи у обзир. Међутим, све док

²⁸ Овде се мисли на Чубриловићев меморандум из 1937. о протеривању „Арнаута” (Албанаца). Васа Чубриловић: „Исељавање Арнаута”. У: *Извори великосрпске агресије. Расправе, документи, картографски прикази*. Прир. Боже Човић. Загреб 1991, 106—124. Рукопис, који се местимично само још тешко може дешифровати, налази се у архиву Војноисторијског института у Београду. Чубриловић је 3. 11. 1944. обновио своју представу о етничком чишћењу.

²⁹ Упор. Holm Sundhussen: „Von 'Lausanne' nach 'Dayton': Ein Paradigmenwechsel bei der Lösung ethnonationaler Konflikte”. У: *Europa und die Europäer. Quellen und Essays zur modernen europäischen Geschichte. Festschrift für Hartmut Kaelble zum 65. Geb.* Hg. Rüdiger Hohls, Iris Schröder, Hannes Siegrist. Stuttgart 2005, 409—414.

се право на повратак не остварује или се остварује само с највећим отпорима, не постоји никакав разлог да се та ситуација међународноправно награди. И Косово ће, сходно Ахтисаријевим предлозима, стећи неограничену независност само онда када испуни своје уговорне обавезе. Остваривање права на повратак јесте за све делове бивше Југославије једна од претпоставки интеграције у Европску унију.

До сада је било речи о три различита облика права (о праву на самоопредељење, о „историјским правима” и о међународном праву), али у актуелним дискурсима није реч само (а често чак ни у првом реду) о праву него и о *правди*. Право и правда се често налазе у односу напетости. То је повезано са систематиком (римског) права које од случаја до случаја доспева у противречност с нашим представама о правди. Али, шта је правда? Ми, додуше, знамо шта је сада важеће право, али нема консензуса о томе шта је праведно. Јер, ако би га било, он би одавно био право. У основним обрисима представе о правди од друштва до друштва нека и не буду нарочито различите, али у сваком конкретном случају схватања се могу дијаметрално разилазити. То је пре свега повезано с друштвеним обрасцима опажања и тумачења, као и с тим повезаним филтерима опажања.

Сложену друштвену реалност никада не можемо опазити *in toto*, већ увек само у одсечцима и филтрирану. Како настају ти филтери? Они су резултат компликованих друштвених процеса споразумевања који се, између осталог, изражавају у културном сећању неког друштва и у националним митовима. Сабразно тим „сећањима” и митовима обликује се растер колективног опажања. По правилу се опажа и комуницира само оно што одговара том растеру, док све друго пропада кроз тај растер. Сlike прошлости, које су најпре биле традиране усмено као „сећања”, а затим биле превођене и у писане текстове и визуализације, улазе у више или мање нереклексивном облику у националне велике или мајсторске приче. Оне се тешко могу обеснажити исправљањима и историјским „фактима”, премда „сећања спадају у оно најнепоузданије што постоји”.³⁰ Без могућности да се на овом месту упуштамо у „погрешне учинке памћења” и његова „погрешна сећања”, која је током последњих деценија импресивним примерима и експериментима доказивало истраживање памћења и мозга,³¹ остаје

³⁰ Aleida Assmann: „Wie wahr sind Erinnerungen?”. У: *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hg. Harald Welzer. Hamburg 2001, 103.

³¹ О „false memory syndrom” упор. између осталог Daniel L. Shacter: *Searching for Memory — the brain, the mind, and the past*. New York 1996.

да се запамти да се колективна „сећања” редукују комплексности и сталним понављањем социјално утврђују и (у ужем и ширем смислу) конкретизују сликама. Она су „тачна” само у смислу своје могућности за комуницирање и социјалне прихватљивости у дотичној околини. Са самим предметом сећања она понекад имају мало везе. Моћ слика и „сећања” толико је снажна да им се емпиријски заснованим супротним приказивањима тешко може доскочити. Марта 2005. објављена је у часопису *Psychological Science* једна студија психолога Стефана Левандовског са Универзитета Западне Аустралије.³² У њој је било речи о односу између „сећања” и информација, односно о питању какав утицај имају демантији на опажање и прерађивање прошлости. Показало се да су демантији, додуше, дошли до свести многих испитаника, али да су у њој потпуно различито били „даље прерађивани”. Због тога је Левандовски дошао до закључка да до „грешака у преради информација” долази онда када нека вест не одговара тачно ономе у шта су људи ионако уверени. Оно што је једном било похрањено као „истинито”, остало је „истинито” — упркос демантију. Само они који су већ раније били скептични према „истини”, похранили су њену коректуру као истиниту. Други су игнорисали деманти.

Ако се нпр. нека нација (не у својој целости, али њени знатни делови) навикла на то да саму себе увек види у улози жртве, онога ко се жртвује за друге или сâм постаје жртва, онда ће се тај образац опажања задржати и онда када та нација (опет не у својој целости, него у деловима) постане кривац-виновник. Као што потврђује управо поменути експеримент (и многи други експерименти), супротна приказивања — ма колико била емпиријски добро фундирана — неће променити ништа у том опажању. У сваком случају, не одмах. Велики делови српског друштва још нису спремни да се разрачунају са злочинима деведесетих година.³³ Реалистично ће се морати поћи од тога да становништво о тим злочинима заиста није знало ништа, ако се под „знањем” подразумева активно прерађивање информација. Оно је о томе могло знати, али знање и моћи-знати нису исто. Услед блокаде опажања и фиксације на сопствену улогу жртве, информације о злочинима нису могле бити прерађене, иако је таквих информација било. Очигледно

³² Stephan Lewandowsky i dr.: „Memory for Fact, Fiction, and Misinformation. The Iraq War 2003”. У: *Psychological Science* 16 (2005), No. 3, 190—195.

³³ Упор. између осталог Sabrina P. Pamet: „The denial syndrome and its consequences: Serbian political culture since 2000”. У: *Communist and Post-Communist Studies* 40 (2007), 41—58.

је да су представе о правди у неком друштву које себе разуме као жртву вековима (!) дугог геноцида³⁴ потпуно друкчије него представе о правди у друштву које је научило да себе види и у улози кривца-виновника и да се критички разрачуна са сопственом прошлошћу и одговорношћу. Истина, српски председник Борис Тадић се крајем јуна 2007. извинио због хрватских жртава рата 1991—1995 — један до сада јединствен гест — али при том није поменуо ни Бошњаке ни косовске Албанце. А код већине његових земљака то извињење Хрватима наишло је на мало разумевања. У реторици националиста (свеједно да ли је при том реч о немачким, српским, косовско-албанским или другим националистима) недостаје било какво указивање на критичку саморефлексију. У том погледу се Милошевићеви говори у основи не разликују од говорâ Војислава Коштунице. Коштуница је националист из уверења, док је Милошевић био националист из опортунизма. Међутим, њихова максималистичка реторика и реторика других националиста, српског министра за Косово Слободана Самарџића, политичарâ Српске радикалне странке, српских писаца, чланова Академије наука Републике Српске (АНУРС) или високих достојанственика Српске православне цркве итд., јесу запањујуће сличне: Косово је увек било српско и увек ће остати српско; Косово: српски Јерусалим; независно Косово је највећи акт насиља који је једном народу (српском) икада учињен; Косово: лажна држава, привидна држава итд.³⁵

Губитак неке територије је крајње болан за сваку државу. То нарочито важи за модерну националну државу с њеним изједначавањем нације и територије и с преоптерећеношћу одређених територија националним митовима. Примера има хрпимице. Грци су 1922/23. изгубили своје малоазијске насеобине и свој потајни главни град Константинопољ. Мађари су после

³⁴ Упор. Holm Sundhussen: „Die 'Genozidnation': serbische Kriegs- und Nachkriegsbilder". У: *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Hg. von Nikolaus Buschmann, Dieter Langewiesche. Frankfurt/M., New York 2004, 351—371.

³⁵ Из мноштва могућних доказа нека се, уместо других, упути на изјаву председника владе Коштунице од 17. 2. 2008: Коштуница: „За Србију не постоји лажна држава Косово”, цитирано према информативној агенцији Танјуг од 17. 2. 2008: УПР:Косово — Независност — Проглашење: <http://www.tanjug.co.yu>; Академици подржавају територијалну целовитост Србије, Танјуг 3. 3. 2008; да „Serb Bishop Against EU Mission”, *BalkanInsight*, 3. 3. 2008; <http://www.balkaninsight.com/?tpl=301&tpid=135>; „Serbia In Eu Without Kosovo 'Treason'”, *BalkanInsight*, 29. 2. 2008, ebd. Ту се каже да је један неименовани, високо ранжирани епископ Српске православне цркве изјавио да је приступање Србије без Косова Европској унији „велеиздаја” и да је равно „анулирању целокупне наше историје”.

Првог светског рата изгубили више од две трећине свога државног подручја. Немци су после Првог светског рата изгубили, између осталог, Алзас-Лорену, а после Другог светског рата некадашње немачке источне области. Француска је после 1962. морала да свари губитак Алжира који је током Другог светског рата био центар француског Покрета отпора. Као косовски Срби, тако су се и алжирски Французи огорчено супротстављали промени територијалног status-a quo. Ни 12—14 милиона избеглица и прогнаника, као и њихова удружења у поратној Немачкој, нису прихватили губитак свога завичаја. И трајало је релативно дуго — четврт столећа — док се немачка политика није ослободила своје окренутости ка прошлости и док Одру-Нису није de facto признала као пољску западну границу. Четврт века! Ратификацији „источних уговора” у немачком Бундестагу маја 1972. претходило је једно од најогорченијих политичких разрачунавања у „старој” Савезној Републици између власти и опозиције. У једној додатној изјави уз „источне уговоре” речено је: „Уговори не антиципирају за Немачку регулисање мировним уговором и не стварају правни основ за границе које данас постоје.”³⁶ Као у Србији, и у Немачкој су се противници признања позивали на међународно право. То је било и јесте легитимно, али се тиме реалности нису могле опозвати. Укратко: Изванредно расветљење настаје када себи објаснимо како су се понашале државе с територијалним губицима или споља наметнутим померањем границе, иако у политици не постоје упоређења 1 према 1 и сваки је случај понешто друкчији. Али, стање створено проглашењем независности Косова све је друго пре него изузетно, премда српски националисти стално изнова инсистирају на изузетности. Међутим, и при том је реч о обрасцима и филтерима опажања.

У „старој” Савезној Републици Немачкој дуго је код широких делова становништва преовлађивало схватање да — после извршене демократизације — постоји могућност повратка на границе Немачког Рајха из 1937. Баш као да није било национал-социјализма и Светског рата! То мишљење је било потпуно илузорно. После 1945. није могло бити пре 1945. Исто је тако илузорно веровати да у бившој Југославији односно у Србији постоји могућност повратка на ситуацију која је постојала, ако већ не до 1999, а оно ипак до 1989. Као да никада нису постојале деведесете године с масовним злочинима! У једном чланку за *Њујорк Тајмс*, српски министар Вук Јеремић је 27. 2. 2008. писао: „A historical injustice is being imposed on a

³⁶ Цитирано према *Handbuch zur deutschen Einheit: 1949—1989—1999*. Hg. Werner Weidenfeld, Karl Rudolf. Bonn 1999, 601.

European country that has overcome more obstacles since we democratically overthrew Slobodan Milošević in October 2000 than most other nations have in a much longer time. Recognizing Kosovo means saying, in effect, that Serbian democracy must be punished because a tyrant — one who committed heinous deeds against Kosovo Albanians in the 1990s — was left unpunished. Such misplaced revenge may make some feel better, but it will make the international system feel much worse.”³⁷ Јеремеић, додуше, говори о „heinous deeds” извршеним над Албанцима у деведесетим годинама (и по томе се разликује од многих својих националистичких земљака), али их искључиво повезује с „тиранином” Милошевићем с његовим неокончаним процесом пред Хашким трибуналом за ратне злочине. Тиме се том Трибуналу, који се иначе у српским националистичким круговима одбацује као „суд победника”, приписује ослободилачко дејство, иако у том случају процес против оптуженога није окончан због његове смрти. Та аргументација побуђује сећање на оне Немце после 1945. који су одговорност за злочине национал-социјализма хтели да сведу на личност Хитлера и његових најближих повереника и који су се бранили од тезе о колективној кривици. Међутим, Милошевић је исто тако мало био појединачни кривац-виновник као и Хитлер. Управо је Милошевићева политика према Косову, захваљујући масивној индоктринацији јавности од средине осамдесетих година, уживала широку подршку у становништву као и од стране Удружења српских писаца, Српске академије наука и уметности, Српске православне цркве, Југословенске народне армије, српских паравојних банди итд.³⁸

У преговорима у периоду 2005—2007. косовским Албанцима је српска страна понудила „супстанцијалну аутономију”. Она је једном већ постојала. Југословенским уставом од 1974. односно претходним уставним променама крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, Косово је као покрајина Србије добило „супстанцијалну аутономију”. Ту далекосежну управу, међутим, српска страна никада није прихватила (још пре него што је Милошевић дошао на власт)³⁹ и она је најзад укинута

³⁷ Vuk Jeremić: „One nation, indivisible”. У: *New York Times*, 27. 2. 2008, цит. према B92: http://www.b92.net/eng/insight/opinions.php?yyu=2008&mm=02&nav_id=48025.

³⁸ Упор. уместо других Florian Bieber: *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*. Wien 2005, S. 87 ff.; Holm Sundhaussen: *Geschichte Serbiens. 19.—21. Jahrhundert*. Wien 2007, 379 ff.

³⁹ Српско вођство под Дражом Марковићем је већ 1977. у Плавој књизи (објављеној тек тринаест година касније) изложило своје противљење Уставу од 1974. О садржини Плаве књиге упор. Мирко Бекић: *Упошреба Србије. Опошреба и признања Драже Марковића*. Београд 1990, 123—175.

1989. Садашњи председник владе Коштуница се 1995. такође изјаснио као одлучан противник сваког облика аутономије за Косово.⁴⁰ Две године касније изјаснио се за регионализацију Србије (отприлике по узору Шпаније).⁴¹ Године 1998. оштро је критиковао тадашњу српску власт због тога што није израдила никакав план за Косово. Тиме је, рекао је, режим „угрозио” права Србије и СР Југославије да сама регулише своје унутрашње ствари. „Простор за решавање проблема Косова изнутра, у оквиру Србије, постао је ужи.” Оно што се пре осам година још могло постићи, наиме да се Косово чврсто веже за Србију, сада је — ако је још уопште (!) — много теже постићи.⁴² Ипак, десет година доцније, односно девет година после масивних етничких чишћења од 1999. и естаблирања управе Уједињених нација за Косово, Коштуница је уверен да српска политика може да оствари онај „нереалистички план” који, по његовом схватању, већ 1998. није више био остварљив или је само још тешко био остварљив! Фактор време, који је крајем деведесетих година као опозициони политичар још био узимао у обзир, није за њ 2008 — као шефа владе — играо више никакву улогу. Тај развој се може тумачити само као све веће губљење реалности. А Коштуница би био све друго пре него поуздан јемац да „супстанцијална аутономија” за Косово неће поново бити укинута или драстично редукована. Политика има посла и с поверењем. А оно је у осамдесетим/деведесетим годинама било код косовских Албанаца потпуно и трајно разорено. Схватање унето у преамбулу новог српског Устава с краја 2006. да је Косово саставни део Србије⁴³ оставља српској политици мало маневарског простора за преговоре. Тачније речено: таквог простора нема, изузев повратка на оно што је једном већ било и пропало. У члановима 108—112 Устава од 2006. регулише се положај аутономних покрајина Војводина и Косово-Метохија.

⁴⁰ Војислав Коштуница: „Како је све почело (1995)”. У: Исти: *Између силе и права. Косовски записи*. Београд 2000, 12. Ту се каже: „Због тога се решења за Косово и Метохију не могу тражити у оквиру испробаних уставних аранжмана. Сви су они водили ка сукобима, ка етнички чистом Косову и јачању сепаратистичких покрета које ниједна државна власт свесна одговорности не може толерисати.”

⁴¹ Исти: „Специјални статус за Косово (1997)”. У: *на истом месту*, 25—27.

⁴² Исти: „Закаснео и нереалан српски план (1998)”. У: *на истом месту*, 141—145.

⁴³ Текст српског Устава од 2006 (укључив преамбулу) којим је замењен Устав од 1990, у: http://www.nbs.bg.ac.yu/view_file.php?file_id=1975. Спорно је питање да ли је преамбула део Устава и да ли има исто дејство правног обвезивања као и сам Устав. У неким издањима Устава из 2006. недостаје преамбула.

У поређењу с југословенским Уставом од 1974, Устав од 2006. представља тежак ударац за аутономне покрајине. А да ли су нови чланови 108—112 спојиви с духом Резолуције 1244. Уједињених нација, односно са споразумима из Рамбујеа који су ту унети, остаје да се још испита. Међутим, чак се и европски политичари у Србији, као председник државе Борис Тадић, потпредседник владе Божидар Ђелић и многи други, од краја 2006. налазе у шкрипцу: они знају да је Косово изгубљено, али то не смеју да кажу, јер би тиме (могућно) прекршили Устав. Због тога се мора тачно слушати: не само шта српски политичари говоре него и *како* то кажу.

Уочи проглашења независности Косова, противници су аргументовали да би промена status-a quo изазвала или да може изазвати *нову стиралу насиља*. То се, нажалост, никада не може са сигурношћу искључити. Спремност на сукобе и насиље јесте у деловима друштва и даље висока; и даље се провокатори и насилници из сопствених редова славе као јунаци. Па ипак, та аргументација је погрешна. Јер, ка насиљу може водити не само *промена status-a quo* него и задржавање status-a quo. Да је питање Косова решено у Дејтонском споразуму крајем 1995, не би у другој половини деведесетих година дошло до ескалације насиља и до рата од 1999. године.⁴⁴ А да је 1999. било решено питање статуса, можда не би дошло до немира марта 2004. Они који још данас мисле да је могућан повратак на status quo ante пре 17. фебруара 2008, или су слепи за стварност или се унапред мире с избијањем насиља.

Од фебруара 2008. српска Влада повлачи своје амбасадоре из земаља које признају Косово као државу. То се мора респектовати. То отежава преговоре, али их не онемогућава. Сличних ситуација је било и раније. Нека се помисли на Халштгајнову доктрину, по којој је Савезна Република Немачка прекинула односе са земљама које су признале Демократску Републику Немачку. Између осталих, била је погођена и некадашња Југославија, с којом су односи били прекинути између 1957. и 1968.⁴⁵ Србија, пре свега, не прекида односе с државама које су признале, што подржава већина становништва Србије.⁴⁶ То је једна сразмерно трезвена реакција. Видеће се како

⁴⁴ Опширно о томе Biermann: *Lehrjahre*, 471 ff.

⁴⁵ Упор. Dušan Nećak: *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko*. Ljubljana 2002.

⁴⁶ Према једној анкети Београдског центра за људска права, крајем 2006. се само 16% свих испитаника изјаснило за прекид дипломатских односа са земљама које би признале Косово. 58% је пледирало за то да се дипломатским напорима побољша положај косовских Срба. А 23% није имало никакво мишљење.. Belgrade Center for Human Rights: *Public Opinion in Serbia*, December 2006, 66: http://www.osce.org/documents/srb/2007/03/23518_en.pdf.

ће ствари ићи даље. Већина српског становништва (најновије анкете говоре о 67%) јесте за прикључење Европској унији. А 57% испитаника оцењује стање у Србији као рђаво.⁴⁷ Од 17. фебруара 2008, оставке Коштуничине владе и расписивања привремених парламентарних избора за 11. мај 2008, основни економски показатељи за Србију су се погоршали.⁴⁸ Српско друштво — увелико одсечено од света, с високом незапослености, ниским животним стандардом, мафијашким структурама, стотинама хиљада избеглица и прогнаника из скоро свих делова бивше Југославије и с цивилним друштвом још у изградњи, које себе сматра изложеним перманентним нападима нецивилног друштва — последњих 20—25 година се обилато бавило аисторијском прошлости, сада би требало да има будућност. А ова сигурно није у међународној изолацији или у позицији државе која је руски сателит.

Губитак неке територије, ма колико био болан и наносио озледе, отвара и нове опције. Пријатељство с Француском и измирење с Пољском били би незамисливи да немачка страна није схватила да се точак историје не може окренути. Данас више није важно да ли Елзас припада Француској или некадашње немачке источне области Пољској. Слично би такође требало да важи за Косово и Србију. Данас више није реч о томе да ли је Србија у балканским ратовима „ослободила” Косово. Данас је реч само још о томе да ли се Србија може ослободити од Косова. Као што је познато, лакше је „ослободити” друге него ослободити самог себе. Косово освојити, то је било сразмерно једноставно, интегрисати становништво било је, напротив, врло тешко, поготово што је српски програм колонизације био супротност интеграције. Анексијом Косова (и Македоније) српска политика је натоварила себи одговорност с којом никада није изишла на крај. Српска победа у балканским ратовима показала се као Пирова победа. С њом је отпочела самоблокада Србије — почетак краја једне успешне повести. Јер, хтети неку територију трајно поседовати против воље становништва, захтева много материјалних и нематеријалних

⁴⁷ Анкета од 16. 2. 2008: „Serbians want both Kosovo and EU”. У: В92, 29. 2. 2008: http://www.b92.net/eng/news/politics/article.php?yyy=2008&mm=02&dd=29&nav_id=48080. Колико на резултате анкете снажно утичу дневнополитички догађаји, јасно показује чињеница да 74% испитаника није било спремно да признање независности Косова размени за чланство у Европској унији. Насупрот томе, питање Косова је у октобру 2007. било рангирано само на трећем месту најважнијих тема (после незапослености и ниског животног стандарда): „7 pct of Serbians support Kosovo independence”. У: В92, 4. 11. 2007: http://www.b92.net/eng/news/society-article.php?yyy=2007&mm=11&dd=04&nav_id=45107.

⁴⁸ Упор. „Serbia Credit Rating Outlook Drops”. У: *BalkanInsight*, 12. 3. 2008: <http://balkaninsight.com/en/main/news/8534/?tpl=299>.

ресурса. Има државâ које то себи могу да допусте. Србија не може. Због тога је потребан један ослободилачки удар, једна нова јужна политика Србије (упоредива с „новом источном политиком” старе Савезне Републике Немачке). Остаје нада да ће се српски бирачи и политичари одлучити за опцију која је подобра за будућност и да ће им бити потребно мање времена него својевременој немачкој политици да се снађу у новој реалности: у добро схваћеном сопственом интересу Срба, у интересу читаве регије и у интересу свих нас.*

Превео с немачког
Данило Н. Басиџа

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ

ИСТОРИЈА СРБИЈЕ СА ГНЕВОМ И ПРИСТРАСНОШЋУ

Скоро 180 година након појаве *Српске револуције* Леополда фон Ранкеа која је на најбољи начин упознала немачку и европску публику са почецима обнове српске државе и друштвеног и културног препорода, из пера једног немачког историчара настала је књига (Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, превео с немачког Томислав Бекић, „Полис”/„Слио”, Београд 2008) од које смо очекивали да буде научна синтеза историје Србије у последња два века. Холм Зундхаусен је нашој стручној публици био познат по својим радовима *Историја Југославије 1918—1980*. (Штутгарт 1982) и *Историјска стайиистика Србије 1834—1914*. (Минхен 1989), да би већ од појаве књиге *Експеримент Југославија* (Манхајм 1993) његови радови о српској и југословенској историји побудили сумњу у научну објективност и истраживачку коректност. Аутор је, иначе, професор историје Југоисточне Европе на Институту за источноевропске студије Слободног универзитета у Берлину. Колики је значај дат настанку *Историје Србије* у немачкој средини сведочи белешка која претходи тексту: „Ова књига је на-

* Прилог је завршен 20. 3. 2008, а објављен у зборнику: *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südosteuropa*. Festschrift für Gabriella Schubert. Hrsg. v. Wolfgang Dahmen, Petra Himstedt und Gerhard Ressel, Harrasovitz Verlag, 2008, 632—649.

стала захваљујући подршци књижевне мреже ТРАДУКИ коју су заједнички основали Аустријско министарство за европске и иностране послове, Савезно министарство иностраних послова Немачке, швајцарски Савет за уметност Про Хелвечија, КултурКонтакт из Аустрије, Гете институт и Фондација С. Фишер.”

Као и свака књига и ова има своје добре и лоше стране. У овом случају у знатној мери преовлађују лоше, што доводи у питање научни кредибилитет и књиге и аутора. Најбоље и најжалост малобројне странице књиге су оне посвећене неким елементима развита српског друштва, у првом реду развита села и вароши, као и упоредне статистичке анализе привредног развита. Знатно већим делом књига доноси интерпретацију углавном познатих чињеница, пре свега питања српске државне идеје, политичке и културне интеграције Срба, политичке мисли, националне идеологије, културне и духовне традиције и уопште питања српског идентитета. И то без реалног сагледавања историјског контекста развита Србије и нарочито спољних изазова пред којима је стајала и на које је реаговала. Уместо једне модерне критичке синтезе, добили смо заправо једно савремено политичко читање српске историје, пристрасно, у великој мери идеологизовано и у политичком смислу функционално. На нека спорна тумачења указао је Душан Батаковић у поговору српског издања књиге насловљеном *Слике модерне Србије: домешти, ограничења, осјоравања*. Има се утисак да је основна функција књиге да накнадно легитимизује разбјање Југославије и политичку архитектуру створену након тога, све драконске мере предузете против Србије и Срба, могуће и наговештај нечега што ће доћи у будућности. Тумачење српске историје заоденуто је на први поглед ученим теоријско-методолошким приступом и праћено обимним научним апаратом и списком литературе који треба да посведоче да је реч о наводно модерној и дубинској историјско-социолошкој стратификацији српског друштва током последња два века. Пада у очи, међутим, да аутор не користи класична велика дела немачке славистике и балканистике као на пример *Историју Југоисточне Европе* Георга Штатмилера, објављену у Минхену 1950, више дела о Јужним Словенима Јозефа Матла, велики број радова Алојза Шмауса, доброг познаваоца српске културе. На исти начин он не користи или само узгред користи велика класична дела српске и југословенске историографије. Примера ради, велико дело Стојана Новаковића *Балканска пийшања*, Јована Радонића *Римска курија и јужнословенске земље*, Гргура Јакшића и Војислава Вучковића (само један рад), Виктора Новака *Magnus crimen*, Ферда Чулиновића (бројне радове о Југосла-

вији), Богдана Кризмана, Хамдије Капићића, Милорада Екмећића *Стварање Југославије* и друга дела, Василија Крестића, Чедомира Попова (ниједно дело), Михаила Војводића (само један рад), Драгољуба Живојиновића (само један рад). У критичком погледу на српску историографију оспоравају се њени најбољи резултати, најгоре је сасвим незаслужено и необјашњиво прошао колега Љубодраг Димић, док једино младе колеге Дубравка Стојановић и Мирослав Јовановић „отварају сасвим други поглед на српску историју”.

Читалац ове књиге је стално у дилеми шта је заправо њен предмет: писац на почетку каже да су то „историја српске државе и српског народа”, при чему он разликује „државу Србију” од „менталне Србије”, политичко-географску карту од „ментално-географске карте”. У даљем излагању сазнајемо да се у средишту овог приказа налазе „Срби у Србији” (Србијанци), док се Срби северно од Дунава и западно од Дрине, Срби „пречани”, као и Црногорци, који се делом дефинишу као Срби делом као Црногорци, укључују само од случаја до случаја. „Ти Срби” не постоје. Они постоје утолико мање што се више враћамо у време пре модерног стварања државе. Обухватити све Србе, каже Зундхаусен, напосто би превазишло оквири овог рада и утолико је „само са ограничењима реч о историји српске нације”. Писац није искључио „важну улогу српске дијаспоре” при чему се пре свега мисли на Србе у Јужној Угарској. На крају Зундхаусен закључује да у овој књизи „није само посредни државна историја Србије, него и, пре свега, друштвена и културна историја Срба” односно историја Србије у транстериторијалном и транснационалном смислу. Дакле, на крају смо ипак успели да схватимо да је „ова историја само са оградама једна историја српске државе”.

Холм Зундхаусен већ првим страницама књиге сугерише закључак да се српска држава и српска нација стварају у 19. веку и да нема речи о обнови или васкрсу српске државе, како то тврди Стојан Новаковић. Цела ова књига је заправо радикално критичко преиспитивање и довођење у питање до сада познатих знања и схватања о Србији, донекле и Србима, у националној и европској историографији. Српска историја своди се на митове и митолошку и националистичку свест, а српски етнички и државни простор у суштини на Београдски пашалук. Митови и легенде су, каже писац, „у енормном облику продрли у историографију о Србији и Србима”.

Књига Холма Зундхаусена препуна је различитих конструкција које је аутор сам створио у функцији доказивања своје основне тезе: српска држава се ствара и постоји само на простору бившег Београдског пашалука, а све изван тога је српски

мит и националистичка мегаломанија који инспиришу освајања околних територија. Једна од тих конструкција је политичко-историјски појам *Косово* које као такво, по Зундхаусену, постоји од средњег века. Многи аутори су, међу њима и Сима Ђирковић, показали да је појам Косово у историјско-географском смислу вековима везан за географски појам *Косово Поље*, равницу између Ситнице и Лаба, да се почео ширити тек крајем 19. века посредством османског косовског вилаета, а од 1968. посредством имена покрајине Косово уместо дотадашњег имена Косово и Метохија. Зундхаусен је упоран у својој конструкцији косовског политичко-територијалног и етничког идентитета од средњег века до наших дана, настојећи да га по сваку цену издвоји из имена „Србија”. Обновљена Српска патријаршија 1557, каже он, имала је седиште „у Пећи (Косово)”. Неки историчари из Приштине (као Скендер Ризај) доводили су у питање број Срба који су 1690. напустили пре свега Косово и Метохију (што је спорно и за Зундхаусена иако не износи чињенице које би демантовале у историографији а не „популарном предању” прихваћени податак од 37.000 фамилија) али готово нико није оспоравао да је реч о сеоби Срба: „Да су избеглице претежно биле припадници православне верске заједнице веома је вероватно (иако је међу њима, по свој прилици, било и католичких хришћана). Да ли су били етнички Срби, не може се поуздано рећи” (с. 57—58). Ко су, дакле, били ти православни које предводи српски патријарх Арсеније III — нисмо добили одговор. За њега је једино важно да је тај догађај ушао у „српски национални мит”. Све европске карте 16, 17. и 18. века данашњу територију Косова и Метохије приказују као део Србије или Краљевине Србије под турском влашћу, а од стварања Кнежевине Србије као део територије Старе Србије. Зундхаусен по правилу иронично Стару Србију ставља под наводницима односно, изједначава је са „Косовом”, иако је Стара Србија, као што је познато, обухватала Стару Рашку, Косово и Метохију и Кумановско-скопско-тетовску област. Поменути немачки историчар Георг Штатмилер у књизи *Историја живота ране албанске историје* (Будимпешта 1942, Визбаден 1966) говори увек само о *Старој Србији*, на пример када каже да Стара Србија није реликтна област Албанаца већ је то област Мат у средњој Албанији. Штатмилер пише: „Велики предели који чине простор Старе Србије (Косовопоље, Метохија, Новопазарски санцак) нису, због свог положаја, области летње него зимске испаше ... Дакле, ове области немају географску затвореност која је битна карактеристика реликтне области. Са свих страна лако доступни предели играли су некада велику улогу као језгро старе српске (рашке) државе ... Отуда

проалбанску реликтну област не треба тражити у Старој Србији.”¹ Аустроугарски мајор Петер Кукуљ у свом делу *Кнежевина и Турска Србија* користи појам *Стара Србија* (Stara Srbia, Alt Serbien), Карл Појкер у Бечу 1912. објављује четврто издање карте под насловом *Македонија, Стара Србија и Албанија*. Појкер констатује словенску већину у косовском вилајету. Аустроугарски конзул и албаноолог Теодор Ипен користи појам Стара Рашка („Das Alte Rascien”) за већи део Косова и Метохије.² Немачки путописац и публицист Хајнрих Ренер у књизи *Кроз Босну и Херцеговину* (уздуж и попреко), објављеној у Берлину 1896. на приложеној карти користи појам *Рашка*, али за целу територију Косова и Метохије.³ Познати британски историчар Харолд Темперлеј у својој *Историји Србије* употребљава такође, као и многи други, назив *Стара Србија*.⁴ Један извештај из објављене британске дипломатске преписке с почетка 20. века констатује: „Стара Србија је још увек немирна област због безакоња, освете и расне мржње Албанаца.”⁵

За Зундхаусена стварање српске државе и српске нације почиње са Примим и Другим српским устанком, док појам „васкрс” ставља под наводницима. Занимљиво је да синтагму *џурски јарам* Зундхаусен ставља увек под наводницима. Ако је основни задатак историчара да прво упозна све релевантне изворе, а затим разуме и објасни предмет свог истраживања, јасно је да Зундхаусен није следио тај пут. Он једноставно није ни покушао да разуме и објасни српску историју. Династија Немањића, каже он, не може се означити као српска у етничком смислу као што се „величанствени културни и правни споменици из доба Немањића — манастири, фреске, хагиографије светаца и владара или *Законик* Стефана Душана — могу се, исто тако као и српски манастир Хиландар на светом брду Атосу, само условно означити као ’српски’ ” (с. 35). Имајући у виду овакав приступ намеће се логично питање која то нацио-

¹ Georg Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Albanische Forschungen 2, Wiesbaden 1966, 87.

² Peter Kukulj, Major im K. K. Generalstabe, *Das Fürstenthum und Türkisch-Serbien (Stara Srbia, Alt-Serbien)*. Eine militärisch-geographische Skizze, Wien 1871; *Karte von Makedonien, Altserbien und Albanien*, 1:864.000, Mit kartographischen, historischen und statistischen Beilagen zum Verständnisse der makedonischen und albanischen Frage, Bearbeitet von Dr. Karl Peucker, IV. Auflage, Wien 1912; *Novi-bazar und Kosovo* (Das Alte Rascien), Wien 1892.

³ *Durch Bosnien und die Herzegovina*, Kreuz und Quer. Wanderungen von Heinrich Renner, Berlin 1896. У прилогу карта: *Übersichtskärthen von Bosnien und der Herzegovina*.

⁴ *History of Serbia*, by Harold W. V. Temperley, London 1917 (карта у прилогу *The Serbian Kingdoms*).

⁵ *Turkey*, No 1 (1903) Correspondence, Respecting the Affairs of South-Eastern Europe, London 1904, p. 45.

нална култура није резултат прожимања и утицаја и на крају синтеза других култура и цивилизација, укључујући и немачку културу. Зундхаусен се са посебном пажњом бави Косовом, косовским митом и косовском легендом, али и османским политичким и друштвеним амбијентом. Кнез Лазар је био „предводник хришћанске алијансе која се састојала од српских, босанских, албанских и бугарских трупа”. При томе је његово тумачење живота Срба под османском влашћу прожето изразитом туркофилијом, која стоји као препрека објективном виђењу. Под наводницима ставља не само синтагму *џурски јарам* него и „страна владавина”, „азијско-исламска деспотија”, „турска деспотија” а „о појмовима као *окујација* да и не говоримо”. Циљ „данка у крви” односно „одабира дечака” није био њихова исламизација него регрутовање и стварање елите која је безусловно била одана султанима. Хришћани и Јевреји, каже он, били су изложени разним дискриминацијама, али нису прогањани. Процес великих сеоба и демографских промена услед турских освајања и након тога Зундхаусен еуфемистички назива сеобама „између простора и култура”. Исламизација је за њега „сеоба” изван културних граница” (с. 58) односно промена вере, језика и свакодневног живота. Многи преци осам милиона муслимана који данас живе на балканском простору прихватили су ислам сопственом одлуком „а о муслиманско-хришћанском рату у свакодневном животу све до почетка 19. века није могло бити говора. Разлике између западног и источног хришћанства већином су имале већу тежину него разлике између хришћанства и ислама” (с. 59). Готово је невероватно неразумевање или, што је вероватније, одсуство било какве воље да се разуме положај хришћана у османском друштву Балкана, нарочито православних Срба. Ако није хтео да погледа летопис који је сачинио Милорад Панић Суреп *Кад су живи завидели мртвима*, или мноштво друге грађе на српском и европским језицима, могао је прочитати докторску дисертацију нобеловца Иве Андрића *Развој духовног живота у Босни под утицајем џурске владавине* одбрањену на Универзитету у Грацу 1924. године, која сажето, на богатој изворној подлози, даје уверљиву слику тих односа.⁶ С паганством које је у Србији све до 19. века било дубоко укоренено — пише Зундхаусен — могло се живети. С „рenegатима” који су прешли у ислам — не. Духовне и световне вође су „рenegате” одабирали као мете за „мржњу према странцима”. Ако занемаримо диле-

⁶ *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft* (Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине). Приредио за штампу и превео Зоран Константиновић, Свеске Задужбине Иве Андрића, год. I, св. 1, Београд, јун 1982, 7–245.

му да ли су хајдуци и клефти били борци за слободу или разбојници, Зундхаусен у даљем излагању отвара низ кључних спорних питања 19. века. Карађорђе и његови саборци, сматра он, „о модерној нацији нису имали неку конкретну представу”. Све државе настале ослобођењем од Турака током 19. века он назива „постосманским државама”.

Иако је Кнежевина Србија била од највеће важности за стварање српске нације тај процес је изашао из оквира младе државе и обухватао је и „’Србе’ који живе изван Кнежевине”. „Ако се они овде стављају под знаке навода онда би тиме требало да буде наговештено да се на питање ко је Србин и шта га разликује од несрбина морало да се одговори тек у склопу стварања нације и да на њега није постојао само један него више одговора” (с. 90). Срби у околним земљама Кнежевине Србије су током 19. века прихватили српску националну свест. Српска држава је у том тренутку обухватала само један део српског подручја, или подручја која су сматрана „српским”, истиче Зундхаусен, тако да је *ослобођење* сународника под туђинском влашћу, иредентизам, постало дугорочни програм национално-политичких актера. Знатан део књиге посвећен је тзв. језичком национализму Вука Карацића и његовом чланку *Срби сви и свуда* (састављен 1836, а објављен 1849). За аутора ове књиге је врло споран став да су Срби сви који говоре што-славским наречјем, став који је заступала сва оновремена славистика на челу са Павелом Јозефом Шафариком. Посебно место у свом разлагању „националне митологије” Зундхаусен даје Видовдану и Косову са поднасловом *28. јун и Косово: Рођење једног месеца сећања*. Не разумевајући суштину целокупног српског епског наслеђа или не желећи уопште да га разуме Зундхаусен истиче да је поред збирке песама Вука Карацића, Његошевим *Горским вијенцем* „косовски мит преточен у националну митологију Срба” (с. 115). Његош је, каже он, успомену на Косово увео у националну културу у настајању. И закључује Зундхаусен да „косовски мит почива на тумачењу и естетизацији онога што није било”. „Своју актуелну разорну снагу добио је успостављању везе између ’небеског царства’ с новом земаљском Кнежевином Србијом, својом усмереношћу против ’отпадника’ и муслимана, с укључењем мита у дугорочни политички програм постосманске Србије, својим политичким месијанизмом и (старозаветним) императивом освете који постаје све снажнији” (с. 127).

Зундхаусен „српско питање” које разматра у три дела ставља увек под наводницима. Његово виђење *Начертанија* (1844) не разликује се од многих савремених стереотипних тумачења током последњих неколико деценија. Спорна је, чак, и његова

пројекција неких потоњих административно-политичких појмова на раније епохе. Употребљава термин „новопазарски санџак” који у време настанка *Начертанија* не постоји, и увек готово по правилу термин „Косово” као ознаку за савремени политичко-територијални појам Косова и Метохије иако, као што је познато, ни тај појам као такав не постоји средином 19. века. Зундхаусен има крајње селективан приступ према историјским чињеницама и одбацује све оно што не поткрепљује његове основне унапред задате политичке тезе. Тако, на пример, иако је историчар Милорад Екмечић у више својих радова врло уверљиво показао снажан утицај британске дипломатије, пре свих Дејвида Уркварта, на утемељење *Начертанија*, Зундхаусен једноставно занемарује ту битну димензију настанка овог документа. Уместо Уркварта, односно Екмечића, Зундхаусен цитира Фридриха Енгелса. Познато је да је крајњи циљ британске и француске дипломатије као и пољске емиграције у Паризу био да се еманципацијом Срба и Бугара потисне било какав руски утицај на Балкану. Програм Уједињене омладине српске је за Зундхаусена програм „једног иредентистичког национализма”. Исељавањем муслиманског становништва из Србије прво 30-тих година а затим 1862. постављене су смернице, каже Зундхаусен, у правцу једне етничке хомогенизације. За једног историчара од заната недопустиве су и готово невероватне импровизације којима прибегава Зундхаусен, у тежњи да оснажи своје тезе о српској националистичкој „митоманији”. Устанак у Босни и Херцеговини 1875. је устанак „хришћанског становништва”, а не српског, што је заправо био. Српске трупе су почетком 1878. „освојиле: Нишки санџак (са градовима Ниш, Пирот и Врање)”. Познати архимандрит Сава Дечанац из манастира Дечана за Зундхаусена је „локални духовни поглавар православаца на Косову” (с. 152) иако су као што је познато Косово и Метохија саставни део Рашко-призренске епархије на чијем челу стоји митрополит Мелетије, Грк пореклом, а сама епархија у оквирима Цариградске патријаршије. Кнез Милан Обреновић као ослободилац нишког, врањског, пиротског и топличког округа је за Зундхаусена „истакнути ратни профитер” јер је „Турски конак у склопу Нишке тврђаве купио за скроман износ”.

Европски критеријуми нације и националне државе за Србе једноставно не важе. Период 1878—1918. године, који се не само у националној него и у европској историографији означава као завршна епоха српског и балканског националног препорода, Зундхаусен је назвао „националним иредентизмом” (с. 207). Иако је општепознато да је Друштво светог Саве 1886. године основала аустрофилска напредњачка влада и да је ње-

гова активност била усмерена искључиво према Старој Србији и Македонији (објављивало је часопис *Брајстиво* са мотом на насловној страни „Брат је мио које вере био”) због обавеза преузетих Тајном конвенцијом да се Србија уздржи од било какве акције према Босни и Херцеговини, Зундхаусен истиче да је Друштво „требало српско становништво у Македонији и Босни и Херцеговини да заштити од терора Бугарског езгархата, односно аустроугарских власти, и да јача националну свест Срба (између осталог, објављивањем ’добрих’ књига и слика, подизањем школа и цркава)” (с. 207—208). На страну то што о подизању цркава у Старој Србији а поготову Македонији није могло бити ни говора, већина је била у рушевинама, већ евентуално о обнови порушених а и то сасвим ретко. Највећи број старих и познатих српских манастира био је у рушевинама, док је позната Богородица Љевишка у Призрену била претворена у џамију. Али то се не уклапа у главну ауторову тезу о српској „националној митоманији” као основном обележју српске националне мисли и културног идентитета. „Прослава 500-годишњице битке на Косову — прва велика инсценација српске нације 1889. године — увођење Видовдана у ’шематизам’ Православне цркве (и тиме признање Св. Вида за црквени празник) 1892, као и многе националне активности у културном и научном подручју, припремили су праву националну еуфорију, национални култ и визију ’цивилизацијске изабраности’, што је после 1903. дошло до пуног израза” (с. 208). Да је заиста желео да разуме српску историју и место Видовдана и Косова у њој, он се требао запитати зашто Немци тако редовно обележавају Лајпцишку битку 1813. године. Зундхаусен је требао да зна да су косовске теме вековима централне теме целе српске народне епике, али и српске поезије, прозе и уметности пре његове тзв. „инсценације” 1889: на пример, Орфелинов *Плач Србији* (1762/63), Мушицког *На Видовдан* (1818), Ј. П. Стеријино *Даворје на њољу Косову* (1854), Бранка Радичевића *Црвено Косово* (1847), Ђуре Јакшића *Косово* (1857) и тако редом; Стеријина драма *Милош Обилић* (1828), *Трагедија Обилић* (1837) С. М. Сарајлије и многе друге; као уосталом и у ликовној уметности — *Косовска бишка* (1776), велика сликарска композиција у трпезарији манастира Раваница (коју су усташе уништиле у Другом светском рату) рад Амвросија Јанковића, *Косовски бој* (1853) на зиду цркве у Товаришеву, Бачка (1853), *Милош Обилић убија Мурају* (1871) у своду цркве у Остојићеву, Његошева *Обилића медаља* (1847) за изузетну храброст.⁷

⁷ Војислав Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, Београд 1990; Дејан Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметностима*, Београд 1990.

Зундхаусен не жели да зна за чињеницу да је Видовдан (Kosovo Day) обележаван током Првог светског рата и у Великој Британији и САД. Комитет за обележавање Видовдана у Лондону основан је 1916. на иницијативу Елзи Инглис и Сетона Вотсона, у коме су поред осталих биле и леди Каудреј, леди Гроган, леди Пеџет и друге угледне личности.⁸ Видовдан је 1889. обележен и у Загребу у Југославенској академији знаности и умјетности.

Зундхаусеново виђење и тумачење српског покрета се готово ни у чему не разликује од оновремене аустроугарске пропаганде у Босни и Херцеговини на челу са окупационим управником Бенјамином Калајем.⁹ Вук Караџић је за њега „језички националиста”, а Јован Цвијић такође „спада у ’великане’ који су уобличили слику Срба о себи” (с. 210—211). Са једном врстом необичне ироније која прожима целу књигу, Цвијићеви ставови о босанским муслиманима као исламизованим Србима или о Арнауташима као исламизираним и поарнаућеним Србима стављени су у контекст српских „национално-политичких циљева”. Ако бисмо и занемарили ставове босанских муслимана као што су Осман Ђикић, Авдо Карабеговић, Омербег Сулејманпашаић Скопљак и других углавном млађих интелектуалаца који су себе сматрали Србима муслиманске вере (треба погледати књигу *Побрајимство, Пјесме Омер-беџа Сулејман Пашића-Скојљака, Османа А. Ђикића и С. А. Карабеговића*, Београд 1900), или чланак Хасана М. Репца *Срби муслиманске вере у Босни и Херцеговини* (политичка прошлост), објављен у *Лейтису Мајице српске* (књ. 306, Нови Сад 1925), о Србима муслиманима говоре аустроугарски и немачки извори, крајем 19. века и првих деценија 20. века („mohamedanische Serben”).¹⁰

Сви противници аустроугарске балканске политике у Србији за Зундхаусена су „русофилски панславистички табор”: митрополит Михаило је „убеђени русофилни панслависта” (с. 218), а тај „табор” је добио „велико појачање” успоном Народне радикалне странке под вођством Николе Пашића. Уместо да говори о правом разлогу смене митрополита Михаила, он пише да су се напредњаци „борили за модерну Србију по западноевропском узору” и кад су преузели власт „сменили су

⁸ *Kosovo Day (1389—1916)*, The Kosovo Day Committee, London 1917.

⁹ Видети: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882—1903)*, Sarajevo 1987, 563.

¹⁰ *Detaillbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo* (Mit 8 Beilagen und 10 Tafeln). Als Manuscript gedruckt, Wien 1899, 306; *Die Völker des Donauraumes und der Balkanhalbinsel*, Generalstab des heeres, Abteilung für Kriegskarten u. Vermessungswesen, Berlin, Ausgabe vom 16. 3. 40.

словенофила митрополита Михаила”. А, заправо, његову смењу је тражила Аустроугарска, о чему сведочи једно писмо кнеза Милана Јовану Ристићу по повратку из Беча у којем каже да министар спољних послова Хајмерле „јачо фрчи” на митрополита Михаила и практично тражи да буде удаљен.

Следећи свој идеолошко-политички приступ српској историји, Холм Зундхаусен је дошао до закључка да је Србија 1912. године анектирала „Косово, Санџак и Македонију” (с. 236) и да та освајања „с правом на самоопредељење ... нису имале никакве везе” (с. 237). Право на самоопредељење изводи из става да, по њему, Срби тамо нису чинили већину: „отприлике три четвртине становништва Косова говорило је албански, у Санџаку су већина били муслимани (турског и јужнословенског језика), а у Вардарској Македонији су чинили незнатну мањину на северу”. Ни један једини статистички податак нисмо добили који би поткрепио овако паушалну и сасвим произвољну тврдњу. О пореклу муслиманског становништва Старе Рашке могао је више сазнати и из књиге новопазарског историчара и етнолога Ејупа Мушовића *Етнички процеси и етничка сџруктура сџановништва Новоџ Пазара* (Београд 1979), или француског антропогеографа Гастона Гравјеа, а да и не говоримо о још увек живој традицији на терену. Право на самоопредељење на које се позива Зундхаусен наравно не важи, по њему, за Србе у Босни и Херцеговини, или деловима Славоније, Хрватске и Далмације у којима су православни Срби чинили већину као на пример у Босни и Херцеговини у време аустроугарске анексије када чине скоро 44% становништва. Наравно да је аутор у своме крајње селективном одабиру чињеница, и иначе, а нарочито када је реч о простору бивше Аустроугарске, потпуно „превидео” чињеницу да је у „Општинском Вијећу Дубровника”, како се звала општинска управа, након избора 1911. године од укупно 36, *Српска сџранка на Приморју* имала 15 већника (председник је био др Антон Пуљеши), од којих су 12 били Срби католичке вере.¹¹ Њега једноставно не занима историјска стварност која не може да послужи политичко-историјским конструкцијама „нове српске историје”.

Српска „анексија” Старе Србије, или како би Зундхаусен рекао „Косова”, и делова Македоније, праћена је „жестоким српско-албанским борбама, снажним испадима српских трупа и паравојних чета против албанског и другог несрпског становништва, масовним бежанијама, протеривањима и присил-

¹¹ Милан Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908—1918*, Београд 1962, 63—65.

ним превођењем у православље” (с. 238). Крунски доказ за тврдњу о протеривању и убиствима Албанаца од стране Срба Зундхаусен је нашао у извештају аустроугарског конзула из Скопља с краја октобра 1913. коме се наводно поверио један српски наредник мислећи да је конзул Србин. „Укупно је током Првог балканског рата”, пише Зундхаусен, „процењује се убијено око 20.000 Албанаца” (с. 238). Не знамо, наравно, ко процењује, нити је наведен извор за овакву апсурдну и у сваком случају нетачну тврдњу. Када је реч о наводним жестокиим српско-албанским борбама, треба рећи да су Албанци саставни део турских редовних и нередовних трупа тако да може бити реч само о борбама српских и турских оружаних снага. Један од више примера, које наводи поменути Ејуп Мушовић, везан за ослобођење Новог Пазара 1912. године демантује Зундхаусенове тврдње о протеривањима несрпског становништва. Мушовић пише да се „српска војска веома поштено и коректно односила, пре свега према муслиманском свету. Генерал Михаило Живковић, командант ослободилачке војске, одмах је пустио на слободу све заробљене башибозуке и упутио их према Рогозни да враћају муслиманско становништво које је одбегло из града: ’Идите и реците им да се враћају својим кућама; да се жене и деца не мрзну и гладују. Реците им да их нико неће узнемиравати и да ће мирно и слободно живети.’ Поред напуштених муслиманских кућа биле су постављене српске страже тако да никоме ништа није опљачкано.” Мушовић даље истиче да „нико није погубљен, нико опљачкан”.¹²

Од укупно 509 страна текста *Историје Србије*, Сарајевском атентату и Првом светском рату посвећено је непуних 8 страна (са 3 фотографије — Гаврила Принципа, Сарајевског атентата и француска поштанска карта из 1917), од тога самом рату 4 стране (са 1 фотографијом). Рат је дат у најосновнијим цртама и при том је на крају констатовано да је Србија од 1912. до 1918. „са 1,2 милиона мртвих, од тога две трећине цивила, изгубила 28% целокупног становништва из 1913. године” (с. 250). За историју Србије и Срба, а свакако и историју Европе од великог је значаја чињеница да су први концентрациони логори у историји Европе били аустроугарски логори за Србе током Првог светског рата. Зундхаусенову пажњу је морала да заслужи чињеница да је на простору Аустроугарске било равно 300 логора од чега десетак великих и 290 помоћних, а међу њима су највећи били Ашах на Дунаву, Арад, Браунау, Болдогасон, Грединг код Салцбурга, Хајнрихсгрин, Најмеђер, Нежидер,

¹² Ејуп Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Београд 1979, 105—106.

Маутхаусен и други. У Немачкој је било 50 логора за Србе а у Бугарској 25. Највећи број Срба логораша у аустроугарским логорима био је из Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Према непотпуним подацима укупан број умрлих у логорима износи 116.167, од кога у Аустроугарској 70.000, Бугарској 40.500, Немачкој 3.667 и Турској 2.000.¹³ Само у логорском гробљу у Нађмеђеру сахрањено је 5.927 умрлих (Немци су 1939. године оскрнавили и готово уништили ово гробље чији су остаци делимично уређени после Другог светског рата, да би након осамостаљења Словачке остатак гробља био преграђен на два дела и како наводи Исидор Ђуковић са једне половине избачена сва надгробна обележја, посејана „енглеска трава и направљен полигон за тренинг паса”).¹⁴ У логору у Араду такође према непотпуним подацима умрло је 4.317 Срба.¹⁵ Владимир Ђоровић је 1920. године објавио документовано дело *Црна књиџа — Паиће Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914—1918*. Ниједне речи у Зундхаусеновој *Историји Србије* нисмо прочитали о овом организованом затирању Срба од стране Централних сила, пре свих Аустроугарске. Једино смо сазнали следеће: „Једним легендарним триком су се српске трупе, заједно са члановима владе и многим цивилима у зиму 1915/16. пробиле с Косова Поља, преко црногорских и северноалбанских планина, до Јадранске обале, до Скадра и Драча. За време те 'српске голготе' помрло је 240.000 људи од глади, хладноће, болести или услед албанских напада из заседа. С тим великим умирањем и страшним страдањима написано је ново поглавље у српској јуначкој причи” (с. 248). У својим завршним разматрањима балканских ратова 1912/13. Зундхаусен је закључио да је током тих ратова дошло „до првих етничких чишћења великог стила у европској историји 20. века”, не поткрепљујући то конкретним подацима и просторима осим напред наведених произвољних констатација. Више од 1,2 милиона мртвих становника Србије 1912—1918, како је сам навео, и десетине хиљада Срба из Црне Горе и Босне и Херцеговине, пропустио је да назове правим именом — и масовним злочиним и етничким чишћењем и на крају — геноцидом над српским народом: очигледном с намером да се један народ на разне начине физички уништи. Али, у напомени 317 другог поглавља у којој говори о „етничком чишћењу” у балканским

¹³ Исидор Ђуковић, *Нађмеђер — аустроугарски лоџор за Србе*, Београд 2002, 41—46.

¹⁴ Исто, 393.

¹⁵ Божидар Панић, Сима Жарков, Милош Кристеа, Андреј Качора, *Арадска штрџава. Аустро-Угарски лоџор за истребљење Срба 1914—1918*, Темишвар 1994.

ратовима пише: „У српским медијима се појам ’етничко чишћење’ појавио почетком рата у Босни и Херцеговини 1992. и начелно је коришћен у позитивном, односно афирмативном смислу” (с. 238—239). Као по правилу, ни овде нема извора којим би поткрепио ову бесмислену тврдњу.

Иронизирајући термине „Стара Србија” и „Јужна Србија” и детаљно разлажући неуспелу „србизацију”, како истиче — Албанаца, Македонаца и босанских муслимана, односно „национално „угрожених” региона (Косово, Македонија, Војводина)” (с. 132), Холм Зундхаусен се стално враћа наводним темељима „српске митоманије” и национализма, нарочито култовима Видовдана, св. Саве и Његоша, тумачећи их злонамерно и тенденциозно, не устручавајући се од грубог искривљавања историјске истине. „Почетком 19. века је црквени светитељ у српском народу у великој мери још био непознат. Додуше, кнез Милош је 1823. дан Св. Саве завео као празнични дан. Али тек у међуратном периоду је Св. Сава добио своје централно место у српској култури (заједно с култом Видовдана)” (с. 318). Општепознато је место да је од свих српских светитеља култ св. Саве био најјачи и најраспрострањенији у свим деловима српског народа, да је прожимао све видове народног живота, и да је то био главни разлог турског спаљивања његових моштију 1594. године на Врачару. У Банатском устанку те године хришћанска раја носи барјаке са ликом св. Саве. Аустријски цар Карло VI у привилегијалном писму Херцеговцима 1739. године назива Херцеговину још и „Херцештво св. Саве”.¹⁶ Крајем 19. века у просветно-културном животу чак и Срба под турском влашћу, у Старој Србији и Македонији, обележаваће Савиндана и уопште култ св. Саве имају средишње место. О томе је редовно и опширно писао *Цариградски гласник*, српски лист у Цариграду који излази од 1895. године.

Желећи да буде што убедљивији у приказивању „српске националистичке митологије” и настанка Његошевог култа, Зундхаусен и овде чини грубе фактографске грешке: „Култ Његоша достигао је свој врхунац 1925. године када су земни остаци књаза-владике и песника у присуству краља и православне црквене хијерархије с некадашњег главног града Цетиња пренесени на врх Ловћена изнад Которског залива. (Мештровић је урадио план за маузолеј на планини Ловћен али он никада није реализован.)” (с. 323). Истина је, међутим, нешто сасвим друго. Прво, сам Његош је још 1845. подигао на Ловћену црквицу Св. Петра Цетињског у којој је и сахрањен 1855. године. Друго, када су аустроугарске трупе освојиле Ловћен

¹⁶ Дејан Медаковић, *Барок код Срба*, Загреб 1988, 131.

почетком 1916. године црква Св. Петра Цетињског је порушена а Његошеви земни остаци су 12. августа пренети на Цетиње. Аустроугарски генерал Стјепан Саркотић, Хрват родом из једног села код Оточца, командант трупа у Босни и Херцеговини и Далмацији, добио је за освајање Ловћена од цара Фране Јосифа баронску титулу па је од тада називан Стјепан пл. Саркотић фон Ловћен. Леополд Мандл, добар познавалац српских прилика, упутио је 29. маја 1917. писмо министру спољних послова Монархије, грофу Чернину, у коме поред осталог каже: „Ако бисмо оставили Владику Петра II у његовом гробу на Ловћену, Ловћен би непрестано био стетиште хаџија аранжирано од стране великосрпске пропаганде и постало би циљ завереницима као и оруђе планова.”¹⁷ Мандл није знао да је то већ било учињено. Окупациона власт је планирала да се на Ловћену подигне споменик цару Франји Јосифу а на конкурс за пројекат споменика прихваћен је рад Марка Рашице из Дубровника. Ослобођење 1918. прекинуло је започете послове. После рата капела је обновљена на Ловћену а Његошеве кости враћене где су и биле. А што се тиче Мештровићевог маузолеја на Ловћену чудно је да Зундхаусен не зна да је Његошева капела по други пут срушена на Петровдан, 12. јула 1972. године, да би се управо подигао Мештровићев маузолеј 1974, упркос енергичном противљењу најугледнијих стваралаца из Црне Горе, Србије и других крајева бивше Југославије.¹⁸

Што се више приближавао савременим збивањима, а он пише практично о догађајима све до 2005. године, мада, сасвим на крају региструје и Милошевићеву смрт у Хагу 11. марта 2006. године Холм Зундхаусен је постајао све непоузданији, преузимајући у доброј мери клише и језик медијског пропагандног хора с краја 80-их и почетка 90-их година. Исувише је ту контраверзних и пристрасних тумачења да бисмо се овом приликом посебно бавили сваким од њих. Број Срба убијених у Јасеновцу и Старој Градишци, на пример, износи „око 50.000 до 80.000 Срба” (с. 348). Насупрот овом невероватном податку, у четвртм том *Енциклопедије Југославије* објављеном у Загребу 1960. године стоји да „број јасеновачких жртава премашује 700.000” а у *Енциклопедији Југославије* објављеној такође у Загребу 1990. се каже да Земаљска комисија Хрватске 15. новембра 1945. у извештају Међународном војном суду за суђење ратним злочинцима у Другом светском рату у Нирнбергу

¹⁷ Цит. према: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Његош и Ловћен Првог свештоког рата*, Београд 1988, 21.

¹⁸ *Судбина Ловћена*, „Уметност — часопис за ликовне уметности и кристику”, бр. 27—28, јул—децембар, Београд 1971.

„констатира да је број жртава у логору Јасеновац око 500.000—600.000 а у литератури се најчешће спомиње око 700.000”.¹⁹ Крајње је неутемељен закључак да су 1964/65. у вођству СКЈ превагнули „модернизатори”, насупротив „централистима” око „Србина Александра Ранковића”, чији је „пад” 1966. године „реформистима донео одсудну победу”. Ранковић је, међутим, смењен из сасвим других разлога. На симпозијуму „Хрватски разговори о слободи”, који је организовала *Хрватска ревија* у Луцерну, у лето 1971, „сурадник из Домовине” је истакао да је у борби против Ранковића био активан троугао Загреб—Љубљана—Скопље и додао: „Хрватски су комунисти у међувремену добили офанзивног савезника у Албанцима са Косова, који траже своју републику и у даљњој перспективи можда прикључење на матицу земљу.”²⁰ Већина страних дипломата у Београду је процењивала „да је Пленум у ствари ликвидирао Александра Ранковића на националној основи”.

Уставне промене 1967—1974. године тумаче се само као „доследна федерализација Југославије”, а не, заправо, озаконјење процеса растакања федералне државе и њеног конфедерализовања на националној основи односно кидана свих интегративних елемената савезне државе. Федерализација Србије до које је дошло у оквиру уставног преображаја Југославије тумачи се афирмативно („уздицање Косова”, Србија је „изгубила сваку контролу над Косовом и Војводином”) уз критичко истицање чињенице „да је албанским Косоварима за разлику од југословенских ’народа’, признат само статус ’народности’, Албанци су доживели као дискриминацију” (с. 402). Просто је невероватно колико је Зундхаусен слеп за историјске чињенице када говори о положају албанске мањине у Србији и Југославији и нарочито питању Косова и Метохије: „’Шиптари’ (уобичајен пејоративни назив за Албанце) сматрани су грађанима другог реда. Тек после развлашћења Ранковића ствари су полако али темељно почеле да се мењају. Први пут после припајања Косова Србији у склопу балканских ратова 1912/13. косовски Албанци су сада добили политичка права” (с. 403). Чињенице, међутим, говоре сасвим супротно. Упркос томе што је већина албанске мањине била укључена у окупаторске органе власти и нацистичке формације (маја 1944. формирана је и 21. SS добровољачка дивизија са командантом обергрупенфи-

¹⁹ *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Hil-Jugos, Zagreb MCMLX, Leksikografski zavod FNRJ, 467; *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Jap-Kat, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb 1990, 5.

²⁰ *Hrvatski razgovori o slobodi*, Drugi simpozijum „Hrvatske revije”, 1971, uredio Vinko Nikolić, Minhen—Barcelona 1972, 76.

рером Аугустом Шмитхубером) Албанци су већ крајем рата заузимали значајна места у новим органима власти: Фадиљ Хоџа — командант оперативног штаба НОВ и ПОЈ за Косово и Метохију; Рифат Бериша — председник Обласног народноослободилачког фронта за Косово и Метохију; Џафер Вокши — председник Обласног одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине за Косово и Метохију; Бије Вокши — председница Обласног одбора Антифашистичког фронта жена за Косово и Метохију; у Бироу Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију били су Фадиљ Хоџа, Џавид Нимани и Исмет Шаћири, а од пет окружних одељења органе безбедности (ОЗН-а) руководиоци два одељења били су Албанци — Али Шукрија за Урошевац и Аљуш Гаши за Пећ.²¹ Први факултети у Приштини отворени су 1960/61. године уз свесрдну помоћ Универзитета у Београду — Филозофски (у чијем саставу су биле и групе будућег Природно-математичког факултета), Правни и Економски, нешто касније Технички, а крајем те деценије и Медицински факултет. Из федералног Фонда за подстицање развоја недовољно развијених подручја у периоду 1961—1965. године 20,8% новца ишло је за Косово и Метохију. Србија је мимо улагања у овај фонд, путем кредита директно улагала у руднике, термоелектране и друга велика предузећа. Године 1958. делови копаоничког и студеничког среза припојени су Аутономној косовско-метохијској области, чиме је њена северна административна граница проширена 42 км унутар централне Србије. Оставимо по страни то што Албанци своју државу сами зову Шкипнија (Shqipëria) па отуда и назив Шиптар („Шкипетар“). Зундхаусен се није запитао како то да је 8,1% припадника албанске мањине у Србији, према попису из 1948. добило аутономну покрајину, а да то није био случај са 17,1% Албанаца у Републици Македонији а нарочито са скоро 15% Срба у Републици Хрватској, тим пре што су преживели монструозан геноцид и што су у неким областима, као Лика, Банија и Кордун чинили преко 90% становништва. Ниједном речју Зундхаусен не говори о сецесионистичком покрету албанске мањине (1961. године у покрајини делује 11 илегалних великоалбанских сепаратистичко-терористичких организација чији је основни циљ, како сами истичу, отцепљење Косова и Метохије и припајање Албанији) и о масовном етничком чишћењу Срба из покрајине не само током Другог светског рата него и све време после рата о чему сведоче бројни извори, поред осталог од 1959. године и тадашњи рашкопризрен-

²¹ Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову* (друго допуњено издање), Београд 1986, 221—222.

ски епископ Павле, касније Патријарх СПЦ.²² У периоду 1961—1981. у 230 села Косова и Метохије сасвим је нестало српског становништва. Аутор само на с. 437 кратко каже следеће: „Губитак своје досадашње привилеговане позиције, економска безперспективност Косова и антисрпско расположење међу Албанцима навело је многе Србе (и без злостављања од стране Албанаца) да напусте ово подручје. Слично стоји и с исељавањем Срба из Новопазарског санџака, чиме се, међутим, овде не можемо бавити” (с. 437).

Уместо да објективно и на релевантној историјског грађи сагледа унутрашње, а нарочито међународне факторе разбијања југословенске државе, и на крају насилног отимања јужне српске покрајине, врхунац Зундхаусеновог цинизма представља наслов последњег поглавља *Саморазарање Србије (1980—2000)*. За његов однос према Србима у целини и њиховом месту у југословенској држави највише приличи изјава једног идеолога аустроугарског окупационог режима у Босни и Херцеговини крајем 19. века да „све што је српско у својој суштини је великосрпско”. Уместо да заиста пише историју Србије и износи макар основне чињенице које дају слику унутрашњег политичког живота земље, на пример, периода 1945—2005, основне токове развитка привреде, српског друштва, културе, науке итд., Зундхаусен је цело то мноштво елемената који чине историју једне земље и једног друштва редуковао на проблем српског национализма, митологије, „великосрпства” и сличних идеолошких конструкција. Он се опсесивно усмерио на неке ефемерне појаве историјске антропологије и историје менталитета, доводећи у средиште пажње карактерологију Срба, њихову наводну патологију, култ жртве, мучеништва, „доживљаје у детињству у задрузи”, изводећи из свих тих феномена идеологију агресије, освајања, етничких чишћења и других социјалнопатолошких појава. „Многи интелектуалци у Србији и другим деловима некадашње Југославије”, пише Зундхаусен, „су се у последњих деценију и по 20. века одрекли критичког мишљења у прилог политичке и националне индоктринације и гласно се уписали у секуларну теорију издаје. Српској академији наука је при томе припала кључна улога. Са *Меморандумом*, нарочито с његовим другим делом, Академија се претворила у место ’псеудонаучне’ канонизације српске приче о жртви и антисрпских теорија завере” (с. 434). У сврху укидања „фактичке равноправности косовских Албанаца” од јесени 1987. „су коришћени сви регистри националне и раси-

²² *Задужбине Косова*. Споменици и знамења српског народа, Призрен—Београд 1987, 794—815.

стичке пропаганде: једна експлозивна мешавина од митова, самосажаљења и агресивности” (с. 445—446). „Врхунац мобилизације”, наставља Зундхаусен, „представљала је прослава 600-годишњице Косовске битке 28. јуна 1989, којом је инсценирано ’сећање’ на ’српску Голготу’ ... А о специјално тим поводом снимљеном монументалном филму ’Бој на Косову’ да не говоримо!” (с. 447). На каквој документарној основи почива нарочито завршни део Зундхаусенове књиге сведочи чињеница да су му извори првог реда, поред осталог, и ондашње новинарске пропагандне „звезде” као што су Виктор Мајер, Кристијан Аманпур, Рој Гутман и други, сведоци тужилаштва Хашког трибунала, као што су Гау и Обершал, изјаве једног бившег војника ЈНА који даје анализу стања своје јединице на почетку сукоба, понашања официра, све до узрока распада Југославије, изјаве једног политички острашћеног бившег градоначелника Београда који не бира речи за своје неистомишљенике и још један узак круг сведока југословенских збивања, добрим делом новинара и публициста, који сложене узроке југословенске драме и њене последице упрошћавају до баналности. Ако већ наводи текст Виктора Мајера о томе да се на Косову није могао наћи ниједан доказ о нападима на Србе, силовањима, паљењима и другим злочинима, морао је у најмању руку истовремено да се сети Дејвида Бајндера и његових текстова нарочито о Косову и Метохији у *Тајмсу* током осамдесетих година и касније. У *Тајмсу* од 28. новембра 1982. Бајндер пише: „Готово сваке недеље догађају се силовања, подметања пожара, пљачке и привредне саботаже чији је циљ по својој прилици да отерају преостале словенске староседеоце на Косову — Србе, Црногорце — из покрајине.”²³ Пет година касније у истом листу у броју од 1. новембра 1987. Бандер пише: „Док Словени беже пред настављеним насиљем, Косово постаје оно што албански националисти захтевају годинама, а посебно упорно од крвавих немира етничких Албанаца у Приштини 1981 — ’етнички прочишћен’ албански регион, ’Република Косово’, по свему осим по имену.”²⁴

Скоро целу једну страницу Зундхаусен је посветио музици као средству „за ’емоционалну мобилизацију’ у служби нације” (с. 461). Више од пола стране посвећено је певачици Светлани Ражнатовић — Цеци, наводећи цитат једног немачког новинара: „Тежња за ’Великом Србијом’ била је на неки начин симболизована ако не и сачувана у тежњи за тим перфектним телом” — да би Зундхаусен сам на крају овог огледа

²³ Цит. према: Filip Hemond, Edvard S. Herman, *Degradirana moć. Mediji i kosovska kriza*, превод Лјилјана Марковић, Београд 2001, 159.

²⁴ Исто, 160—161.

закључио: „Мањине — етничке, религијске или сексуалне — све више и више су протериване из народног организма” (с. 462).

Ни водећи српски интелектуалци, може се закључити из Зундхаусеновог приповедања, нису заостајали у овој, како необавештени читалац може да закључи, неизлечивој патологији српске нације. Изванредну књигу Димитрија Богдановића о Косову Зундхаусен је свео на његов наводни закључак да „тамошњи Албанци Србима прете ’биолошким геноцидом’ ” (с. 428). Књижевник Милорад Павић је „националистички писац” (с. 428), о „озлоглашеном” *Меморандуму САНУ* пише на седам страна (скоро дупло више него о Првом светском рату), чак је „сумњиво” и оснивање Друштва српско-јеврејског пријатељства: „Крајем маја 1988. основали су српски националисти, међу њима и академик Љубомир Тадић, књижевник Добрица Ђосић и Милан Булајић (аутор многобројних књига и памфлета о убијању Срба у Независној држави Хрватској), Друштво српско-јеврејског пријатељства, које Савез јеврејских општина у Београду званично није подржао. Са својим тобожњим филосемитизмом оснивачи тог друштва хтели су Јевреје да инструментализују за своје националистичке циљеве” (с. 502).

Зундхаусенов приказ догађаја који су претходили разбијању Југославије, нарочито узрока њеног разбијања и тока грађанских ратова на југословенском простору, са ретким изузетцима, у многеме личи на оптужнице против српских политичких и војних вођа које је писало тужилаштво Хашког трибунала. Последњих петнаестак година у иностранству су настале бројне књиге које у потпуности демантују Зундхаусенову интерпретацију југословенске кризе и година које су јој претходиле. Наравно да ниједну од њих аутор није узео у обзир. Реч је о изузетно документованим делима универзитетског професора Дајане Џонстон *Сулуди крсташи — Јуџославија, НАТО и обмане Запада*, познатог пољског историчара Марека Валденберга *Разбијање Јуџославије*, делима Јелене Гускове, Ханеса Хофбауера, Рафаела Израелија, Џона Лафленда и многих других страних научника, а да и не говоримо о десетинама књига грађе коју је објавио југословенски „Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права” и друге установе и појединци.²⁵ Зундхаусеново виђење целе југословенске кризе, како предисторије тако и самог тока, могло би се у великој мери означити онако како га је Дајана Џонстон окарактерисала у поменутој књизи — као део

²⁵ Dajana Džonston, *Suludi krstaši*. Jugoslavija, NATO i obmane Zapada, prevod sa engleskog Milosav Popadić, Beograd 2005, 9—10. Наслов оригинала: Diana Johnstone, *FOOLS' CRUSADE*. Yugoslavia, NATO and Western Delusions, New

„колективне фикције” која је „постала страхан мит овековечен и осветан од моћних институција и појединаца чији кредибилитет почива на његовом одржавању. Фиктивна сага о Југославији деведесетих година 20. века”, пише Џонстонова, „гласи од прилике овако: Југославија је била ’тамница народа’ у којој су Срби ’тлачили’ све друге. Она је разорена са појавом лидера Слободана Милошевића који је био зао и хтео да створи ’Велику Србију’ елиминацијом других народа кроз процес назван ’етничко чишћење’. Други народи су настојали да то избегну стварајући сопствене државе. Југословенска армија, заправо српска, извршила је инвазију на њих. У Босни, српски завојевачи су покушали да протерају муслимане који су хтели да овековече мултиетничко друштво. У српском етничком чишћењу ликвидирано је 200.000 ненаоружаних муслимана док је међународна заједница не само равнодушно посматрала већ и спречавала муслимане да се наоружају ради одбране. У Сребреници, УН су дозволиле Србима да изврше геноцид ... Међутим, међународна заједница је пропустила да спасе албанску већину на Косову од апартхејда ... Након прекретнице у Рачку, Срби су позвани на мировне преговоре у Рамбује у Француској. Милошевић је тврдоглаво одбијао да преговара. НАТО није имао другог избора до да почне да бомбардује Србију и Црну Гору. Албанске масе су намерно протериване у складу са припремљеним тајним планом названим ’Операција потковица’. Милошевић је најзад попустио и НАТО је ослободио ’Косоваре’ од њихових мучитеља.”²⁶ Иако се Зундхаусенова књига на немачком појавила пет година после енглеског издања књиге Дајане Џонстон, зачуђује у којој мери је њена верна скица (овде донета у изводима) клишеа о југословенској кризи, са ретким одступањима, примењена у књизи Холма Зундхаусена. „Готово све у овом миту је лаж”, пише даље Дајана Џонстон. „Нажалост, оповргавање митова, па и кад су лажни није лак посао ... Колективна фикција ствара своју колективну одбрану. Кад је већ једном југословенски *embroglio* драматизован као нова верзија нацистичког геноцида, сваки напор да се направи заокрет према стварности раван је ’порицању геноцида’,

York—London 2002; Marek Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii*, Warszawa 2005, 536; Гускова Е. Ю., *История югословского кризиса (1990—2000)*, Москва 2001, 718; српско издање Јелена Гускова, *Историја југословенске кризе (1990—2000)* I—II, Београд 2003; *Девеџин извештај Савезне владе о рајним злочинима на подручју прешходне Југославије. Припреме Муслимана и Хрвата у БиХ за насилно отцељење од СФРЈ и организовани карактер геноцида над Србима у Сарајеву*, Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Београд 1998, 291. Укупно је објављено десет књига ових извештаја на српском и енглеском језику.

²⁶ D. Džonston, нав. дело, 9—10.

па су се критичари жигосали као 'ревизионисти' или 'негатори', слично апологетима нацистичких злочина."²⁷

Историја Србије од 19. до 21. века Холма Зундхаусена је само по наслову историја Србије, а у суштини реч је о једном пристрасном тумачењу „српске националне митологије” и српског менталитета, ослоњеном добрим делом на стари корпус клишеа и предрасуда о Србији и Србима као „реметилачком фактору” на Балкану — како је то после 1878. непрестано понављала аустроугарска пропаганда, а 1916. истакао и Фридрих Науман у делу *Бугарска и Средња Европа* објављеном у Берлину. Разложну критичку и документовану историју Србије и српског друштва заменило је врло упрошћено и често до баналности поједностављено тумачење српске историје, без релевантних историјских извора и добрим делом поуздане литературе. Знатан број радова који је наведен у списку литературе, очигледно, није коришћен при писању текста јер су резултати тих истраживања једноставно игнорисани. Овде изнета слика историје Србије од 19. до 21. века у сваком погледу је далеко од историјске стварности. На моменте, нарочито у завршним деловима књиге, Зундхаусенове чудне психоисторијске интерпретације попримају обележја класичног пропагандног памфлета, лишеног научног приступа, далеко од добре традиције немачке славистике и балканистике. Са великом научном традицијом немачке историјске школе коју симболизује име Леополда Ранкеа ова књига нема никакве везе. Напротив, она је прожета духом историјског реваншизма и ревизионизма, а све оне читаоце, у првом реду у немачкој средини, којима је стало до рационалног сазнања и разумевања историје Србије и Срба — води сигурно на погрешан пут.

МИТРА РЕЉИЋ

ДАРИНКИН ЗАКЛЕТ РОДУ

Књига *Посланице с Проклешија* (СКЗ, Београд 2008) још једна је руковет бола Даринке Јеврић, али бола понајвише свечаног и Вишњим благословеног чији је крајњи смисао прочишћење душе као једини услов истинске слободе. Књигом је обухваћен један број песама насталих током Даринкиног при-

²⁷ Исто, 10.

штинског заточеништва од 1999. до пламеног марта 2004. године, у времену, дакле, и окружју сличном оном након цариградског пада, где се библијска повест практично живела и кад је, према речима митрополита Амфилохија, свака реч Господња примана с аврамовском вером у тајну Откривења.

Наслов књижи није требало домишљати, препоручила га је Даринка у наднаслову већине својих песама. Даринкине *Посланице* управо су разговор с одсутним, разговор песника спремног да застане *на ђорухој коџи* и *Вишњем само свједочи*. Треба замислити искушење у којем су се нашли језик српски и песник, заједно усужњени онде *џдје заузлан је џовор славјански* и кад је тај говор најчешће *жалац њод језиком ѓлхухонијемим*. Ово нису само успешно срочене песникињине метафоре, већ и сурова стварност која је психоллингвистима, да их је било, могла пружити драгоцену научну грађу. „Ал да избјегнем линч” — вели песникиња — „Умијем рајетински да доакам — / Ријеч материнску удомим у рибу / Пчелу птицу / Цвијет самоникао”. Скривајући сопствени језик сваки је од малобројних Приштинаца, попут у стањима афазиије, истог постајао непрекидно свестан те би му ненадано ослобађана реч звучала литургијском свечаношћу. Тим пре, сведочи песникиња: „Важем ријеч ко злато / уједа псину первазим / просте ријечи ресим / суштим љубав дакако”. А та, на новозаветном етосу саздана љубав, упркос свему, не допушта апокалиптично поравнање у злу, већ огњу супротставља *Бога, винима невине*.

Иако мање транспарентна него ли у *Јудином њољуци* — претходној песничкој збирци Даринке Јеврић, супротстављеност добра и зла и, следствено томе, наспрамност два времена, два етичка и мисаона принципа у *Посланицама с Проклеџија* посве је очигледна, како у језичкој, тако и у симболичкој равни. Њу није тешко сагледати на нивоу звуковне организације стиха, па на морфостилистичком нивоу, лексичком поготово. Отуд на једној страни густ зјап свијета по којем с барјацима мркленим тумарају уранијумом истетовиране душе, и на супрот овом, на супрот свим *мрчођорјима*, на страницама књиге блистају *Бођојављенске зоре, јуџрења Преображењска, Лучинданска свијеџла јуџра*, пристижу *зођрафи с ѡросвијеџљеном руком*, тражи покајање у *језику Васкрслођа*. У *Посланицама с Проклеџија* једна од најупечатљивијих, заправо је слика напоредности, својеврсног прожимања светлости и таме. Она је нарочито изразита у неочекиваним лексичким спојевима који чине фигуративна језгра изнимне асоцијативности, попут „сведид тамени, Мати моја слијепа / Сведидећа, Тамница моја од свјетлости” и др. Овакве песничке метафоре имају симболичку

основу, но каткад и сасвим реалну — пејзажну. Универзитетско насеље, наимае, где је песникиња након изгона из свог дома нашла привремено и, како ће се показати, слабо уточиште, беше с погледом на Грачаницу и често, лети и зими, повоздан осунчано. Доиста, чудан је био тај спој сунчеве светлости и посвемашње животно-амбијенталне мрклине чија се неприродност понекад манифестовала мутном искричавошћу приштинског ваздушног простора и, по правилу, најављивала несрећу. Не може се рећи да светлост сунчева физичку патњу није каткад и ублажавала. Патњу, пак душевну, песникиња Даринка Јеврић није никад ни поимала друкчије до као врлину, као метафизичку датост, а не пуки биолошки факат. Зато и каже: „Знадем: све је / крсни пут / Збирам сув звук таблица / напукле фреске што мироточи — / прогрушане душе / на го-рућој коти.”

Посланице с Проклејија представљају, у најкраћем, потребно сведочанство страдања на милост и немилост остављеног народа, језика, светиња. Ономе ко је са песникињом делио те страшне дане и године није тешко да препозна утамниченошћу људи, језика и вере изнуђене поетске слике, јер и сад живо види песникињу док „на језику Руса и Срба / молитви путем ка цркви / Николе Светог”, па кроз Акташ, онде „Поред крста Светога Спаса / Испотиха заталаса муњу — молитву гласа / Пред посве личним зидом плача”. Ипак, док прелистава Даринкину песничку заоставштину, зачуди се како јој ништа промакло није. Сlike распетог народа, детиње патње — сузе Божје, смењују, на само Даринки својствен, иронијски интониран и жигосући начин, песнички прикази виновника свеколике патње. Насупрот уопштеној карактеризацији виних и зазлених, многе косметске страдалнике и јунаке песникиња, без устезања читаоцу представља пуним именом и презименом. У том смислу, не треба да изненађује садржајна документарност којој Даринка Јеврић прибегава кад сведочи о витешким поступцима официра руских, јер они својом чашћу и пожртвовањем само потврђиваху да су из земље оне што граничи се с Богом.

Посланице с Проклејија књига су највећма епски интонираног бола, не и патетичне сентименталности песникињине. „Ако би се о њеном неминовно печалном тону и дојму говорило” — каже Славко Гордић — „онда би Даринкин ламент био најсроднији *мушком њлачу* Његошевом и Ракићевом.” Тај плач није сасвим без наде, јер Даринкина песма која је, како би она сама рекла, старија од ње и боље зна, слуги Богојављенску зору и „Невјесту што чудевно ће да бане / На огњеву

ату у врт призрени презрени / Поврати царске кључе, олтарске Господи / И Арханђеле изнова посвијети”. Даринкина слутња истовремено је порука и заклет роду да му косметска зора буде и прва мисао при сваком погледу упртом, према оном прастаром српском обичају, у отворена богојављенска небеса.*

* Реч приликом представљања књиге, у Градској библиотеци у Новом Саду, 28. маја 2009. године.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ И СРОДНИ ПОСЛОВИ

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

ЈЕСМО ЛИ ЗРЕЛИ ЗА НАЦИОНАЛНУ ЕНЦИКЛОПЕДИЈУ?

Срби су народ без сопствене националне енциклопедије. Један од ретких народа на јужнословенском простору који такву драгоцену ризницу знања о самоме себи још није начинио. Енциклопедију су добили и Словенци, и Хрвати, и Македонци, а Срби још увек ништа да учине. Тачније, последњих година све су учинили што је потребно да се тај велики посао најзад обави, а онда је у најосетљивијој, завршној фази овога посла уследио удар изнутра, из самог државног апарата или, можда, тек једног његовог дела: Министарство за науку и технолошки развој је, као што је јавност већ обавештена, одлучило да у 2009. години не потпише уговор о финансирању изузетно важног пројекта *Српске енциклопедије*.

За сада је веома тешко дати веродостојну оцену је ли реч о системски осмишљеном, стратешком програму који рачуна с тим да спречи сопствени народ да у целовитој, десетотомној енциклопедији изложи поуздано знање о самоме себи. Биће, међутим, довољно времена да се објективно и меродавно оцене размере овакве индигнације спрам *Српске енциклопедије*: је ли у питању малигно стратешко опредељење или је све то некакав бенигни, лако отклоњиви неспоразум? Је ли све то добро промишљена акција злих волшебника или пуко несналажење, незнање или хир некога ко се, стицајем околности, нашао на месту којем није дорастао? У овом тренутку је једино сигурно да не би ваљало лакомислено одбацити било коју од ових интерпретативних могућности. По старом добром обичају време ће све показати, али у том показивању ми губимо драгоцену енергију коју смо могли да искористимо за довршетак првог тома и за наставак посла на другом тому *Српске енциклопедије*!

У том ишчекивању јаснога одговора на недоумице које би требало све заједно да нас забрину, појавиће се одговори на многа питања која нисмо успели јасно ни да поставимо. Често и одговори на питања која, наизглед, никакве везе са *Српском енциклопедијом* немају. Очекујући такве одговоре, ваља истаћи да феномен *Српске енциклопедије*, као и сваке друге националне енциклопедије, садржи огроман, несагледив симболички смисао. А тај смисао треба препознати пре свега у чињеници да је национална енциклопедија у тој мери сложен и свеобухватан подухват да он јасно указује на то да ли неки народ има или нема смисла за колективни рад и за усаглашавање како оних грубих тако и префињених разлика које природно постоје у свакој заједници. Успех или неуспех националне енциклопедије шаље веома јасну поруку о природи националне заједнице и о њеној способности синхронизације енергетских, креативних потенцијала. Само зрела друштва, способна да хармонизују научну и културну, с једне, и политичку заједницу, с друге стране, могу самосталним и аутентичним радом да изграде националну енциклопедију као највиши облик културолошке самосвести. Ако неко друштво није у стању да изведе такав подухват, онда је то чињеница над којом се ваља озбиљно замислити.

Треба се, стога, усредсредити на питање: јесмо ли ми као друштво, уопште, зрели за националну енциклопедију? Јесмо ли је заслужили? Ако јесмо, како ћемо то најефикасније постићи? Ако нисмо, где су најизразитије грешке и која је најслабија карика у ланцу?

У том преиспитивању треба кренути од елементарних **МЕНТАЛНИХ ПРЕТПОСТАВКИ** читавог посла: да ли смо свесни шта се националном енциклопедијом добија и да ли нам је до тога толико стало да никоме нећемо дозволити да ове тековине угрози? Срби су неколико пута у својој историји успевали да успоставе менталне претпоставке на којима се могла градити некаква енциклопедистичка грађевина. Први пут је то било у време Првог светског рата и непосредно после њега, када је на таласу таквих заноса Станоје Станојевић, рођени Новосађанин и професор Београдског универзитета, кренуо са замашним енциклопедистичким радом. Други пут се то збило у периоду социјалистичке Југославије када је Мирослав Крлежа добио одрешене руке да у Загребу реорганизује енциклопедистичку делатност, па је као саставни део посла било и конституисање редакције са центром у Београду, касније и у Новом Саду. Трећи пут збило се то по распаду СФР Југославије и формирању самосталних држава, када је потреба за националном енциклопедијом поникла на неопходности да се, након

периода идеолошке пресије, обави реинтерпретација свеколиких научних сазнања, релевантних историјских чињеница и установљеног поретка културних вредности.

Но, овакве менталне претпоставке нису довољне него би након тога морала да уследи одговарајућа СТРАТЕШКА ОДЛУКА. Српско друштво је на том плану редовно показивало огромне слабости и изразиту аутодеструктивну енергију способну да уништи сваку замисао која би водила великим резултатима. Првобитни српски енциклопедистички грех почињен је у време када је Станоје Станојевић покренуо изравду *Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке* (1926—1929): идеја је зачета у Београду, ту је и постављен први организациони темељ, али је одсуство правих менталних претпоставки читаве заједнице и неспособност доношења одговарајућих стратешких одлука државних органа учинила да Станојевић, суочен са опасношћу пропадања пројекта, спас потражи у Загребу. И тамо га је и нашао. Српско друштво се показало незрелим да прихвати и да стратешки осмисли једну далекосежну идеју. Тачније речено, српска политичка елита није успела да схвати и у правој мери подржи енциклопедистички пројекат који су најинвентивнији представници српске научне и културне заједнице, на челу са Станојем Станојевићем, започели да реализују. Најкрупнија последица такве неспособности је чињеница да ће се будући енциклопедистички послови у Југославији концентрисати не у Београду него у Загребу, где је 20-их година прошлог века формиран Библиографски завод.

Наредни корак који би у оквиру зреле енциклопедистичке политике неког друштва требало направити, тиче се установљавања чврстих **КОНЦЕПТУАЛНИХ ПОСТАВКИ**. Будући да српска енциклопедистика није на време (а то значи крајем 19. или почетком 20. века) обавила сопствено утемељење и обавила жељену продукцију, она је то веома споро и закаснило почела да чини тек у оквиру заједничке југословенске државе. Доминантни концепт је, у међувремену, постао југославистички, а уз то и наглашено идеолошки обојен због чега се никако није могла добити објективна, целовита слика српске историје и културе. А кад се томе дода још и чињеница да се читава ова делатност препустила хрватској научној заједници, а пре свега есејистичко-идеолошким заносима Мирослава Крлеже, онда коначни резултати *Енциклопедије Југославије* и нису тако лоши какви су могли бити. У сваком случају, разлога за незадовољство српске научне заједнице има толико да су се морале предузети озбиљне енциклопедистичке корекције, бар онолико колико је то било изводљиво у периоду пуне идеолошке контроле.

У том смислу је, током трајања социјалистичке Југославије, српска научна и културна заједница далеко највише стратешких иницијатива у домену лексикографије и енциклопедистике показала организованом делатношћу у Матици српској. И након распада СФР Југославије Матица српска је, не нарочито брзо али изузетно темељно, наставила са својим пословима, па је на србистичким основама најзад реализовала свој капитални, дугогодишњи енциклопедистички пројекат *Српски биографски речник* (за сада четири тома А—Ка, 2004, 2006, 2007, 2009), а уз то је 1991. године покренула иницијативу за оснивање и почетак рада вишетомне *Српске енциклопедије*. Договором Српске академије наука и уметности и Матице српске формирано је заједничко тело које је у периоду 1995—1998. године израдило радни азбучник будуће *Српске енциклопедије*. Тако је, што се тиче српске научне заједнице, урађен велики део посла, али је преостало да се обезбеди подршка политичке заједнице, тј. државе. На такву подршку, све у складу са одсуством праве свести о важности овога посла, чекаће се још доста дуго, да би тек децембра 2005. године био донесен „Закон о *Српској енциклопедији*”.

Уследило је, потом, успостављање ОРГАНИЗАЦИОНЕ СТРУКТУРЕ, која би на економичан и ефикасан начин обавила израду *Српске енциклопедије*. С тим у вези, треба напоменути да је Уређивачки одбор, ради уштеде, преузео на себе и улогу Централне редакције, као и све послове реализације концептуалног основа, те прибављања и верификације свих текстова *Српске енциклопедије*. Донети су неопходни документи који су регулисали процес израде, план рада и финансијски план, а све то је урађено уз пуну сагласност Министарства науке.

За успешан енциклопедистички рад неопходна је ФИНАНСИЈСКА СИГУРНОСТ највишег степена. Велики број учесника од преко 500 најбољих стручњака у различитим областима, захтева да се послови *Српске енциклопедије* веома добро синхронизују и да се завршни чин — провера квалитета текстова и исплата за поштено урађен посао — обавља што ефикасније и без икаквог застоја. Ако, пак, неком сараднику енциклопедије за урађени посао плаћате годину дана после предаје текста, а таквих случајева (због кашњења уплата из Министарства) има веома много, онда се не може рачунати на то да ће он следећу наруџбину озбиљно схватити: најчешће ће је радити са онаквом експедитивношћу са којом је пре тога исплаћиван. Финансијска несигурност снажно дестабилизује енциклопедистички посао, јер посао мора тећи беспрекорно и на обострано задовољство. То је неопходно стога што свако од ових стручњака

има и превише других послова у свом основном научном раду, а енциклопедијске одреднице ће писати искључиво у случају да има поузданог наручиоца и платишу.

На овако постављене темеље неопходно је још надоградити високу СТРУЧНОСТ ИЗВЕДБЕ енциклопедистичког посла. Најсигурнији гарант квалитета представља чињеница да су за израду *Српске енциклопедије* задужене Српска академија наука и уметности и Матица српска, а оне су, делегирањем по 12 представника, формирале Уређивачки одбор овог пројекта. Уређивачки одбор је, при том, преузео сву одговорност у погледу основне концепције и стандарда квалитета *Српске енциклопедије*. Уз пажљив одабир уредничког и сарадничког тима, а посебно аутора текстова, веома је важно истаћи да огромну сигурност у раду пружа изузетно малена, али већ увежбана професионална екипа лексико-редактора. Њих је у *Српској енциклопедији* свега шесторо (3 стално запослена, уз још 3 хонорарно ангажована лица за потребе довршетка првог тома), али чак и са тако малом екипом могли бисмо, за неколико месеци жестоког рада и уз одговарајући допринос аутора текстова, завршити читав први том националне енциклопедије на којој, у друштвима са зрелијом енциклопедистичком политиком, раде огромни професионални тимови и читаве институције.

У тренуцима када се, због ускраћивања финансијске подршке, драматично суочавамо са кризом у енциклопедистичком раду, кад прети опасност од распада лексико-редакторског тима и престанка рада на пројекту, морамо се питати где смо то данас у погледу организације послова на изради *Српске енциклопедије*? **МЕНТАЛНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ** за посао националне енциклопедије одавно су изграђене и српска научна и културна заједница их непрекидно негује; од пре годину дана је, међутим, непознаница постала политичка заједница, тачније државни органи за које више не знамо да ли стоје иза овог пројекта или не? Као што не знамо да ли је за то заслужан само један министар или је проблем знантно шири? **СТРАТЕШКЕ ОДЛУКЕ** су пре неколико година донете и колико нам је познато нису промењене; уколико неко у политичкој заједници има намеру да их промени, морао би то јавно да образложи и да се о томе поведе транспарентна стручна расправа. **КОНЦЕПТУАЛНЕ ПОСТАВКЕ** су, преданим радом представника САНУ и Матице српске, поуздано изграђене и огроман део посла на њеној реализацији је већ обављен. **ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА** је добрим делом успостављена и сачињени су модели рада који ће, сасвим извесно, дати веома убедљиве резултате. **ФИНАНСИЈСКА СИГУРНОСТ** је, међутим, последњих годину дана изузетно погоршана и прети да разори

све што се до сада постигло. СТРУЧНОСТ ИЗВЕДБЕ је поуздано утемељена, сачињени су високи стандарди који гарантују да ће бити остварен облик енциклопедије којим бисмо сви били задовољни. Све је, дакле, ту, само недостаје поуздан модел финансирања: недостаје озбиљан партнер у државном апарату који би морао да схвати да је он део овог заједничког посла а не његов противник. За сада, међутим, од надлежног министарства никаквог охрабрења нема, а порука која је послата јавности, очигледно, гласи: ми смо решили да, користећи се финансијским потешкоћама као алибијем, уништимо пројекат националне енциклопедије! Никома нећемо рећи зашто то чинимо, али тако ће бити! Свилен гајтан је намакнут око врата *Српске енциклопедије*, преостаје да се само јако стегне и зловолшебнички посао ће коначно бити обављен.

Симболички смисао ове акције надлежног министра испоставља се у пуној огољености. Јер ако око енциклопедије, као облика националне самосвести, нисмо у стању да изградимо пуни консензус, онда је то веома лош знак за стање нашег националног и друштвеног живота уопште. Првобитни српски енциклопедистички грех, начињен Станоју Станојевићу, прети сада да се понови и да уназади српску енциклопедистику на неизвесно дуге рокове. Та опасност далеко превазилази оквире једног министарства: ако то министарство није у стању да понуди одговор на питање зашто се не поштује „Закон о *Српској енциклопедији*”, онда би тај одговор морала да понуди Влада Републике Србије као целина. А ако ни Влада не покаже довољно осећања одговорности, онда се проблем мора изложити Председнику Републике са надом да ће бар он подстаћи вођење озбиљне државне политике у области енциклопедистике. А ако ни то не успе, онда то значи да државна власт нагони Уређивачки одбор *Српске енциклопедије* да ради изван „Закона о *Српској енциклопедији*” и изван институција система. Данас, на измаку 2009. године, то представља ужасно лошу поруку државе Србије упућене целој српској научној и културној, али и политичкој јавности, поруку која гласи: у овом тренутку далеко најслабија карика у српском енциклопедистичком ланцу јесте управо држава која, по свему судећи, не зна шта у овој области ваља чинити. У зависности од тога какав ће одговор државних структура у блиској будућности уследити, знаћемо јесмо ли или нисмо зрели за националну енциклопедију? Као и да ли радимо на томе да у Европску заједницу уђемо као самосвестан и равноправан народ или као недовољно освешћена маса?

25. новембар 2009

СРПСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА И СОВЈЕТИ ЗДРАВАГО РАЗУМА

Полемика о судбини *Српске енциклопедије*, очигледно, улази у критичну фазу када се њен ниво покушава спустити до неподношљивих низина. Обелодањено је много тога, а пре свега чињеница да су одлуке Министарства науке о ускраћивању средстава за *Српску енциклопедију*, по свему судећи, последица закулисних активности срачунатих на покушаје дискредитовања не само овог пројекта него и установа (САНУ и Матице српске) које иза њега стоје. У јавној размени мисли довољно јасно се указала слика Друштва злих волшебника, као и њихови стратешки циљеви, организациона структура и начин деловања. Њихово седиште је у „Службеном гласнику”, *spiritus movens* је директор ове установе Слободан Гавриловић, а теренски радници су (за сада обелодањени) Миљивоје и Мирјана Д. Стефановић. То Друштво настоји да заснује једну посебну политику у области науке, политику која би спровела незапамћену и крајње неразумну централизацију енциклопедистичких послова и то на месту на којем енциклопедистика никада до сада није постојала. И, при том, планира се развлашћење свих установа које су до сада не само градиле српску енциклопедистику него и постављале највише научне стандарде, таквих установа какве су, пре свих, САНУ и Матице српска.

Идеје Слободана Гавриловића су још увек у фази елаборације, али је припремељена радна верзија нацрта Закона о Српском лексикографском заводу која довољно говори о намерама једног амбициозног директора комунистичког типа да државним мерама, буквално преко ноћи, оствари велики радни резултат и приграби све што се у српској енциклопедистици данас ради. Свако има право на своје (неодмерене) амбиције, има право и на илузије, као што има право и да започне са енциклопедистичком делатношћу у установама које такву делатност нису имале. Али таква особа нема права да, користећи свој (тренутни) политички утицај, уноси хаос у једну дисциплину која захтева добру организацију и стрпљив, мукотрпни рад без икаквих компромиса.

Ваља се искрено надати да предлог Закона о Српском лексикографском заводу неће бити брижљиво скриван пре завршне скупштинске процедуре, те да научна јавност неће бити стављена пред свршени чин у тренутку када тај предлог постаје пуноважни законски документ. Отуда већ сада треба отворено и јавно рећи да је у питању једна накарадна идеја и пример антиевропског научног и политичког начина мишљења.

Централизација оваквог типа каква је изложена у нацрту овог Закона могућа је само у друштвима у којима постоји брутална супремација (да не употребим неку оштрију реч) политичких структура над научном заједницом. Искрено речено, ја не верујем да живимо у друштву у којем би таква политичка бруталност могла себи да прибави довољну подршку, ма какав алиби при том она испостављала. Оно што, пак, сасвим сигурно знам, јесте да такво накараднo друштво у којем би се спроводило политичко насиље над научним, уметничким, економским и сваким другим обликом рада, не представља циљ према којем тежимо у нашем друштвеном развоју. Таква накарадност, сасвим сигурно, представља идеолошку линију од које у периоду транзиције треба што више да се удаљимо.

Има веома много разлога због којих са потпуним, непомућеним уверењем можемо изрећи оцену да је Гавриловићева идеја о централизацији енциклопедистичких послова одиста накарадна и да припада идеолошком арсеналу ауторитарних друштава. С обзиром на то да има оних којима оваква аргументација није довољно убедљива, навешћемо још неколико конкретнијих разлога због којих овакву идеју треба што пре забравити.

УГРОЖАВАЊЕ ПОСТОЈЕЋИХ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЧКИХ СТАНДАРДА. Једини истински гарант да ће се енциклопедистички послови одвијати по највишим научним и стручним стандардима јесу установе које у дугом временском периоду такве стандарде негују. Одузимање ових послова таквим заслужним установама истовремено значи и неизвесност у очувању оних стандарда без којих енциклопедистичка делатност не може исказивати своје врлине и вредности. Уколико енциклопедија није тачна у опису чињеница, поуздана у оценама и исцрпна у задатом концептуалном оквиру, онда она не исказује оне потенцијале због којих енциклопедије сматрамо незаобилазним и у свакој култури преко потребним књигама. А такве стандарде у највећој могућој мери обезбеђују, пре свега, установе способне да ангажују најквалитетнији уреднички и сараднички тим. У том погледу не постоји у српској култури природније место за изградњу и очување највиших стандарда квалитета од САНУ и Матице српске јер је њихова основна делатност усмерена управо ка таквим циљевима. Свим осталим установама које претендују да постану енциклопедистички центри то би била само узгредна делатност којој не може бити посвећена онолика и онаква пажња каква је неопходна.

НАРУШАВАЊЕ АУТОНОМИЈЕ НАУЧНЕ ДЕЛАТНОСТИ. У модерним друштвима научна делатност се развија уз пуно поштовање њене аутономије у односу на све центре моћи који

ће, испостављањем различитих облика условљавања, настојати да је инструментализују и учине вишеструко зависном. Уколико нема неопходне аутономије научне делатности, ни енциклопедистика неће моћи да се развија до облика који се у модерном, па и постмодерном друштву може сматрати пожељним. Једно јавно предузеће никако не може представљати повољан амбијент у којем треба да се изгради неопходна објективност, стрпљивост у раду и концептуална обухватност. Као што се добро зна, јавна предузећа су подложна динамичности партијских смена у структури државне власти, тако да се чак сматрају неким обликом привременог поседа на који партија на власти полаже пуно право. Понекад се, истина, може десити да партијски представник у одређеном јавном предузећу буде, у неком погледу, чак подстицајно персонално решење за развој енциклопедистике, али генерално посматрано таква кадровска вртешка представља огромни, неподношљиви терет за префињеност и осетљивост енциклопедистичких послова. Довољно је само да челни човек таквог јавног предузећа утврди како је његов лични интерес да се одређена енциклопедијска публикација појави за његова мандата, па да почне да врши енорман притисак да се та публикација завршава у недоба, кад му време није и кад ништа још није енциклопедистички сазрело.

Права и високо квалитетна енциклопедистика може да се развија само у условима нешто споријег, али упорног, муко-трпног, пипавог рада на сталном побољшавању сваког детаља. Добра енциклопедистика не може почивати на новинарској журбани или на политичким потребама за свечаним пресецањем трака кад год им то затреба. Добра енциклопедистика мора да се развија на неумољивости захтева саме струке и на стрпљивости у спровођењу утврђених процедура. А та струка и те процедуре не смеју, никако не смеју бити директно зависни од партијских центара моћи. Само она државна власт и она партијска структура која је, уз природну проверу дисциплине у раду и поштовања договорених рокова, спремна да обезбеди истинску аутономију научне делатности, само таква власт заслужује све похвале научне заједнице. И само таква власт успеће да, заједно са надлежним установама, наше савременике, али и потомке награди највишим енциклопедијским дометима каква ће, несумњиво, бити *Српска енциклопедија*.

ОПАСНОСТ ОД ПРОДАЈЕ ПРАВА НА ИЗГРАДЊУ НАЦИОНАЛНЕ И КУЛТУРОЛОШКЕ САМОСВЕСТИ. До сада неизвршена обавеза српске научне заједнице је, без сумње, и обавеза сачињавања националне енциклопедије као врхунског облика културолошке самосвести. То је обавеза коју би морала

да обави баш српска научна заједница јер управо она поседује далеко најпотпуније знање те врсте. Србија је место где се конституисало најпотпуније и најквалитетније знање о Србији, о њиховој историји, језику, књижевности, уметности, религији, науци и култури у најширем смислу. И у другим културама има заслужних истраживача и делатника, али се њихови резултати, премда крајње спорадични, врло успешно укључују у целокупну слику о српском народу и његовом трајању у времену. Тако њихов допринос српској науци мора бити верификован управо тамо где је дисциплина најразвијенија, тамо где је задобила најпотпуније и најсистематичније облике — у Србији, дакле. И зато израда српске енциклопедије мора остати прворазредни задатак управо српске научне заједнице. Тај се задатак не сме непромишљено препуштати некоме другоме.

Уколико би једно јавно предузеће преузело на себе право и обавезу организовања енциклопедистичких послова, оно сасвим сигурно не би могло да тако води рачуна о тој великој обавези српске научне заједнице као што би то чиниле водеће научне установе. Уз то, некакав Лексикографски завод основан при „Службеном гласнику” би, сасвим сигурно, у неком тренутку био изложен процесу приватизације. Не треба бити претерано мудар па закључити да би се као купац таквог, национално изузетно осетљивог института могао појавити носилац капитала из неке од земаља које имају јаке разлоге да на посебан, па и крајње деформисан начин обликују представу коју Срби о самима себи негују. Називе тих земаља не морам у овој прилици наводити, довољно смо ваљда свесни које земље српским националним интересима нису баш наклоњене, па чак и отворено раде против њих. Уосталом, разноврсни случајеви у којима се Срби и српска историја приказују са изразитим малигним преобличењима, фалсификатима и мистификацијама довољно говоре како српски народ мора очувати енциклопедистичку делатност у сопственим рукама. А најпоузданији начин да енциклопедистика остане обавеза српске научне заједнице јесте да тај посао води САНУ и Матица српска: те две установе никада, али никада неће приватизовати своју енциклопедистичку установу и неће је учинити предметом купопродајних уговора.

Суочавајући се са неизвесношћу око могућих праваца развоја српске енциклопедистике, објективни посматрач наших културних прилика и неприлика могао би се присетити једне поучне анегдоте која се тиче проблема модерног урбаног развоја. По тој причи нашла су се два пријатеља, Енглец и Србин, у једном нашем граду у којем је управо уређен градски парк. Двојица пријатеља су, тако, могла да посматрају шта се дешава

око тог јавног добра и подухвата од општег интереса. Није, наиме, прошло много времена од како је посао завршен, а већ се показало како у том подухвату нешто не штима: видело се, на пример, да се по парку развила читава мрежа стаза које су сами пешаци и шетачи успоставили, сасвим мимо воље и пројекта оних који су надлежни за тај посао.

Реакције двојице посматрача биле су сасвим опречне. Наш чова је, дакако, одмах почео да пљује по сопственом народу јер, ето, „пучина је стока једна грдна”, направиш му стазе а он неће да их користи него тера по своме и, газећи куд му је воља, само доказује колико је нецивилизован и анархичан. Енглез би се, дакако, веома радо придружио пљуцкању по том балканском несоју, поготово кад тај несој самога себе ниподаштава, али зна Енглез да му искуство, толико цењено у његовој култури, налаже да случај изгаженог парка оцени сасвим другачије од свог пријатеља. У оваквим случајевима — то Енглез закључује сасвим разложно — кривица бива пре свега до пројектаната јер стазе треба правити само онуда куда би људи, и иначе, имали обичај да ходају. У Енглеској се, поучава он нашег чову, приликом градње паркова увек препусти самим шетачима да утабају стазе, па се тек потом оно што као пут већ постоји, једноставно, асфалтира. Мудри енглески емпиризам допушта, дакле, да сама животна пракса покаже сопствену одрживост, а онда се то спонтано решење само легализује.

Када је у питању развој српске енциклопедистике и, евенуално, оснивање српског енциклопедијског завода, суочавамо се са веома сличном недоумицом око тога треба ли да асфалтирамо већ постојеће енциклопедистичке стазе које су израдиле САНУ и Матица српска или треба да успостављамо неке сасвим нове путеве? Треба ли да поступамо рационално, промишљено и с пуним поштовањем за претходно искуство или, пак, да се понашамо својеглаво, ирационално и уз започињање послова од саме нуле, као да никаквог искуства немамо? Имамо, дакле, прилике да одлучимо хоћемо ли поступати по совјетима здраваго разума, праведно и конструктивно или по совјетима нездравог разума, неправедно и неконструктивно? Ако је памети, овакву дилему нимало није тешко разрешити на добар начин!

Али, то и јесте питање: има ли памети?

Post scriptum

Желећи да *НИН* и надаље доприноси већем степену информисаности својих читалаца, морам исправити једну дезинформацију која се у његовом прошлом броју појавила. Неко је, по свему судећи, врло неспретно тексту Чедомира Попова дао

наслов „Зашто сам напустио Српску енциклопедију”. По наслову би се дало закључити да академик Попов више није у Уређивачком одбору *Српске енциклопедије* и да не ради на овом пројекту, што уопште није тачно. Уколико пажљиво прочитате његов текст, јасно ћете видети да је Чедомир Попов дао оставку само на место председника Уређивачког одбора и ништа више. Дакле, истина је да Чедомир Попов није напустио *Српску енциклопедију* и да је он и даље члан Уређивачког одбора. Штавише, као личност која је најпресудније утицала на изградњу основне концепције, он је задржао обавезу да, заједно са свим осталим прегаоцима, доведе први том *Српске енциклопедије* до штампе.

Треба напоменути још и то да су готово сви чланови Уређивачког одбора који су дали оставке, остали не само у добрим односима са колегама него и даље, у смањеном обиму, помажу колико могу. Ако је неко, на основу текстова опадача, стекао утисак да је Уређивачки одбор у расулу, грдно се вара! Отуда је на својој последњој, децембарској седници Уређивачки одбор закључио да га ништа не може спречити да на прави начин заврши први том *Српске енциклопедије*. И тако ће и бити, ма шта о томе говорили брбљиви зли волшебници.

10. јануар 2010

НАПОМЕНА О ОВИМ ТЕКСТОВИМА

Ова два текста о проблемима српске енциклопедистике настала су током полемике вођене на страницама *НИН*-а крајем 2009. и на самом почетку 2010. године. Први текст је понуђен надлежном уреднику, али је по његовој оцени тај прилог био преобиман и исувише начелан. После здруженог напада Миливоја и Мирјане Д. Стефановић, други текст је послат уреднику *НИН*-а, али је овај тражио да се прилог скрати за више од 50%, што се мени чинило неприхватљивим. С обзиром на то да ова два текста покрећу нека (рекао бих важна) питања о томе како, под којим условима и у каквом амбијенту треба развијати српску енциклопедистику, објављујемо ове прилоге са тихом слутњом да се обелодањени напади на *Српску енциклопедију*, па и на САНУ и Матицу српску, неће тако лако окончати. Видљиви део овог леденог брега је доста ситан, али можемо само наслутити шта се све скрива испод површине и на који се све начин *Српска енциклопедија* настоји елиминисати. Неко се, очигледно, озбиљно уплашио скоре појаве драгоцене националне енциклопедије!

УВЕ КОЛБЕ

КЊИЖЕВНОСТ У ДИКТАТУРИ И ДЕМОКРАТИЈИ — ИСКУСТВА СА ЦЕНЗУРОМ У ЊЕМАЧКОЈ

Радо бих казао: диктатура не игра никакву улогу у моме писању. Радо бих писао: ЊДР (Њемачка Демократска Република) није утиснула свој печат на мој језик. Ако сам у њој и провео три четвртине свог досадашњег живота, она није ништа, ама баш ништа, оставила иза себе у моме језику. То су, сљедствено, само мајка и отац, бака и дека, другови с којима сам се играо и учитељице и неколико хиљада страница лектире. Радо бих такође пошао од тога и најзад дошао дотле да је мој живот слободан од диктатуре. Да му она није ништа додала, тврдио бих тада, и да му није ништа узела. Али нажалост, ту постоји један проблем. Његово име је просто, оно гласи вријеме.

У бројевима: ја сада имам тридесет осам година. Од тих година тридесет сам провео сасвим или дјелимично у „првој социјалистичкој држави на њемачком тлу”, у једној „држави радника и сељака”. Ова држава ушла је у историју тиме што је не само саму себе у метафоричком смислу, већ врло конкретно баш оне раднике и сељаке оградила зидом.

Двадесет осам од мојих тридесет осам година постојала је ограђеност зидом. Пошто сам био Берлинчанин, за мене се при том радило о свакодневном искуству са градњом око Берлинског зида. Он је био довољно видљив, и због његовог јасног освјетљења ноћу које га је нпр. разликовало од уобичајених источноберлинских улица. Он је ове исто тако пресијецао попут линија градске и подземне жељезнице и трамваја. Продужавао је одређене породичне излете у околину најмање за један сат који је био потребан да се опкружи четвртина или

половина дохватно блиског, али недостижног острва Западни Берлин.

Зид је подигнут уочи мог четвртог рођендана, пао је након тридесет другога. Његова сјенка пала је на непуна седамдесет четири процента мога досадашњег животног времена, на досад најдуже вријеме мога писања такође. Тих неколико аспеката покушавам овдје да опишем.

Прије свега, бити аутор у ЊДР имало је велико преимућство. У једној претежно протестантској области, којој дакле печат није дала слика него писмо, мајсторице и мајстори ријечи били су већ увијек сигурни у велику пажњу. Уз то, проналазак социјализма био је ствар људи — највећма полемичке — ријечи. Браниоци ових „класика” знали су за моћ ријечи, „кад захвати масе”. То су преносили од Лењинових времена и на белетристику, или — према стању ствари — с пуним поштовањем или као неповјерење.

Пажња свих могућих, али нарочито једне одређене од државних власти, била је сигурна чак и аутору, рецимо, херметичних пјесама. Социјалистичка тајна служба одликовала се, наиме, и тиме да је један од њених главних задатака било читање. Прије него што је 1980. изашла моја прва књига, ја сам већ имао нека искуства са реакцијама на пјесме. Прво полуотворено читање имао сам као седамнаестогодишњак у једном „литерарном кружоку” скупа са двадесеттворогодишњаком кога је поменута служба очито већ пажљиво пратила. У публици се дакле нашао један „упадљиво неупадљив” господин који је себи непрекидно правио биљешке. Осим тога у круг је бануло туце наводних студената метеорологије под вођством свога наводнога професора.

Млада, за науку о времену заинтересована господа, ревносно ти се укључи у разговор који је услиједио. При том су за описивање пјесама оног аутора користили углавном ријеч „негативно”. Тако сам је чуо први пут, прије него што је погодила моје властите пјесме. Потицала је, додуше, ако је, из једне друге природнонаучне стручне области, али се овдје вјероватно мислило на утицаје одређених стихова на духовне и политичке размјере притиска у земљи.

Опис „негативан” био је водећа ријеч опхођења с критичком књижевношћу. Произлазила је из дестилата једног такозваног исказа пјесме. Овај се пак исказ односио негативно према премисама социјалистичког реализма (и тако и увијек) и према животном осјећању радника и сељака, што се сваког јутра налазило као тврдња или декрет у новинарском централном органу Јединствене партије.

За позитивне друштvene односе унаоколо у којима је повишени процент обољелих од рака у затрованим прђједелима подлијегао држању у тајности, једнако као и бројке о самоубиствима у мртворођеним новоградња-градовима, пјесма је можда стајала у позицији неког скретања од дозвољеног.

У једном свијету у ком је преурањено склапање брака зарад рађања радне снаге и војника толико подржавано да је квота растава била свјетски врх, и у ком је кратко пред Божић мандарина и банана увијек било за цијелу преосталу годину, пјесма се можда стварно понашала тако да се њено потенцијално вредносно, али ипак уопште само потенцијално и у малобројним случајевима хотимично, пресликавање могло оцијенити као негативно.

Већ који мјесец послије оног читања покушала је тајна служба да ме наговори на тајну сарадњу. У овој прилици прижељкиван је не поближе одређени „противник” чији би интерес за „културно активним” младим људима био ноторан. Термин „противник” односио се очито на непрекидно растуће групе писаца и умјетника који се половином седамдесетих са животом у земљи дуго већ нису бавили на социјалистичко-реалистички, него највише на реалистички, дакле критички начин.

Требало је да им се приближим по налогу тајне службе и при томе узмем за изговор своје литерарне почетке, да бих касније извјештавао о пријатељима и колегама. Осамнаестогодишњак то одбије под кукавичким изговором да не може лагати.

С недвосмисленим притиском један државни тужилац ме је управо наговорио да ступим у Националну народну армију. То је било баш у тренутку када се ЊДР отарасила јединог помена вриједног комунистичког пјевача и пјесника. У новембру 1976, кад је одузето држављанство Волфу Бирману, изашле су моје прве пјесме у једном од три књижевна часописа који су постојали у земљи. Године 1977. могао сам да славим сљедећи књижевни успјех. Неколико сатиричних стихова о командиру батаљона донијели су десет дана војног затвора. Био сам на правом путу.

Кад је најзад изашла моја прва књига под насловом *Рођен унуштра*, било је у њеним пјесмама малчице видљиво како је моја генерација схватала датости. И ја сам већ знао како се среће овај наш поглед.

Досад није било ријечи ни о једној пјесми. До тога неће ни доћи. Не развијам према сопственим стиховима научно честољубље и нисам тренутно вољан да из њихове повезаности филтрирам притискајућу сјенку зида или боље: копање бетона.

Знам да су они унутра! Знам да је моја мрва зида већ писала са мном кад ништа још о томе слутио нисам, кад је све још било несвјесно нахођење. С непуних петнаест година почео сам да пишем. И бетон је од почетка писао са мном јер је већ млади хипик са својом гитаром доспио под самовољну контролу народне полиције. Он је писао са мном јер се свако феријално путовање у једну од „социјалистичких братских земаља” могло без објашњења завршити на граници. Шкрабао је он још годинама потом јер је већ тридесет километара прије западне балтичке обале сваког путника у блу-џинсу и с рукаком транспортна полиција питала за пасош и циљ путовања.

Кад је било забрана наступа за рок-саставе. Кад је неко добио наредбу која му забрањује боравак у једном одређеном граду. Кад из Амстердама не дође жуђено писмо или једно друго тек након три седмице које је било убачено у истој берлинској четврти. Кад се у дискотеци морала свирати шездесет посто домаћа музика а Ролингстонси ионако стајали на Индексу. Када је дан након Свјетских свечаних игара омладине 1973. у Берлину било поново забрањено сједење на травњацима у центру града.

Управо кад се сјетим свакодневице, знам тачно шта је био *џај* текст и како је он условљавао *џе* текстове. Између себе смо стално изнова говорили о нашој „ситуацији”. Велик удио у томе што је „ситуација” била неподношљива, а с друге стране подношена, имало је ћутање. Лежало је на земљи од времена нациста и пораћа. Било је то ћутање дједова који су служили изгубљеном језику изгубљеног рата, спочетка и у бољем случају као мјешавина срама и туге, али вазда и пркосно.

Било је то ћутање очева и мајки који су као млади људи били доспјели у пропаст свијета која је напрасно претумачена у свануће. Утетурали су из диктатуре у диктатуру, требало је дакле да се не ангажују, морали су само да поново марширају и говоре Да. Ако су чинили више, вјеровали су у ово обновљено обећање, тако је ова вјера била она против бољег историјског знања, али прије свега она против сопствене савјести. Извучене су поуке према једној строгој схеми која је ћутање о злочинима не само укључивала, већ одавно имала као претпоставку.

Треће је било наше властито ћутање. Дошло је из највеће беспомоћности. Недостајала нам је алтернатива. И недостајала нам је храброст. Стајали смо на рањеном тлу и нисмо то ни пошто хтјели заборавити. Презирали смо ритуале моћи, али смо устукнули пред тим нашим презирањем. Стидјели смо се своје незахвалности.

А је ли требало да будемо захвални немоћи својих родитеља?

Да се послужим једном ријечју пјесникиње Елке Ерб: и ми, млађи, предуго смо „адресирали” своје наде и клетве на властодршце, на оне ту горе, од којих се, наравно, није могао очекивати никакав адекватан одговор. У сваком случају они, међу које сам ја спадао, адресирали су још неколико година пред крај ЊДР писма, петиције, жестоке сузе или тресак пенице на празни центар моћи. Да адресирање узмемо поштански: моје посљедње — већ довољно иронично — писмо ове врсте, које је хтјело спознају саопштити и утужити, отишло је заиста 1984. на министра културе.

Живјели смо, наравно, весело, копирали нешто знаковни језик западне субкултуре, понекад, штавише, њен кодекс у сасвим другачијем односу. Гомиле алкохола биле су еликсир наше екстатичне ране љубави. Ова врста ћутања, ово источно ћутање једине ЊДР-генерације нестаће са нама. Ја схватам наш, мој садашњи рад, као рад на бистрењу ћутања. Али ми то не уклањамо.

Желим ли заиста да још нешто кажем о цензури? О тој аждаји која је стајала спрам нашег рада и ометала га или с њим лежала у једном напрегнутом љубавном акту? Колико је времена коштало да се једна пјесма или само један стих одбрани од уредника у царству ропског језика, заједно с уредником од директора издавачке куће, у друштву са обојицом од надлежног одјела министарства за културу, од овог или оног рецензента опет у друштву с другим рецензентима, са свима заједно од одјела за културу при Централном комитету Јединствене партије, која је опет о пјесмама или о производњи једне количине завртњева одлучивала према временским приликама у свијету и према могућим московским упутствима?

Какве ја везе имам са тим? Са тим сам сасвим извјесно имао везе, мој стих имао је везе с овим потпуно лудим кабареом, с овом гротеском од петљавина и будалаштина и много отцаног костима.

Колико страћеног животног времена! Колико дуго су понека и понеки одуговлачили с одлуком да своје вишекратно одбијене рукописе коначно ипак илегално дају на Запад? Колико дуго чекали да, за својим текстом, напусте домовину? Колико дуго чекали док је једноме од њих био прихваћен „захтјев за отпуштање из држављанства ЊДР”? Како често, умјесто писања, неплодно дрхтање.

Оно што је спољна цензура могла да постигне, морала је самоцензура да потврди. Друкчије се та несрећа не да зами-

слити. То што њен размјер данас препознајемо, у вези је и са отварањем одговарајућих аката тајне службе, партијске бирократије и осталих власти које су у томе учествовале.

И у иностранству се то зна из штампе. Коментарише се као њемачка темељитост, иронично описује као склоност ка самосакаћењу.

Без вредновања: ко је једном као учесник погледао у к нама приспјелу гомилу од пепела и парчади и узео само једну трачицу ових кухних клица, тај чита не само историју пропале земље другачије. Тај спознаје без сопственог судјеловања иреверзибилну промјену сопствене биографије.

Реална сјенка отишла је са грађевином. Ток зида у Берлину да се данас реконструисати још само на великим површинама. Детаљи тока на одређеном раскршћу између два градска кварта или пред Бранденбуршком капијом, управо тамо гдје су увече 9. новембра 1989. играле радошћу опијене масе, ти детаљи сада нестају.

Са чим траћим преостало ми, друго вријеме? С реконструкцијом детаља. С реалношћу сјенке. Са ситницама које ми прије нису могле пасти у очи. С појединостима које су у грубом пресеку морања да се одолијева биле остале неказане, које су сматране неважним јер се политичким реалијама нису ничим супротстављале. Управо се сада бавим њима. Противрјечна историја пропале државе је историја о позијепаним фамилијама, о посађаним а међусобно упућеним генерацијама, о бившим пријатељима и гађењу над ријечју непријатељ која наједном неотклоњиво стоји у простору.

Ослобођен, такође ослобођен нужности да са сваким (или најмање другим и трећим) ретком наваљујем на зид, ја у другој равни затварам једно хладно гореће око и отварам једно њежније.

Узимам себи времена. Спасити се више не може ништа. Ја сам онај који јесам, с муцавим јављањем повријеђених успомена, тек тиме и можда дакле у другој инстанци савременик, бирач, учесник у актуелном разговору.

У једној пјесми лед у крупном комађу какав се шездесетих година још испоручивао. Довукла га једна бијела дрвена коњска кола. Сиве трошне драгулије из кућерина за издавање станова. У прози један телефонски разговор двају пријатеља који су се још само у иностранству могли срести. Прва возња подземном жељезницом између Источног и Западног Берлина. Одређено свјетло у једном берлинском стражњем дворишту. Тамо на дрвету један лист готово без хлорофила, ипак лист.

Један син потражује свога далеког оца. Отац га прима с лажима. Отац ћути у јединственим бојама моћи. Конвој црних лимузина вози између фасада које су свјеже окречене само у висини очију путника. У отвореном купатилу из радија у кофери борба завијајућег ометајућег тона са западном станицом.

Сакупљачка област НДР је за филателисте и друге скупљаче посебности за своје „цвјетнике” затворена. За аутора скупљање тек почиње. То је можда у вези с његовим годинама.

Када је зид пао, премјерио сам један круг.

Сада идем њиме добровољно изнова.*

1995

Превео с немачког
Стеван Тоншић

* Из књиге *Renegatentermine*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1998.

МИРО ВУКСАНОВИЋ

СТИХОВИ УРАВНОТЕЖЕНЕ МУЧНИНЕ

Знам, дабоме, да је Стеван Тонтић примеран и награђиван песник, антологичар, прозни писац, есејист, преводилац с немачког језика у који се био од рата закљонио а потом се вратио у поратно (вероватно и своје) Сарајево, знам да сам отпутао доста минута над његовим стиховима из књиге *Црна је мајини недјеља*, објављене у београдском слогу 1983, не слутивши да ће такав наслов постати опште место, не само у БиХ но и наоколо, као што знамо шта се у томе све разиграло, али, признајем одмах и без зазора, чим сам из мејлираног писма разлистао Тонтићеву збирку, на позив за Едицију *Мајинца* упућену, помислио сам, и не прочитавши наслов *Светло и њроклејо*: коме ћемо данас књигу стихова, ко ће их читати када су тиражи таквих издања све мањи и одвишнији истовремено, када су картони читалачки у библиотекама и таквим књигама чисти, без потписа као овере за ношење у собну тишину, када се распевао и засонетио и онај што не зна шта су верси и у њима метри, када је политика и песника и његовог пратиоца ухватила за језик, постала центар од којег се емитују причања и певања.

Помислио сам, дакле, пре читања Тонтићевог рукописа шта су то песници скривили, коме и када, те бивају кажњени зачудним погледима, скрајњивањем и нечитањем, да ли је уопште нужно, осим изузетака, у издавачким кућама имати књиге стихова када је то чист финансијски губитак, још у немаштини која је океански, преко океана упућена што даље, све поплавила, од које су државне касе заунуле.

Тако, на почетку, а онда, по дужности, с поруком да су прилике најбоље управо у временима када нам је најгоре, јер је лакше бити на дну но ка дну падати, у таквом метежу сам прочитао Тонтићеву уводну песму, молитвену и горко захвал-

ничку, окренуту Господу, коме је песник велики дужник јер му је узео вид, слух и дар говора, да би на завршетку уводнице сложио: „И на шта би све личило / кад бих у ову буку и бијес / и ја покоју удјенуо? // И све то још / видио и чуо!” Испод је година 2008, као општи делилац, важан само зато што каже да је говор о нама, после стихова који су успели, одједном, да склоне предрасуде, сумње и истине о нечитању. Дошла је песниковачка реч као замена. Њена моћ је велика само за оне који знају да је поезија мера духовности. Јесте, такви су ретки, али се реткости најбоље чувају. Зато што су реткости.

Тонтић је, очигледно, око себе препознао буку и бес, видео себе као драгоцен вишак, а своја чула као места која су за финије гласове. Песник не увећава невољу. Нити је смањује. Он је невоља. Зато морамо бити на његовој страни. Зато сам наставио да читам.

Елегија о прекланом петлу, са стихом у центру:

„Нек сам и заклан, само не — клао”,

у загради, на крају, као градове настанка, у троуглу, има Сарајево, Јерусалим и Берлин, а распон година од 1992. до 1996. Тешка је као окрвављена земља. Зато што је у њој симбол постао наг.

Док песник жали духовника и његову покојницу, на српском, претежно, на немачком, понекад, из пријатељства као биљка расте питање: „Du, bist du ein Serbe?”

У писму Бошку Кућанском, који длетом догони „бесмртни брест” и „колоне облика-избјеглица”, иде молба као потоња жеља да својом резбарском вештином, одакле све иде „У сушти бјелутак, у прајаје”, издубе „ковчег ил’ бешику (свеједно)”, као што бива у једначини с две познате — настанком и одласком.

На Христовом гробу, три песника: Иван В. Лалић, Васко Попа и Немица Кристина Кошел која живи у Риму, с Тонтићем, у његовим римованим квартетима стихова, гледали су како: „Пламичци свијећа држаху небо”, а из Јерусалима, где су „бранили гнане”, „апеловали на моћне државнике”, позивали да престане рат, „ћаскали уз виски и винце”, по таквим и сличним моделима, по сменама мрака и ведрине, извештај се завршава записом туристе: „Ту онда питам изданог Христа / зашто нам је смрт једна те иста”.

Онамо, у јерусалимској густини, песник је, осетљив и непристрасан, чуо тронерско дозивање у истом часу, а овамо, у Власеници, видео како је на ледини „изникла читава војска” постројених нишана и белих крстова, са ћириличним и латиничним „именима изгинулих”, где се открио Бог на црној та-

бли, у натпису крутом као саобраћајни знак: „ТЕШКО БОГУ СА НАМА / КАКВИ СМО”.

У песниковом спаљеном завичају, пред црквом без звона, икона, свештеника и верника, старац на самрти, повратник, говори да ћемо једни друге убијати „све док Георгије / не убије аждају”, а у црквици, у Исламу Грчком, на гробу „великог писца Владана Деснице”, коме није никаква заштита што је „и српски и хрватски”, што је досетљиво, са слутњом, када су га пригонили да каже „српски или хрватски”, рекао да је он оно *или*, па око њега, сведочи Тонтић, играју „крвно коло”: „пацови, мачке и пси луталице”.

Читање оваквих песама доводи сећања. Зато ћу овде, у огради, укратко, оставити два. Прво је дошло с Владаном Десницом. Он је, пре пола века и више, када је партијским заптом завођен ред у литератури, предлагао да се од праве књижевности одвоји примењена, као у сликарству — наивна књижевност. Нема за такву разложну идеју боље прилике од данашње, а при том би Тонтићеве песме из књиге *Светло и њроклето* ишле у главну групу. Друго сећање иде на Коларац, у велику салу коју су пунили студенти а не стареж, када је рецитовао Јевтушенко и на питање шта га је у брдовитим пределима, нашим, посебно понело одговорио да су то биле „жене у црници, живе слике и сенке рата”. На њих, сада, личе Тонтићеве песме које сам отворио.

А тамо пише како је после проглашења „почасним грађанином Сарајева” последњег живог Хабзбурга и после укидања имена Музеју Младе Босне, „мали црни принц”, као знак тероризма којег се плаши Европа, „узлепшао попут револверског хица / из убетонираних па избрисаних стопа”.

Неопрезни кошмар се увећао када се песник вратио у Сарајево где је у рату завидео „брачном пару глумонијемих сународника” што их је глумило заштитило од свега што се тада могло свакодневно чути, па и од ризика „да остану”: „без језика / или без главе”.

Тамо стихови примају „лобању угледног злочинца”, одомаћену слику: „нож у срцу”, управу „профит-патриота и полит-мафијаша”, својте које „лично на авети, на сјени”, човека „у срцу егзила”, где му се види „облак у глави”, где зато што му није одрубљена глава говори себи: „Ниси ти Србин, / већ нико и ништа”.

У забележеном, рекло би се и поверљивом, разговору католик каже православу да Сарајево више није „наш град”, да се дижу џамије а сели „хрватски пук”, а православац одговара католику да су његове цркве постале музеји којима ће да се диве туристи, а: „међу њима и сами Србљи, / ма гдје да живе”.

Потом један другог невољно позивају да се уједине њихове „сестринске цркве”. Као да се примиче далеко помирење.

Међутим, уз гледање ТВ Дневника и протераних са Косова крв се присмаче, новорођенчету се: „из самог срца / клупче смрти / одмотава”.

И види се змијче које је потомак клупка змија с песничког чела Гојка Јањушевића. Из спаљене земље је никла љубичица, а девојче се од ње крије, у сузама. Тек понеко, „непоправљив”, радује се животу.

Таман се мало светла јавне, као што долази зрак у хелију, а онамо опасна најава: „Ускоро ће опет / (тврди мој сусјед) / тресак и плусак / праисторијскога мрака — // тмуша из мозга, / крви и меса / Кроата, / Сербова / и Босниака”.

Као да Стеван Тонтић каже: најбољи је лек да се уклони мука ако се мука назове правим именом; ако је име тачно, шансе за понављање муке су смањене; ако хоћемо да кажемо какви су други, морамо рећи какви смо сами; када хоћемо да одагнамо зло, понекад га морамо испити до дна. Најпре као сведок, потом измакнут у егзил, на крају као песник који сабира — то је учинио Стеван Тонтић.

Овако није завршено читање књиге суморних песама. После злоуге слутње суседа, малочас у целини пренете, долази циклус љубави. Једва чекам да га ишчитам у себи, са жељом да разгласим: у затамњену Тонтићеву књигу коначно је стигло писмо његовог пријатеља из Београда у којем пише: „живот је у основи леп”. А најлепши када прођу патња и песма о патњи.

Да се вратим на почетак, да затворим књигу Стевана Тонтића и кажем да ће поезија у њој, често оловна, понекад у негвама, имати своје читаоце зато што покушава да буде правична и онамо где је правда недоступна. Поезија не решава. Она покушава. Покушај Стевана Тонтића ће бити и памћен и коментарисан. То је пуна капа за сваку збирку стихова, па и за ову која је сва од уравнотежене мучнине сатворена.*

* Реч на представљању књиге Стевана Тонтића *Светло и њроклејто* (Издавачки центар Матице српске, 2009) у Матици српској, 26. јуна 2009. године.

ТЕШКО БОГУ СА НАМА

Прва белешка после читања књиге Стевана Тонтића *Све-шо и њроклешо* (која већ у наслову има и ненаписану реч *оше-шо* — као да призива оно *ошешо њроклешо*), била је да се песник не обраћа људима, већ Богу. (Као да од људи више нема шта да тражи!) Јер, наслов прве, повлашћене, песме гласи: *Хвала ши, Госюде*. Међутим, како је читање одмицало, како се смрт јасније видела (смрт као прекинут живот, а не као живот доведен до краја), тако се и та лирика указивала не као обраћање Богу, већ као оптужба упућена људима. То се лако да показати пажљивим читањем већ поменуте песме, *Хвала ши, Госюде*. У први план је ту стављена та другачија смрт. Јер, лелек мајке који се чује под прозором, није лелек мајке само над мртвим дететом, већ је то лелек мајке над *убијеним* дететом. Та разлика се мора повући: смрт као природна смрт не постоји, већ само постоји смрт од ножа и метка. Од бомбе и мине можда. Од људске руке свакако! (Као кулисе ове поезије стоји рат „Кроата, Србова и Босниака”; стоји заправо „праисторијски мрак”.)

И ако је у обраћању Господу Тонтић ироничан, у оптужби упућеној људима он је суров, мрачан, убитачан... Ова књига иде у ред оних тешких књига. Највише, заправо, Стеван Тонтић овом књигом подсећа на Јована Стерију Поповића, на Стерију који се, уморан и разочаран, при крају живота вратио у родни Вршац... Коначно, Стерију нам Тонтић готово директно призива у песми *Видјех новорођенче*. „Видјех новорођенче / с ружичастим обрашчићима анђела / и тек назначеним полом — / живо се гичало у наручју / љепотице мајке. // И видјех како му се / из самог срца / клупче смрти / одмотава. // Густо намотано, / збијено у тачку / змијче. // Видјех и закренух / погледом у страну.” То је заправо онај Стеријин стих „ал’ у прсима свак’ трулежа усев носи” из антологијске песме *Сјомен њушовања њо дољним њределима Дунава*. (Има Тонтић песму *Скица за слику уљедног злочинца*, која нам одмах призива Стеријину песму *На смрт једног зликовица*.) И ту нам се књига још једном другачије отвара... Као да нам се сада чини да Тонтић не осећа потребу ни људима да се обраћа, већ се обраћа самом себи, као да са самим собом намирује рачуне... („Нек сам и заклан, само не — клао” стих је који песник упућује самом себи.)

Али, негде у дубини ове књиге, јасно се види оно што је најпрецизније формулисао један савремени српски прозни писац. Наиме, у књизи, објављеној у истој овој едицији у којој се сада *појављује* ова Тонтићева књига, дакле, у књизи *Писма српским њицима*, Мирослав Јосић Вишњић у писму Иви Андрићу каже како још ништа лепше од живота није измишљено. Е, то, да ништа лепше од живота није измишљено избија на површину у понеком стиху Стевана Тонтића. (Коначно, зар и све оно што радимо није у славу живота.) Али, исто тако, у понеком стиху избија и то да од човека гора звер није измишљена.

И запетља се ја на самом крају; испада да то што је измишљено није стварно! А очито је да је стварно! И та, понекад пресна стварност, сурово нас буди и отрежњује. (Оно из Тонтићеве песме: „Тешко Богу са нама / какви смо”.)*

* Реч на представљању књиге Стевана Тонтића *Светло у њроклейо* (Издавачки центар Матице српске, 2009) у Матици српској, 26. јуна 2009. године.

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

ТАЊА КРАГУЈЕВИЋ

У ВЕЛИКОЈ САМОЋИ СВЕТА

Признање, које ми се данас поверава, не доживљавам као дуг дугу, књижевни обичај, или годишњу конвенцију. Додељују га мени драге и цењене колеге.

За мене је оно *йосебно*.

Управо као што је лик из чије је блиставости и трагичне доследности изведено, и чије име је понело.

Упућује ми се за књигу која сабира деценије мог бивања у лавиринту од збиље, поетске фикције и словâ.

Он можда не би био тако видљив, доступан распознавању и аналитичком читању, да га један одважни и инвентивни тумач није профилисао у књигу *изабраних и нових йесама*. То је, дакле, једнако, и признање ауторском избору, и приређивачу *Сйаклене йраве* Ненаду Шапоњи, и „Агори”, као њеном издавачу.

Са не малим поносом морам рећи да признање примам као део загонетног сјаја који исијава из талента и умности једне од првих међу песникињама наше културе.

Премда је песме писала од ране младости — готово до последњих дана, њене три песничке збирке, и све њене „врсте”, могу се сабрати у једну књигу. Строги антологичари бирају из њих тек једну песму — као минијатурни рам епохе којој је припадала. А више од тог медаљона, који краси наше књижевне хронологије, поклањају јој они што су је видели и доживели као *кнеџињицу духа*, носиоца *сабраних йорука* свог времена и средине, прелепог „барда” — женског пола и красоте — и посве женствене, затајене, можда и несвесне туге, у исто време, пак, доследног и храброг власника сопствене судбине, заточене у најаутентичнијој верзији властите синтагме „срца и барикада”, која је, увек надахнута и вођена снажном емоцијом,

вером и аутентичном вољом да отвори путеве другима, по себи, песничка.

Чаровита и отмена — у разговорима са природом, и са савременицима — и тако драматично срушена у ходу времена, на плочнику великог града — она је достојна нововремених балада о суштини песничког бивања и речи, које се опиру скованим идеалима, а по закону парадокса, у журби и нехају свих пролазности, остварују се у фатуму, у кратковекој лепоти, у драми тренутка и личне нарави, што одређује суштину човековог и песмотворног бивања.

Из рода дријада, та „изгубљена нимфа”, са душом коју је остављала сваком дрвету у које се загледала, пред конвенцијама свог доба остајући зачудно независна и своја, а најпосле и сасвим заборављена, Милица Стојадиновић Српкиња понела је, *пре нас*, песникиња овог доба, и *за нас*, и не знајући да је у томе у новом светлу искрсла ова њена мисија, један трајни, фатално огољен усуд самавања — посве, и увек жив и не сасвим објашњив — као никад уравнотежен и никад довољно пригодно уобличен формат независног уметничког опстајања, свугде, и у сваком времену.

Па ипак, према кристално изведеним и сублимним тезама Анице Савић Ребац, „Милица Стојадиновић Српкиња спада међу творце предела српске домовине”.

Њено *дарошворство* и њено *зубийништво*, додала бих, *измирени су* у том духовном пејзажу, као отисак душе, холограмска копија њеног лика.

И „кврге судбине”, које је емпатијски спознавала у другома, и њена земља — чији је „одлом” од света носила као свој терет, и коју је желела да види бољу, напреднију, прихваћенију — и њене споне са најумнијима, са којима је њена образованост лако саобраћала, и њено рашчитавање фрушкогорског лишћа и тишине — а нада све, њена *стирасна меланхолија*, њена писма, песме, лирски записи и преводи, све њене „године душе” — пре него што су пале пред неком уличном светиљком Савамале, обасјале су, и даље то чине, једну могућу земаљску и астралну карту, коју разумеју песници, и знају саздати одговор том *ћуном пределу душе*.

Јер та кутија од тавног плиша, којом витлају мењаве и олује, и та милошта, што забилиста као понека ретка звезда — то је песник. Наг, и сам. *Кнегињица* и *Бескућник*, фрушкогорски и велеградски ребус јавног и тајног, који није знао ни за копрене мистификација ни за брзометни лет укрштених димензија — за тријумф нашег доба — у коме је *бродоломник* прво лице множине, које научено влада најригиднијим супротностима, тим рељефним лицем празнине, у обиљу тривија. А при

том једино што му недостаје, док удара у типку сајбер упитника, када креће у потрагу за собом, јесу можда управо предели душе.

И стога, заувек у свом ребусу, овај скромни портрет који је данас предмет наше пажње и штовања, остаје трајно похрањен, у заточеништву самерљивих постигнућа свих својих посебности — и као залог и као изазов — схватљив и дирљив говор тензија стварног и немогућег — као *чистӣ дрхай*, од двадесет и четири карата. Пред решеткама савамалског подрума.

Као страсна вејавица Паноније, наше страсти, и ума, као самоћа у великој самоћи мегалополиса, универзума и света, што нас опомиње да је наш мали посед од речи увек на танкој црти освојеног и изгубљеног.

Увек на новом испиту омеђеног или неограниченог.*

СЛАВКО ГОРДИЋ

ПЕСНИЧКО ПИСМО ТАЊЕ КРАГУЈЕВИЋ

Зналци кажу да женско писмо и није, заправо, родна већ поетичка категорија. То би значило да нам свима, без обзира на родну припадност, као читаоцима или ствараоцима, законито припадају и бивају блиски Сапфин лирски праглас, сензибилни, маштовити и грозничави светови и говори Емили Дикинсон и Силвије Плат, Ане Ахматове и Марине Цветајеве, као и наше домаће поетско плетиво и везиво, настајало на такође голомој временској и поетичкој раздаљини — од Јефимije, преко слепе Живане и Милице Стојадиновић Српкиње, до Десанке Максимовић и мени посебно драгих савремених песникиња Даре Секулић, Даринке Јеврић, Тање Крагујевић, Злате Коцић и Дејане Николић. Нек ова имена, уз низ других, једнако важних а сад непоменутих, буду метафора оне посебне присности и осетљивости којом песникиње озарују и повезују све људе, мимо свих и изнад свих наших разлика, цивилизацијских, културних, социјалних, родних.

Тања Крагујевић, наш нови лауреат, аутор осамнаест песничких и седам студијских и есејистичко-критичких књига, у

* Реч приликом уручења награде „Милица Стојадиновић Српкиња” Тање Крагујевић, у Заводу за културу Војводине, у Новом Саду 11. новембра 2009. године.

kojima sa tananim interpretativnim nervom rasvetljava poet-ska i prozna ostvareња kako naših tako i straniх писаца, има, поодавно, запажено место и свагда препознатљив глас у нашем непретргнутом и бујном књижевном полилогу. Њен песнички, критички и уреднички рад — и независно од угледних признања и награда којима је пропраћен и подржан — бивао је и бива, рекао бих, посебно уважаван међу онима који културу претпостављају пукој енергији, нијансу и просјај блеску и замаху, претањеност и слутљивост одсечној изричитости. Никад шампион естрадне комуникативности, нити некакав наш трибунски живи прекор, Тања је и кад пише и кад тумачи „идеалан ловац на суптилности”, како је, једном, ако се добро сећам, Александар Ристовић дефинисао пожељног саговорника.

Листајући *Штаклену шраву*, нову Тањину књигу, где избор и поговор потписује Ненад Шапоња — уз Васу Павковића и Сашу Радојчића ваљда највернији поштовалац и најбољи познавалац њеног песништва — посебно сам застајао на местима која су ме и у ранијим читањима снажније заокупљала. А писао сам, осим о два есејистичко-критичким књигама наше ауторке, и о њене три песничке збирке.

Ту је најпре *Словочувар и словочуварка* (из 1998), књига са замахом и целовитошћу поеме, из које Шапоња привилегује двадесетак секвенци, а у којој сад запажам дистих „Као драгост дише / незамењивост бића и ствари”, који би могао бити поетичко-поетски амблем Тањиног песништва. Забележио сам, онда, да ова књига спада у две-три најлепше песничке збирке објављене те године, да је у њој надахнути и маштовити лиризам кондензован у ваздушасте слике од најфиније грађе и звуковно-ритмичке кристале који суверено мире инвенцију са дисциплином, да Тањин свет у руху од снега и иња унеколико (само унеколико) подсећа на поетску сликовност малочас већ поменутог Александра Ристовића и да би се у интерпретативним прилазима овој поезији које наговештавам као могућне ипак ваљало чувати од умудреног питања које не би смело распршити чаролију њене лепоте у лакоћи, својствене латицама и пахуљама. Признао сам онда, као што признајем и сада, да је тешко говорити о Тањиним песмама колико и о музици, поезији ваздуха.

Властиту историју читања Тање Крагујевић сад заустављам пред *Пејзажима невидљивог* (2001), њеном дванаестом књигом, коју сам својевремено — на линији шарма, грациозности и дестилисаности — довео у везу са *Прејознавањима* Николе Вујчића. (Знам, као и Шапоња, да уз поменута поетичка сродства и суседства ваља још подсетити и на Попу, и Павловића, и

Христића и Ивана Лалића.) Успостављајући, тад, једну овлашну типологију, забележио сам да у поезији постоје громовници и гороломници, профети и трибуни, горосече, минери. Постоје, знамо, и тихи песници. Тихи нису увек и танани. А Тања Крагујевић је управо таква, тиха и танана. Свилопреља. Генолошки, њен вербални вез је својом виртуозном лакоћом хомологан вињети у ликовној и капричу у музичкој уметности. Тек последњи циклус, *Ноћни косач*, пре обасјава својом дубином неголи лепршавошћу. Ја сам му тад, лепшем и дубљем при сваком новом читању, посветио изразитију пажњу у своме приказу, као што га и Шапоња сад повлашћује у своме избору прегоревши, њему за љубав, толике друге и друкчије песме ове књиге. А оне су, по моме тадашњем читању, чудесан поетски коментар прећутаних, „слободно доцртаних” или перифрастично наговештених предмета и пејзажа — река, цветова, тврђава, капија, пушкарница, свадбених капа, чизама, оружја, накита, детаља на фрескама — у којем се реално претапа у иреално, физичко у духовно и душевно, говор о стварима у говор о људима, љубави, сновима, младости, старењу, успоменама. Трепет, цвркулт, амарилисов цвет, вилин коњиц, бисерна наушница, покривач од камиље длаке, гривна од кинеског сребра — свеједно да ли као мотив или метафора — поднебље су ове поезије. Она је сва у фином везу асоцијација и тананом, чипкастом језику. Тако да ми се на самом крају приказа отео уздах мукe и олакшања: колико је од српске стварности лепша и *стварнија* српска поезија! А пре тог уздаха стигао сам још да укажем на загонетну и безмало магичну архитектонику ове књиге и на сложен међуоднос трију великих мистерија — времена, дисања, путовања (добима и просторима) — које деликатно тематизује ово песништво.

Уследиле су, после *Пејзажа невидљивог*, неколике дивне Тањине књиге, које поред већ поменутих њених тумача проницљиво и с љубављу чита и Бојана Стојановић Пантовић. Ја сам, пак, као заточник распамећујуће журбе у свим правцима, која је убилачка врста нерета, негде загубио своје прикљешке о овим Тањиним збиркама, које сад Ненад Шапоња с јаким разлогом штедро представља у *Стакленој џрави*. Сачувана је и објављена само белешка о петнаестој Тањиној књиги, *Жена од њесме* (2006). Ту и тад сам, нагађајући о кључној шифри Тањине језичко-поетске алгебре, посебно нагласио непрестано *умножавање* и *преображавање* речи-слика-смислова од буквалне и перцептивне до игриве, бајколике и фантазмагоричне сликовности, од профаног и опипљивог до „вратоломије невидљивог”, митског и сакралног. Ни нагађања ми није било лако

срочити, а камоли одговоре. Зато сам, међутим, био недвосмислен у закључку, где поезију Тање Крагујевић браним од робуснијих и циничнијих критичара, који њену евентуалну игру сувишном танкоћутности олако поимају као прециозност. И тад сам држао и сад држим да машовитост и префињеност Тањиног краснописа, негованог изван текућих поетичких курса, размиче границе нашег песничког слуха и говора. Особито оног који, како на почетку навестих, силини и бриткости претпоставља истанчаност и грациозност.

Новом књигом, новим песмама, новим приређивачким приступом и интерпретацијом и, дакако, новим признањем које му је додељено, песништво Тање Крагујевић оверава — на нашу искрену радост — своју престижну колико и засебну позицију на мапи модерне српске поезије.*

* Реч на књижевној вечери добитнице награде „Милица Стојадиновић Српкиња” Тање Крагујевић, у Заводу за културу Војводине, у Новом Саду 11. новембра 2009. године.

In memoriam
ДРАГОМИР БРАЈКОВИЋ
(1947—2009)

СЛОБОДАН РАКИТИЋ

ОПРОШТАЈ ОД ПРИЈАТЕЉА ПЕСНИКА

Када се у свом „Посмртном слову над гробом Риста Ратковића” опраштао од свог пријатеља, у јуну 1954. године, песник Десимир Благојевић је завапио да није кадар, да му је снага недовољна, да је премало речи и да су те речи истински сићушне, да их је мало да би могао да изрази своја осећања и опрости се од драгог пријатеља. Данас, у болном тренутку опроштаја од пријатеља песника Драгомира Брајковића, чија нас је изненадна смрт све уздрмала и потресла, могао бих од речи до речи да поновим све што је казао Десимир Благојевић опраштајући се од Ратковића, Брајковићу иначе драгог песника и земљака.

Последња књига, коју је Брајковић објавио и донео Србија у Темишвару, учествујући у Данима српске културе у Румунији, посвећена је Доситеју Обрадовићу, коме је и као песник и као путник био веома близак. Доситеј Обрадовић је сигурно, не само у свом времену, један од највећих путника у српској књижевности, као што је Брајковић један од највећих путника нашег времена. Певати и путовати, гледати свет и описивати, за њега су били синоними. Кад би се обележила сва Брајковићева путовања, сви градови у којима је боравио, од Италије до Кине, од Немачке до Канаде, од Русије до Америке, од Грчке до Скандинавије, од Хиландара до Сентандреје, од Београда до Требиња, Херцег Новог, Бијелог Поља и Писане Јеле, одлазећи и увек враћајући се, каква би то мрежа била. Увек је са тих путовања доносио драгоцене дарове: песме, путописе, записе, приповести. Радовали су му се, кад их је походио, раселиени и расути Срби широм света. Тако је и настала његова антологија српске поезије *Међу својима*.

Сваки песник је истовремено и Орфеј и Одисеј. Брајковић понајвише. На почетку његовог песничког путовања стоји збирка *Велико љушовање* (Матица српска, 1970). Две године касније, у Српској књижевној задрузи, објављена је његова друга песничка збирка, *Пролеће у Техерану*, у обновљеној едицији „Савременик”. Све што је потом уследило, било је у знаку ових двеју књига. У најновијој збирци, последњој коју је за живота објавио, Брајковић је затворио круг који је у широком замаху назначио 1970. године. То је књига *Песма у њесми*, објављена у прошлогодишњем јубиларном стотом колу СКЗ. У најбољим песмама ове збирке „просијава” онај давни младачки глас, брајковићевски препознатљив.

Збирку *Велико љушовање* Брајковић је објавио као студент књижевности, у својој двадесет трећој години. Кад сам га први пут срео на Теразијама, негде на самом почетку Кнез Михаилове улице, на глави је имао гимназијски качкет, са значком. Недостајао је само број разреда. Још пре објављивања збирке *Велико љушовање* Брајковић је био закорачио у књижевни живот и кренуо својим путем којим је ходао до последњег даха.

Већ у уводној песми збирке *Велико љушовање* Брајковић је назначио свој песнички програм. „Запевај на новој жици” гласи један од стихова те песме. У њему има и нешто од бунта Црњанскове песничке генерације која је прокламовала на сав глас нову поезију, побунивши се против парнасовске симетрије и симболистичке дикције Милана Ракића и Јована Дучића.

Брајковићево „велико путовање” значило је помак у песничком језику и песничкој експресији. Међутим, његово младачки узнесено „Запевај на својој жици” није значило негирање песничке традиције већ, напротив, њену обнову, њену „нову верзију”, како би рекао Света Лукић. Постоји једна фотографија на којој је Милош Црњански са групом песника Брајковићеве песничке генерације. Поред Брајковића у групи су Рајко Петров Ного, Радомир Андрић, Срба Игњатовић, Радомир Путник, да поменем само нека имена којих се присећам. Нећу погрешити ако кажем да та фотографија није само случајни снимак сусрета великог писца, који се тек био вратио из вишегодишњег егзила у отаџбину, попут Одисеја на Итаку, већ да се управо полазећи од те чињенице може говорити о драгоценим везама које постоје између суматраизма Црњанског и песника Брајковићевог нараштаја, чији песнички програм подразумева трагање за новим песничким језиком, али кроз обнављање традиционалних облика певања.

Брајковић је протагониста, ако могу тако да кажем, једног новог и модерног романтизма. Он не „разара” постојеће да би дошао до новог, већ се враћа темељним вредностима српске

песничке традиције (народна поезија, Растко Петровић, Црњански), у својој раној лирици, али касније успоставља и један специфичан, унутрашњи однос и са другим песницима према којима осећа духовно сродство. То сродство нарочито је дошло до изражаја у књизи *Вајтра у рукама* (СКЗ, 1991), која можда најбоље одређује не само Брајковићев песнички поступак него и његов однос према нашој традицији, митологији и духовности.

И када се бавио историјским темама, са епским замахом, Брајковић је успевао да сачува лирску супстанцу свога песништва. У песмама са тзв. завичајним темама и мотивима, у којима користи и неке облике дијалекатског говора, такође је очувана та лирска супстанца. Брајковићев дијалекат није екстреман, нечитљив, већ је „разређен”, „проходан”, као у књизи *Крвава свадба у Брзави*, у којој су доминантни драмски елементи, амбијент, језик, ликови, тако да је ова књига, која има одлике пева, погодна за сликовито драмско-лирско представљање.

Хтео бих да укажем и на још једну драгоцену особину Брајковићеве поезије. Реч је о једном особеном лирском хумору, о дискурсу који је негде између сатире и хумора, или је пак истовремено и сатиричан и хуморан. Имам у виду песникове сећања на прве године после Другог светског рата, на тачкице, прославе Првог маја, логорске ватре, сиромаштво и љубав.

Брајковић је фиксирао извесне „упоришне тачке” у својој поезији. У *Великом јушовању* Закарпатје, у *Пролећу у Техерану* далеку персијску престоницу, а у књигама *Крвава свадба у Брзави* и *Повраћак у Црну Гору* то је завичај и једна сасвим препознатљива завичајна топографија. У књизи *Пућ у речи* упоришна тачка је српски језик, а у *Вајтри у рукама* то су Косово, наша традиција, историја и митологија. Брајковић на изванредан начин користи и епски и лирски потенцијал српског језика, екавско и ијекавско наречје, дијалекатске специфичности и стандардни језички идиом, завичајни миље и универзалне симболе, епски подтекст и лирска средства. У његовој поезији укрштају се различите традиције, поетике и облици, али увек на препознатљив и самосвојан начин.

Синтагме „жива ватра”, „огањ запретани”, „звезде запретане”, „племенска страдања”(у песми *Огањ-окна*), „добри дух планине”, „иза седам мора”, „див једнооки”(у песми *Планине*), „са седмог неба”, „магично око”(у песми *Буђење*) показују да Брајковић поезију темељи на митској слици света. У песми *Од шебе бежећи* постоји стих који то недвосмислено изражава: „Видим прапочетке кроз ту древну слику”. Лексички фонд песме *Огњишће* показује тематско-мотивску основу на којој Брај-

ковић гради своју поезију: тавна шума, трпеза, угљевље погашено, шумски бог, родни дом, слеме, пуне вериге, замукла реч. Наведене речи и синтагме сугеришу у основи меланхолично осећање живота и гашење неких традиционалних цивилизацијских вредности.

Приближити песму музици — старо симболистичко начело — битно је својство и Брајковићеве поетике. По изнијансираности лирске мелодије његова лирика припада оној непресушној струји српске поезије која повезује Бранка Радичевића и Црњанског и иде до Милана Дединца, Десимира Благојевића, Светислава Мандића, Десанке Максимовић, Стевана Раичковића и Божидара Тимотијевића, да поменем само кључне песнике ове духовне оријентације. По еруптивности лирске енергије, Брајковићева рана лирика има нешто од поезије Растка Петровића. У најбољим песмама он обједињује стражиловску и расткопетровићевску традицију, вуковску изворност и модерну песничку дикцију.

Загонетно и надасве лепо име Писана Јела, Брајковићево родно место, симболизује само биће његове поезије. У његовој лирској визури и осећању света, поезија је сва од живота, а живот је сав од поезије, која ако и не може да промени свет, може да га учини и те како бољим и подношљивијим. Мотив повратка у завичај каткад има значење повратка у прошлост, у детињство, а самим тим сугерише и одређено стање лирског субјекта. Трагајући за завичајем, песник трага за идентитетом, кореном, „кућом бића”, окреће се према сопственом почелу.

Повратак у прошлост, у којој су „сажете успомене”, води путем „који нигде не води”, како је то симболично изражено насловом истоимене песме. Али, успомене нису само сажете „у јагорчевине, у кукуреке”, у биљке које су весници и симболи пролећа, оне су сажете и у речи и метафоре. Мирис јагорчевине, с пролећа, враћа нас у детињство, као што код Марсела Пруста укус колачића буди низ асоцијација на прошле догађаје и ишчезло време. У песми *Сомун* прустовске асоцијације изазивају бели варошки сомун.

Брајковићеве ране песме су својеврсни дијалог са Растком Петровићем. У том контексту је и настала збирка *Велико љушовање*, чији сам наслов, у склопу читавог животног пута песниковог, има више него сложено и симболично значење. Наслов, с једне стране, симболизује тренутак рађања људског бића а, с друге, рађање Речи, односно Песме. Тако је биолошко рађање у Брајковићевој поезији представљено и као посебан напор рађања Речи, чиме песник указује на онтолошку и дубоко егзистенцијалну природу поезије као уметности речи односно језика. То ће нарочито доћи до изражаја у књизи *Песма у*

йесми, која представља Брајковићеву лирску синтезу и завршетак великог путовања. Завршна песма у књизи *Синсїво, йоврашак* то на очигледан начин показује. Зато бих ово своје опростајно слово од пријатеља завршио том његовом узбудљивом, потресном и готово пророчком песмом:

*Све ређе ми је душа ведро,
а у срцу се смрачи Chesїо,
не дува ветшар у моја једра —
и йредалеко Твој је йресїо,
а йушовање шек ме чека.
Још стїрейим да госїй издалека
не йрође нехајно мимо мене —
шек кад ме йрожме милосїй Твоја
радошћу ми се йуне зене.*

*Син бејах, йознах и очинсїво.
А кад ошвориш круг следећи
йа ме, ойейй, врайиш у синсїво,
да ли ћеш ми шајну рећи,
и шойло, очински, йун ведрине,
йризвайши к себи: Прићи, сине!*

Ја верујем да ће се песнику испунити последња жеља, исказана у овој песми и на тако дирљив и нежан начин упућена Спаситељу.

2. децембар 2009. године

In memoriam
ВУЈИЦА РЕШИЊ ТУЦИЋ
(1941—2009)

ВЛАДИМИР КОПИЦЛ

АУРА НЕПРИСТАЈАЊА

Данас, када почињемо да сабирамо чињенице и метафоре земаљског и артистичког боравка Вујице Решина Туцића међу нама и у нашој књижевности, јер тај невесели час је управо ступио на снагу, ни емоције ни пушта жеља за рационалним прихватањем онога што јесте не могу надмашити велику очигледност, толико јасну да је треба изрећи одмах, и кад великим речима наизглед нема места.

Са Вујицом је, снажно и упечатљиво, у нашу стварност и реч о њој ушло толико тога нападно епохалног да ни њему, ни његовом писању, ни тумачима тог писања, ни дежурним репрезентима друштвене бриге о писању и тумачењу написаног, ни Вујици самом и његовим најближима, па ни самим речима које је катастрофички ведро ломио и пунио новим смислом и његовим одсуством — није било лако.

Са својим временом, и неухватљиво отвореним писмом којим га је изазивачки изрицао, лако је склопио стваралачки споразум без остатка, деченијски доследно постварен у дванаест књига које ћемо читати, памтити и наводити, баш као што је он тим књигама, свему насупрот, одједном, *из њрве*, када је било најважније, крајем „распеваних” шездесетих, отворио трајни неспоразум с догмом и њеним чуварима. И у томе је истрајао све док је догме и њеног језика било као зла подобног за дијалог, за памфлет, за језичку и етичку игру, за апсурдистичку травестију, па и за баладични каталог изгубљеног или ненађеног — кад је и томе дошло време.

Данас, када се од Вујице опраштамо оним што највише можемо да му дамо на одласку — самим речима, како то међу писцима и треба да буде — та аура обостраног непристајања

донекле је већ истањена, обрушена у прошлост где јој је и место. Признат је као заслужан друштвено — па и врхунски награђен књижевно — исти онај коме је то већ поодавно признавала и с ким се дружити или бар поредити деценијама била рада „цела (књижевна) Југославија” па и шире и уже. Док младе књижевне Војводине и Новог Сада данас умало да и нема без знања о Вујици и пост-пост мита о њему, тамо где пише његов син Синиша и дигитално-писатељско-перформерско племе оних што ће нас надмашити. Надмашити с разлогом коме је и Вујица ударио тон, тако да га нисмо могли покварити, чак и да смо хтели. А нисмо, јер то је био и остао прави тон, моћан колико и издвојен, можда и најаутентичнији који смо имали у последњих педесет година.

У нашу књижевност увео је себе у великом првом лицу свеопште језичке карневализације и социјално ангазоване анти-параде. Самопромовисао се као ненадмашни протомајстор песничког перформанса узносећи фоничке, графичке и акционе датости писма и тела до делатне хиперболе, да би затим свој разуздани поетски импулс сводио до врхунски означујућег метапоетског и метајезичког минимализма. Био је песнички трибун и песнички аскета, језички маг и језички бећар, подједнако стиховни досеткаш и портпарол поетског „заума”, унутрашњих моћи језика и воље да се у њих утка сумња у смисао колико и смисао сам, ухватљив и неухватљив, упитан, доследно инцидентан и кад је о самој егзистенцији реч, као и о њеним исходима сабраним у питање и набрајање као у усклик и крик. Био је распевано критичан и готово критично језички сабран песник кад затреба, баш као што је у својим књижевним, не тако бројним али драгоценим критикама и есејима био непоткупљив и јасан у мало речи, увек уз оно битно и без преостатка.

Један, дакле, а још више јединствен ВРТ, сабран и оштар у језику, банаћански прек у ставу, протејски досетљив у форми и њеним менама, јак у мисли, прецизан у делу и кад то дело сам подрива у тежњи за перманентним *још*, *више* и увек *даље*.

То *даље* је оно мноштво исказаног а још недовољно прочитаног у коме ћемо за Вујичиним делом и даље трагати и износити га на светлост дана, ма какав дан сутра био без њега.

Од Вујице се зато данас и опраштамо, и не опраштамо заувек. Кад саберемо ово мало реченог — то се већ зове слава, у било чијем речнику. Нека остане с њим, као и наша сећања.

СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТЕМЕ

I

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ

ВРЛИНЕ СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРА: „ЗЕМАЉСКИ АНЂЕО, НЕБЕСКИ ЧОВЕК”

Разговор са Радмилом Маринковић

Ове речи светога Саве, записане о његовом оцу Стефану Немањи, у спису *Живой Госјодина Симеона*, на најбољи начин говоре којим су врхунским врлинама били обдарени српски средњовековни владари. Говорити данас о врлинама српских средњовековних владара и те како има смисла, јер би и данашње владаре требало да красе оне врлине које су допринеле да српска средњовековна држава буде јака и стабилна, иако је стално била притиснута изузетно тешким унутрашњим и спољашњим околностима.

Срби су у средњем веку били високоморално друштво, захваљујући пре свега чињеници да су њени владари били утемељивачи и носиоци највреднијих људских врлина. Захваљујући тој околности, српска држава у средњом веку била је најпостојанија у историји српства. Колико је та држава била јака изнутра, говори и чињеница да је трајала скоро цео век после Косовског боја. (Када већ помињемо Косовски бој, треба указати на грешку која се стално понавља: да су Срби изгубили битку на Косову, а то историјски није тачно — та битка завршена је без победника, што је тада знала цела Европа.)

Снага српске средњовековне државе потицала је пре свега од њених владара, захваљујући врлинама које су их красиле. О овој теми за наш часопис је говорила проф. др Радмила Маринковић.

Шта рећи о Радмили Маринковић, а да то већ није речено? Можда је боље да цитирамо једну мисао коју је о њој изречла др Јелка Ређеп: „Међу врским истраживачима и књижевним историчарима из друге половине 20. века, угледно часно место

заузима медијевалисткиња Радмила Маринковић. Богата ерудиција, истанчан слух за медијевална времена и савремени приступ средњовековним текстовима, битне су одлике њеног стваралачког опуса. Предано и упорно, годинама је изучавала текстове старе српске књижевности, стављајући их истовремено у шири контекст и сагледавајући њихову повезаност са јужнословенским и словенским средњовековним списима.”

Додајмо овоме да је Радмила Маринковић на Филолошком факултету у Београду и на другим универзитетима, многим генерацијама преносила своје знање. До сада је објавила 112 својих радова, а, иако се приближава деведесетој години живота, интензивно ради на новим проучавањима српске средњовековне књижевности.

Милоје Петровић: *Прича о врлинама наших средњовековних владара заслужује посебну пажњу, па је то тема овог нашег разговора. Госпођо Маринковић, почнимо ову причу од тога у којим се сачуваним споменцима налазе сведочанства о њиховим врлинама?*

Радмила Маринковић: Бројни су писани споменици у којима се говори о врлинама наших средњовековних владара. О њима је писано у њиховим биографијама, или — по старом језику — у житијима. У ствари, то су владарски животописи. У стара времена сâм чин писања био је тешка и зато узвишена делатност. Написани текст схватан је као захвалница Божјој милости за остварени јунаков подвиг, који је Богом и инспирисан. Стога разлике између писмености и књижевности (поезије и прозе), што је карактеристика модерног схватања, у ствари и није било. Све што је из средњег века до нас доспело после толиких разарања и уништавања која трају вековима, има за нас исту и сазнајну и уметничку вредност.

О владарима пишу савременици, потомци, али најпре они сами. Ступајући на престо, владари издају прогласе, манифесте, током целе своје владавине они непрекидно пишу законе, наредбе, прогласе, повеље, даровнице, писма званична и приватна. Сви су ти списи изашли из њихових канцеларија и са садашњег гледишта не би се могли убрајати у литературу. Али, за савременог медијевалисту они су, као и за средњовековног човека, верна слика владара и државе тих времена. Ту слику је преузело усмено народно стваралаштво, разрађивало и дограђивало прилагођавајући је својим схватањима и жељама у вековима робовања, и пренело је модернијим временима, постављајући их као захтев утемељивачима власти у обновљеној српској држави. Па и двовековни непрекидни ток српске држав-

ности у 19. и 20. веку није у бити променио ту слику и тај захтев у најдубљим слојевима српске духовности све до данас.

Основни постулат српске средњовековне теорије власти јесте да се власт добија милошћу Божјом, „по вољи Божјој,” било да су је стекли припадношћу богоизабраној светој лози, династији, или због својих личних заслуга. Па и када се добијала само милошћу Бога, или династичким припадањем, та се милост морала оправдати личним заслугама, испуњавањем дужности које милост Божја тражи од свете лозе. То лично деловање је владарев подвиг.

Објасниће нам ближе шта је владарски подви^г и у каквим иписаним документима се о њему говори?

Владарев подвиг је тема којом се средњи век непрекидно бави. Такво схватање власти које говори о личном уделу владара у њој морало је бити образлагано најпре у документима које је сам владар издавао. Најстарији такви документи који су сачувани јесу манастирске повеље. Оне су са пијететом чуване вековима у манастирским архивама, док су друга владарска документа пропадала током ратова и прогона. У манастирима повеље су чуване као докази о изворишту правног статуса самога манастира, било у облику свитка или књиге, или су биле исписиване на зидовима манастирских здања. Читане на дан значајних празника, оне су служиле за потврђивање манастирских привилегија и тако долазиле до свести и неписменог народа и училе га.

Најстарија сачувана српска повеља јесте *Хиландарска повеља* Стефана Немање из 1198. године.

Увод *Хиландарске повеље* садржи веома прецизно изграђену теорију власти, њеном пореклу и њеним задацима, као и кратку причу о Немањином испуњавању владарских дужности, тј. владарског подвига. После Увода следи прича о Немањином монашењу и одласку у Свету Гору и градњи Хиландара, што представља кратку Немањину аутобиографију.

Увод се састоји из два дела: општег и специјално српског, и сваки део има по три одељка. Текст почиње речима: „Искони сатвори Бог небо и земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над свој твари својој.” Говори се, дакле, о божанском пореклу света и човекове власти на земљи.

„И постави ове царевима, друге кнезовима, а неке владарима, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла наилазећег на њ.” Овде се сусрећемо са божанском поделом власти и дужношћу владара да штите народ. Библијска

слика „пастир и стадо” подвлачи емотивни однос народа и владара, који је проистекао из Божје воље.

„Стога, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ поделив, и закон дав и обичаје установи, и владаре над њима по обичају и по закону растави својом премудрошћу.” Овде се говори о божанској подели народа, закона и обичаја и разних степена владарског достојанства. То је креационистичка теорија и важно је знати да су је Срби познавали још крајем 12. века.

У другом делу Увода, који се односи на српски народ, пише: „Стога по многој његовој неизмерној милости човекољубља, дарова нашим прадедима и нашим дедима владати овом земљом српском.” То значи да је српска владарска лоза и њена власт дата од Бога, да је власт његових предака на српској земљи божанског порекла.

Затим наставља: „И Бог, све чинећи на добро људима, не хотећи човечије погибелји, постави мене, велијега жупана, нареченог у светом крштењу Стефана Немању.” Он сада долази до себе па, укључујући се у изложену теорију власти, наговештава које су његове дужности, у чему је његов владарски подвиг и које су то врлине које треба да му омогуће да тај подвиг испуни.

Све ово указује на потребу да се докаже божанско порекло Немање, његове породице и његове титуле. То је прва компонента Немањине владарске идеологије. Она нам говори на којој је висини била правна мисао наших људи у та времена. Врло је могуће да је Немања ту владарску идеологију наследио од својих претходника, великих рашких жупана.

У Немањиној *Хиландарској њовељи* посебно треба обратити пажњу како он одмах потом излаже своју кратку владарску аутобиографију, јер то је прича о његовом владарском подвигу: „И обнових своју днину и већма утврдох Божјом помоћу и својом мудрошћу, даном ми од Бога. И уздигох пропалу своју днину, и придобих од Морске Земље Зету, и са градовима, и од Арбанаса Пилот, а од Грчке Земље Лаб са Липљаном, Глубочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу. И Божјом помоћу и својим трудом то све придобив, кад поспешењем Божјим мир и тихост прими владичаство моје одасвуд, почех пооштравати мисао своју и поучавати ум свој, желети и бринути се о души својој...”

Значи, Немања у својој *Повељи* истиче да је све постигао с Божјом помоћу, али и својим трудом. Јер, Божја помоћ и сопствени труд — то је владарски подвиг. Изворишта врлина потичу од Бога, али остварење врлина постиже се сопственим трудом. Јер иако човек зна шта би било морално, он то не чи-

ни увек. Зато Немања посебно повлачи да је све учинио свесно, својим трудом и обезбедио „мир и тихост своме народу одасвуд”. То је његова потврда да је испунио и трећи захтев другога дела из Увода *Повеље*.

Да прво одговоримо на једну њривидну дилему. Наиме, колико је њрича о врлинама наших средњовековних владара уједно и њрича о нашој истјорији?

Прича о владавини појединих владара и о њиховим врлинама истовремено је и излагање историје народа и земаља којима ти владари управљају. Према томе, говорити о врлинама наших владара значи истовремено излагати историју српског народа тога времена. Јер, кроз владање појединих владара осветљава се спољашњи и унутрашњи положај државе и процеси који се у њој одвијају.

Схватање о улози владара није се код Срба битно разликовало од општеважећих теорија власти у хришћанском свету, али, наравно, са њиховим посебним утемељењима у српској стварности тих времена. Из тих спојева проистиче идеализована слика владара и владарских врлина у српској средњовековној владарској идеологији, сачувана у писаним споменицима. Уосталом, све до недавно, историја се учила и тумачила према епохама, периодима владавине појединих владара, а у средњом веку то је био закон.

Око једне врлине испредале су се читаве приче. Писац неку епизоду из живота владара не приказује као историју, него да би се илустровала нека владарева врлина. Историја је схватана управо на тај начин. Због тога се нама данас чини да се није писало из историчарских побуда, него из религиозних, а у ствари тадашњи писац је о историји и размишљао кроз религију. Све је било прожето религијским осећањима. Али све што је тако написано има и те каквог значаја за историју. Кроз истицање врлина, уз то, људи су били васпитавани, па иако то нису били у првом реду побожни списи, самим тим што су истовремено били историја, они су били и едукација.

Колико су Срби њридавали значај врлинама, можда најбоље њоказује њихова њракса да најчасније владаре свога времена њрошљашавају за свеце. Шта је био кришеријум за нечију канонизацију?

Прво да кажем да је проглашавање некога за свеца човекова потреба за постојањем неке силе за коју он сматра да може да му помогне. Да би неко био проглашен за свеца, на пр-

вом месту био је критеријум да се ради о личности која је поштована у народу. Затим се тој иницијативи народа придружује црква, која у ствари следи народну вољу.

Поштовање одређеног појединца од стране народа могло је да траје век или два, а тек потом, на неки подстицај, долази до канонизације. Најчешће је такав подстицај било неко чудо, односно неки догађај који је народ схватио као чудо. Рецимо, ако неко оздрави на нечијем гробу, народ би одмах почео да долази на то место и да га поштује, и тада би црква отпочињала процес проглашавања тог покојника за свеца, тј. за његову канонизацију.

Тако је први наш светац о коме је сачуван траг у српској књижевности био један обичан човек — Петар Коришки. Он је био вршњак светога Саве, а по предању живео је на камену, борећи се са злим дусима, док је култ добио тек крајем 13. века. Његов култ живи и данас. У манастиру Црна Река, који се налази у пећини у Ибарском Колашину, чувају се кости светог Петра Коришког, и тамо и дан-данас долазе људи, болесни и несрећни, преноће на његовом гробу у пећини, моле се и верују у његову помоћ.

Када су у питању велики и заслужни владари, идеја да буду проглашени за свеце, потицала је из династије, која се њима поносила, али су морали да уживају дубоко поштовање својих поданика. Уосталом, већина европских народа имала је у та времена своје династичке светитеље. Код нас је у 13. и 14. веку то било резервисано само за Немањиће, а затим настају култови кнеза Лазара и његових потомака.

Као што видимо, да би неко био проглашен за свеца, први услов је био да буде обдарен врлинама. Шта се сматрало врлинама, које су врлине биле од ушлицаја да би неко био схваћен као светац?

Да би неко постао светац, он мора да има узвишене врлине, а врлине су, иначе, велика и општа тема светске литературе и науке. У античко доба много се писало о врлинама, чак су биле и класификоване. Антички писци и мислиоци су делили врлине на оне које су човеку природом дате и на оне које човек сам стиче у свом животу, дељене су на телесне и душевне, па је такву поделу преузело и хришћанство, прилагођавајући их својим потребама. У антици Аристотел је најдубље обрадио појам врлина и у хришћанству његова су схватања била веома цењена.

Питање врлина јесте питање религије и етике једнога народа. Код нас у 13. веку говори се углавном о душевним, мо-

ралним врлинама владара, а тек приближавајући се крају 13. века, појављује се световнији однос према владару и његовим врлинама, те у први план избијају његове војничке и управљачке особине, његове телесне врлине.

Владарске, војничке и ратничке врлине преузете су тада из *Александриде*. У *Роману о Александру*, највећем владару старог века, до дана данашњег неприкосновеној личности, говори се о његовим врлинама, а сазнање да су оне импоновале нашим владарима, доказује да је крајем 13. века тај роман код нас био преведен и радо читана лектира.

Што се више приближавамо крају 14. века, световнији однос према владару све је више изражен и у први план избијају управо његове врлине војника и властодршца. То кулминира у време кнеза Лазара и деспота Стефана, када наша култура и земља у целини улазе у општи ток европске ренесансе и крећу путем диференцирања између онога што је религија и онога што је држава. Дотле су ондашњи аутори то све схватили као једну целину. У сваком случају, свака особина владара и сваки његов гест морао је у литератури бити сагледан кроз систем врлина које су у време писања биле цењене.

Акција за проглашење неког владара за свеца почиње после његове смрти. Који су то књижевни жанрови у којима се слави један будући светишћел?

О својим поступцима, врлинама или манама, наши владари, како смо видели, говоре сами у својим документима, а о њима говоре и њихови савременици у разним законским, канцеларијским и другим актима. О владаревим врлинама савременици не говоре много, углавном помињу га само по титули. Савременици који су доживели владареву смрт одмах почињу да пишу о њему. Владарево најближе окружење тада почиње да се бави и владаревом личношћу, а не само делима. И тада питање о врлинама владара долази на прво место интересовања. То је и прва оцена владара.

Одмах после Немањине смрти Сава је покренуо акцију да прогласи оца за светитеља. Живот Немањин, са толиким одрицањем (одрицање је врлина), као што је напуштање престола, примање монаштва и одлазак у испоснички живот ван отаџбине, морао је да изазове дивљење свих људи у његовој околини, а поготову монаха Саве, сина и припадника очеве династије. Зато је Сава зажелио да божанско порекло српске власти и њене династије даље афирмише, а то ће бити најуспешније остварено ако Немања буде проглашен за свеца.

Немања је умро 1199. године, када прилике нису биле погодне за једну тако велику манифестацију као што је проглашење великог жупана Немање за светитеља, јер је већ после 1200. године у Србији почео братоубилачки рат између његових синова Вукана и Стефана, а 1204. године Латини су заузеле Цариград, док је истовремено Зета била изложена великим нападима крсташа. Међутим, Сава у Хиландару одмах почиње да пише дела која су потребна за стварање Немањиног култа.

Сада можемо да говоримо о култној литератури, и то је одговор на Ваше питање. За светачки култ неопходна су три књижевна жанра: биографија, односно житије или хагиографија, која се чита на скуповима или индивидуално, затим служба која се пева у цркви на дан свечевога празника и, најзад, похвала, која се говори истом приликом. У антици су постојала три велика жанра: проза, поезија и драма, а православни средњи век није имао драму, док су на Западу постојала приказана и мистерије, који су извођени приликом разних свечаности. У православном хришћанству драма ће се развити знатно касније и заснована је на народним обичајима.

Код Срба је у средњем веку доминантна проза у којој се описује живот свеца. На основу те прозе констатује се да је он свети човек, онда се проглашава за светога, после чега се пише њему посвећена служба и реторичка похвала. Сва та три поменута жанра потребна су да би се нека личност прославила и у тим текстовима ми тражимо изворишта за његове врлине. У *служби* која је поезија и која се пева, све ће бити подигнуто на виши, песнички ступањ, док ће проза, *житије*, елементе из његовог живота испричати у наративном облику. Поезија се бави само завршеним категоријама врлина (ослободилац, човекољубац итд.), а наратија све то објашњава, описује догађаје и реалности у којима се човек остварује као носилац тих врлина, описује какав је човек он био (милосрдан, победник, страшан за своје непријатеље итд.). Проза причом документује вредности прослављене у поезији, а које ће *похвала* сумирати у својим реторичким низовима.

Значи, биографија, животопис, хагиографија јесте потврда реалности онога што је на поетски, религиозно узвишен начин приказано у служби. Где је сада ту похвала? Похвала је реторика, то је говор, беседа. Нажалост, из 13. века ми немамо сачувану ниједну похвалу посебно писану. Она је била укључена у биографију. Када хагиограф (биограф) описује како је и где је неки владар ратовао, како је побеђивао, он каже: „И видите ли, браћо, како се то догодило...”, а онда на реторички, и често филозофски начин, потврђује ток реалног догађаја који

се одиграо у животу владара. Све то се уздиже на виши ниво реторичким питањима и реторичким одговорима.

Како је у српској православној пракси текао процес канонизације некога владара, његовог проглашења за свеца? Да ли се тај чин разликовао у православљу и католицизму?

Ако хоћемо да говоримо о врлинама средњовековних српских владара, на основу којих су постали свети, морамо истовремено да пратимо и службе и животописе (хагиографије), који су о њима писани, и при томе закључујемо да се ти списи увек подударaju — у моралној оцени владара нема разлика.

Свети Сава, који је зачетник оваквих текстова, описао је и живот свога оца и службу њему посвећену, показавши да то у ствари иде једно уз друго. Стефан Првовенчани описао је живот свога оца, Немање, али није написао службу (можда зато што је световно лице, а служба је нешто што се пева у цркви, па није погодно да то пише неко ко је световњак).

У *Живоћу Господина Симеона* (житију, које је истовремено и теолошки и историјски спис), Сава свога оца нигде не назива светим, што је веома важно, а писао га је 1208. године. По свему судећи, Сава је у Хиландару завршио само *Службу*, а *Живоћ* није стигао да напише, или је тај текст изгубљен. Доментијан, средином 13. века, тврди да је Сава у Хиландару написао и *Живоћ*, али он то изјављује педесетак година касније од догађаја, па је дискутабилно да ли је то тачно.

Када је свети Сава дошао у Србију и пренео кости Немањине, онда је за *Тийк манастира Студеница* написао *Живоћ Господина Симеона*, називајући свога оца блаженим господином. Међутим, није јасно да ли то што га назива блаженим значи да је у то време код Срба постојао и степен беатификације? Католици у процесу санктификације практикују два ступња: неко је прво блажени, а тек потом свети. То је време када су се цркве тек раздвојиле (1054), обреди нису били до краја подељени, много шта у пракси остало је заједничко, тако да је могуће да се у време светога Саве употребљавао и термин блажени. Наша црква не прихвата овакво тумачење, али ја га не искључујем као могуће. Студеница и цела рашка архитектура је полувизантијска, а истовремено и полуроманичка. То најбоље одсликава наш положај: ми се налазимо на размеђи између два света, две цивилизације, два начина размишљања и осећања, и уместо да на томе инсистирамо и градимо сопствени идентитет, ми се прибијамо уз једне или друге и тако долази до сукоба у нама самима.

У ком тексту су, по Вашем мишљењу, најбоље описане идеалне хришћанске врлине српских средњовековних владара?

То би могао да буде овај исти текст светог Сава, *Живоїт Госїодина Симеона*, који је пребогат дивним примерима врлина. У том спису Сава на почетку поставља реторско питање „како да га назовем”: „Како да га назовем? Да ли господарем, или још више учитељем, јер утврди и уреза у срце свих, и научи нас како треба као правоверни хришћани да држимо веру према Богу? Прво на себи показа благоверје, а после и друге научи. Цркве освети, манастире сазида, свештена лица у сласт слушајући, јереје штујући, према монасима имајући велику смртност и љубав.” Ово су врло важне врлине јер означавају поштовање цркве и црквених људи, што је однос према вери.

Затим Сава истиче следећу Немањину врлину — однос према народу: „Онима који су без наде беше нада. Убогима заступник, сиротнима хранилац, наге у дом свој уводећи и одевајући, сироте нахрани, удовице оправда, слепима и хромима, немоћнима и глухима и немима, уистину, мати би и, тако рећи, све своје имање у зајам издаде. Други Аврам би, гостољубац, земаљски анђео, небески човек, и зато га Бог преузнесе и дарова му име које је више од свакога имена. Његову имену сви се народи поклонилише.”

Нарочито је хуман поступак „оправдавања удовица”, тј. старања владара да удовице, које немају мушку заштиту, буду на суду заштићене његовом бригом. Уопште узев, заштита удовице била је српска национална карактеристика која је нашла место и у *Душановом законику*.

Све су то врлине идеалног хришћанског владара, и све су то духовне, моралне врлине. Ратове Сава не помиње, али се истиче обнављање дедине и заштита од иноплеменика ода свуд, што претпоставља да је био украшен и војничким врлинама. Сава о ратним успесима Немањиним говори само оно што се налази у *Немањиној Хиландарској љовели*.

У *Служби*, коју је Сава такође писао, он истиче још једну Немањину идеалну врлину: „У отачаству пут показа царевима. Био је светилник свога отачаства”, чиме очевидно слави Немањино замонашење. Он је „преподобни, учитељ светости, цркве православне зидајући, веру је имао као оклоп, крст као оружје, љубав као штит, као мач — реч Божју”.

И Стефан Првовенчани је оставио сјајне податке о врлинама свога оца. Можемо да кажемо да и он и Сава, у описима врлина свога оца, исказују велику књижевничку надареност?

Како да не! Што више старим, то више долазим до сазнања да је све ово о чему говоримо велика литература, и да је то оно чиме ми треба да се представљамо свету. Из тога недвосмислено произлази да су Срби били отворени за све позитивне утицаје, а не искључиви. Наши преци умели су да покупе оно највредније и од Истока и од Запада.

Узмимо као пример врлину поштовања родитеља. И Сава и Стефан Првовенчани исказују велику љубав према оцу. Стефан Првовенчани, свега неколико година после Саве, са становишта хришћанског владара, о Немањи говори: „Испричаћу рођење и живот и врлине овог светог господина својега. Он ће бити сакупилац пропалих земаља отачаства његова, пастир и учитељ, шта више и обновитељ онога што је било пропало. Он се васпитавао у благоверју, благочашћу родитеља својих.” Византијски цар Манојло чуо је „о изврсној чистоти, о смерности и кротости овога незлобивог човека”.

О сукобу са браћом, поводом Немањиног зидања манастира, Стефан Првовенчани истиче Немањину *целомудреност*, *кројност*, *правдољубивост*, *смерност*, *добре обичаје*, и каже: „Овај пресјајни и крепки свети муж ... сабра земљу своју, ограђујући је крстом Христовим, и кнезове своје научи, и старце умудри, шаљући захвалност и хвалу владици свих и творцу ... Он је био светило отачаства својега.”

Наш средњовековни човек је прихватао мишљење да су српски владари то постајали Божјом милошћу, али се та милост морала оправдати личним деловањем, а то је подвиг. Због тога су и постајали свеци. Тај се подвиг морао описати, па пошто је њихов подвиг владарски подвиг, сва њихова владарска дела су се морала приказати као богоугодна.

О српским владарима који су постали свеци, као што смо видели, могло се писати само у ритуалним жанровима. Њихов животни подвиг морао је истовремено да буде и свети подвиг. Владари су подвижници владања. Подвижничко поље српских владара јесте српска држава. Пишући о владару који је истовремено и подвижник и владар, Срби су од своје историје створили поезију, литературу, уметност, а у ширем смислу и религију. Ми данас све доживљавамо пренапрегнуто и зато смо толико и у себи и међусобно сукобљени. Наши преци живели су ритуално. Они су својом поетском надареношћу од своје историје створили поетизовану религију и њена поетска снага одређује и данас наш доживљај религије и историје па у извесном смислу и неку ритуалност тога доживљаја.

Анализирајући шекспирове о којима говоримо, стииче се утисак да је српски средњовековни владар доживљаван као отац који

ужива велико поверење и чије дело синови морају да насћаве. У којој је мери овакво поимање владара значајно?

Оно је не само значајно, него и поучно.

У својој повељи Немања каже да је његова лоза богоизабрана. Али још није и света. И најављује тиме да тек он треба својој династији да дâ и светачки ореол. То ће потврдити његови синови Сава и Стефан. Светачки ореол Немањи нису дале црквене власти, него његови синови, од којих је један био на челу државе, а други на челу цркве. Стога ће код старих српских писаца однос према владару изражавати однос синова према оцу, владар ће увек бити доживљаван не само као владар и светац, него и као отац. Тако смо ми хришћанску религију посрбили. Дали смо јој своје светитеље — очеве.

Династија Немањића влада два века (од половине 12. до преко средине 14. века) и за читаво то време постоји моћна средњовековна српска држава. Она је била високо организовано друштво, па је захваљујући томе и могла да постоји толико дуго (све до 1459. године). За то време писало се о владарима. Ми немамо литературу о локалним феудалцима, али доста тога је сачувано у нашим народним песмама о Бранковићима, Мрњавчевићима и другима. А оно што се историјски зна о њима, јесте да су српски феудалци били веома учена господа. Пример за то био би кнез Лазар и његова околина.

После четири века (1804. — Први српски устанак) поново је почела борба Срба за своју државу и то траје већ двеста година. Поставља се озбиљно питање о континуитету једне државе и државне идеје. У Библији постоји стих који каже: „и доврши недовршено од оца својега”. Соломон је довршио храм чију је изградњу његов отац Давид започео. У Библији такође стоји: „срећан је онај народ где син наставља дело очево”. То је питање континуитета. Немања каже: „ми смо богоизабрана династија”, а онда његови синови чине њега светим, уносећи у Немањино светаштво не само своје дивљење и страхопоштовање, него и бесконачну љубав. Србима је њихова религија — историја, нешто што им припада и породично и лично. Србину није потребно да га уче тој религији — историји. Једног дана, моја мајка, учитељска ћерка, официрска жена, госпођа са средњошколским образовањем, улази у шпајз и крсти се. Ја је зачуђено питам зашто се крсти, а она ми одговори: „Зар не чујеш звона са Савиначке цркве?” Ја јој на то кажем да она улази у шпајз, а не у цркву, а она одговара: „Бог је свуда и на сваком месту!” У српском односу према религији и историји нема много апстракције. Све је љубав и припадање.

*Ко је после светих Саве и Стефана Првовенчаног наста-
вио са писањем текстова о врлинама српских владара?*

Средином 13. века то чини Доментијан, Савин пратилац на путу по светим местима, који за себе каже да је последњи Савин ученик. Све оно што су о Немањи писали његови синови, Доментијан је допунио и подигао на највишу висину. Доментијан је највећи српски писац средњег века. Написао је *Живот Светих Саве*, огромно књижевно дело, а десетак година после њега и *Живот Светих Симеона*, ослањајући се умногосте на Првовенчаног. Не треба сметнути с ума да Доментијан пише у време краља Уроша, у време када су сазидани Сопотани, у којима је српско сликарство средњег века досегло свој највиши узлет.

Код Доментијана Немања има само светачке особине и карактеристике доброга оца и приказан је у високом духовном озрачју. Наслов у *Животу Светих Симеона* гласи „Живот и подвизи преподобног и светог међу свецима оца нашег Симеона, бившег Немање Првога, обновитеља српског отачаства, новог мученика и великог чудотворца”. Тиме је култ Немање — свеца завршен. Репертоар владарских врлина Доментијан је углавном пренебрегао, али је зато веома развио начине како ће његове моралне, духовне и светачке врлине да исказе на веома поетичан начин.

Пред крај 13. века појавиће се Теодосије који ће у својим делима посвећеним Сави и Симеону обогатити новим врлинама ове своје јунаке. Теодосије воли да истиче владареву пратњу, благородне и војводе, мале и велике, било да се ради о домаћим или страним владарима. Често помиње војнике и војништво, па и своје свете јунаке украшава витешким и војничким врлинама. За њега је Немања „муж славан по благородности и богатству, изванредан у војевањима и ратовању до краја обучен, муж величан у крепости и више него ико други, познат по страху који је задавао противницима”. Наравно, и његов Немања јесте *благодатив, веран, милосрдан, најистрајнији у духовној чежњи и разборит и праведан*. Када говори о Првовенчаном, пре крунисања, назива га *самодршцем*, а после крунисања *благодативим, хришћољубивим* итд. Код ранијих писаца такве разлике нема.

Значи да крајем 13. века писци почињу да истичу витешке, ратничке врлине владара, управо у исто време када уношењем војника и властеле у своја дела проширују круг дејствујућих лица, ток који ће свој врхунац у српској књижевности достићи у списима о кнезу Лазару и његовим витезовима изгинулим на Косову. Владар није тако усамљен на престолу као

код ранијих писаца. Око њега је народ, војска. Теодосије и није дворски писац. Он је писац инспирисан витешким романима тада преведеним код Срба, у првом реду *Александриде*.

Када почетком 14. века, буде писао о краљу Милутину, архиепископ Данило II, истичући врлине овог моћног краља, даје следеће поређење: „Јер као што Александар, македонски цар, беше узвеличан силом на земљи, тако исто се и овај узвелича у богодарованој му држави, као што се могао видети у часном образу (слици) своме и мужаству и врлини и царској пратњи.” Дивећи се томе (човек је морао) рећи: „Виши си од свих силних царева, о славни краљу, јер многим премудростима борбени и непобедиви твој живот прича се, тако да се сви диве Божјој сили и великој помоћи блаженоме, због смерности његове, и кротости и врлине живота његовог.”

Још конкретнији утицај *Александриде* на поимање витешких врлина и владарских код српских писаца наћи ћемо у познатом запису тзв. *Душановом јеванђељу*, писаном за Душана пре но што је постао цар. Наводећи његове врлине из титуле: *блажочастив, христолоубив, свейородни, њревисоки и самодржавни краљ*, и наводећи границе његове државе, писар каже: „А ово бејаше по Божјем дару, ради његових врлина. Јер бејаше милостив преко сваке мере, кротак, дуготрпељив, мужаством украшен и красотом тела, тако да му нико по лепоти није био раван међу благочастивим царевима.” Све врлине узете су из увода у *Роман о Александру*.

Да ли је постојао систем рангирања врлина, да ли је нешто мењано у њом систему или су врлине биле једном заувек даше?

Неке промене у поимању човека и власти одигравале су се током два-три века, али основне врлине су увек биле доминантне. Наравно, све врлине су изражаване, како смо видели, бројним изразима, тако да одједном наилазимо на море епитета, придева и именица, којима се крунише један владар, којима се његова личност објашњава. То је посебно велика шанса за наше лингвисте да открију како тема о врлинама обogaђује наш језик.

Систем врлина није створен код нас, он је општехришћански, али су тадашњи писмени људи учинили велики напор да то преведу на наш ондашњи језик, да се сви ти појмови унесу у наш језички систем, па се то може сматрати великим лингвистичким подухватима. У описивању врлина постоје изванредне нијансе које се не могу дословно ни превести на наш садашњи језик, као што је случај када се говори о разним степенима побожности и врлих вредности неког човека. Због тога

је прича о врлинама интересантна и за поетику и за лингвистику, и задаје много муке нашим преводиоцима, с обзиром на то да данас нису у употреби изрази који су се тада користили.

Једном њриликом сѣе њоменули да сѣе забележили чак четрдесетѣак врлина срѣских средњовековних владара. За ову њрилику наведиѣе њримере оних, њо Вашем миѣљењу, најзначајниѣих врлина.

Желим да истакнем да разматрање врлина указује на право богатство придева у српском језику. Почнимо од писца који долази на крај целе ове приче, а то је Данило III, који је постао српски патријарх годину дана после битке на Косову. Значи, то је био човек који је први написао похвални спис о кнезу Лазару, па је тај спис основ свих текстова који су касније настајали на ту тему. Пре него што је постао патријарх, Данило III је извршио пренос тела кнеза Лазара из Приштине у Раваницу и поводом тога је и написао *Похвално слово*. Пре тога, као монах у Бањској (због чега га и зову Данило Бањски), и као епископ, писао је текстове који су били похвална слова. Тако је написао похвална слова о светом Сави, светом Симеону (Стефану Немањи), краљу Милутину. Треба напоменути да је у тадашњем нашем језику „слово” значило „реч”, говор, беседа.

За светог Саву, који није владар, Данило III бележи следеће дивне хришћанске врлине: *боѣоносни, чудоѣтвориви, благочастиви, боѣобојазни, ниѣиѣељубив* (што значи да воли сиромаше), *свеосвешћени, добри ревниѣељ* (човек са добрим особинама), *ѣрејодобни* (подобан је онај који је подобан пред Богом, а преподобан је виши ступањ поређења), *ѣреславни*.

У *Слову о Светѣом Симеону*, који је и владар, наводи следеће његове врлине: он је *ѣрејодобни*, али је и *мироѣочиви* (јер из његових моштију истиче миро, течност или маст, која наводно оздрављује), у *благочастии велики, боѣобојазни, ниѣиѣељубив*. Затим каже: *мужасѣвом ѣреудивљен* (мужаство је мушкост, храброст, људскост) — значи да је такав да не само да му се човек диви, него се и преудивљује; *безлобијем и ѣравдом ѣреукрашен, всеми добрими деѣељми* (делима) *сјаје; в војских и војводских делах мноѣо искусан и ѣврд и ѣѣобедим јави се* (исказао се).

Својој земљи ѣврд и ѣѣоколебиви вазбраник и крмиѣељ (хранилац) *јави се, који је благодејатељ* (доброчинилац). Противницима и непријатељима *крејки вазразиѣељ* (противник) и удо-

љаишељ (победитељ) бејаше. Све су то лепе речи које је требало измислити или превести.

Слово о краљу Милутину је кратак текст, али пребогат лепогом. Тамо стоји: *У блаґочасџи велики, у милосџи ѓребогаџи, боґоносни Сџефан* (Милутин), *божансџвени веначник* (божанствено овенчан), *у блаґочасџији боґобојазни, нишџељубив, божансџвом ѓреукрашен, дивни, слаџки, ѓреизјашни* (пребогати), *боґомудри, боґоносни, в сваких делах добџесџвен* (пун врлина), *богаџодаџељ* (онај који богато даје).

У *Слову о Кнезу Лазару* наводе се следећи епитети: *џриблажени, велики, ради кроџосџи* (скроман) и *блаґаґо обичаја* (ненаметљив) и *добродетељ жеґо и храбрсџива* (постао је славан). *Блаґорадан, велеуман, блаґочасџја и боґобојазни нишџеџоју* (скромности) и *мужасџвом ѓреукрашен*. Према томе: правда, вера, милост — то је оно што га краси. *Промислиџељ и окрмиџељ* (онај који је мислио о монасима и хранио их, штитио их). *Неоскудни богаџодаџељ, дуґе руке своје ѓросџрџијем* (богати давалац). *Блаґочасџив, велехвални, блаґомислени* (онај који добронамерно размишља), *добройобедни, хвалими, ѓриснойоминајем* (увек спомињани), *блажени. Бадар* (будан, бодар, срчан), *безначалан* (без почетка, а мисли се на Бога), *безначалије* (вечност), *бесчислен* (безбројни) *биџје* (постање).

Све је ово дело само једног писца — Данила III. Све су то божанствене ствари, али када чита овакве текстове, данашњи читалац тражи само догађаје, а историја није сва у догађајима, већ у ономе што они имају за резултат. Поменимо и читав низ врлина које почињу префиксом „благо”, што значи „добро”: *блаґочасџиви* (побожан), *блаґочасџе, безмолвије* (ћутња), *блаґодејање, блаґодејсџвије, блаґодеџељсџиво* (лепа дела, доброчинства, па отуд *блаґодејаџељ* (доброчинитељ), *баґреничан* (симбол његовог положаја, багреница је пурпурно одело које су имали право да носе само владари), *бесџелесни* (мисли се на анђеле), *блаґоухање* (миомирисан), *бесџлоџни* (бестелесни), *блаґолейије* (није у питању само лепота, него и склад, лепота духа и душе), *блаґословесни* (благе савести), *блаґоѓроменљиви* (и кад се мења, мења се на боље), *безоблије, блаґоверан* (побожан), *блаґовољеније* (добре воље), *блаґодуџије* (имати добру душу), *блаґорадан* (племенит, добар), *блаґосрд* (милостив), *блаґовоње* (миомирис), *блаґоѓромишљеније* (добро размишљање), *блаґоумиџељан* (скрушен), *блаґоуѓробије* (милосрђе, а данас у нашем језику „утроба” има ружну конотацију, док је код наших средњовековних предака то означавало целокупну унутрашњост човекова, његово тело и душу).

Једно ошворено ишћане је моралности и међусобни обрачуни у владарским йородицама. Тако борба йроштив йрейндената на владарски шрон и злочини који се шом йриликом чине, йосћају йриче о врлинама владара!

Не треба то да нас чуди. То је резултат човековог сазнања да у свему постоји нека законитост и да њу треба уважавати. Било је лако хвалити Немању који је много учинио за свој народ и државу, али и он је водио поред међународних и унутрашње (или грађанске, како ми то данас кажемо) ратове, као и сви наши средњовековни владари. И унутрашње ратове треба разумети као закономерност, јер се не може успоставити стабилна унутрашња власт без покораванња оних који желе преврат. И Немања је ратовао са својом браћом као и сви његови потомци.

Наши средњовековни писци не прећуткују унутрашње ратове, чак на њима више инсистирају, него на спољним. У *Живошу Немањином* који је написао Стефан Првовенчани, врло се опширно говори о његовим унутрашњим ратовима, а оно што је као владар освојио, то је дато у једном кратком прегледу, који називамо *Листа освајања*. Она се јавља и код других писаца. Сви су владари у својим канцеларијама водили белешке о томе када се ратовало, са ким и шта је освојено, а писци то преносе у биографију владара.

За наше средњовековне писце освајања нису главна тема, за њих је тема унутрашњи рат, јер се у њему разрешавају морална питања. Стефан Првовенчани, који је и сам владар, који је такође ратовао са својим братом Вуканом, Немањину унутрашњу борбу је описао у три сјајне епизоде. Из тог дела видимо да је Немања после сваког унутрашњег сукоба подизао по један манастир. Иако те унутрашње сукобе није он иницирао, нити су они били плод његове воље. Он је те ратове морао да води јер је његова прва обавеза била да штити државу и народ. У тим сукобима штитио је државну визију, основни државни циљ, на дужи рок. Владар мора да штити државу, мора општи интерес да стави изнад сопственог. Ако човек кога воли, његов брат или син, устану против њега са намером да у земљу доведу на власт странце или постану њихове слуге, да промене веру, он мора томе да се супротстави. Али, потом настаје искупљивање због тога што је морао да води такве ратове. Проблем је моралне природе — то је драма, трагедија владања.

Наши средњовековни биографи су имали за циљ да објасне и те поступке наших владара и да их оправдају вишим државним интересима, заштитом државе и народа. Тако злочин

постаје врлина, јер је „Отачаство” највећа светиња, и њена заштита је била дужност српског владара. Управо је та трагика владања основна тема српске књижевности средњег века и треба је упоредити са античким трагедијама и Шекспиром.

Познајте је да је у средњом веку у српској држави постојала њив. „симфонија” — постојна сагласност између црквене и државне власти, што је била велика предност српске средњовековне државе, али и једна од најзначајнијих врлина српских владара и црквених великодостојника. Који пример најбоље илустрирају ту „симфонију”?

У том смислу једна врлина коју су наши преци дефинисали речју *нишћељубив* (онај који воли и штити оне који имају најмање или немају ништа) заслужује посебну пажњу. Наиме, то је први облик социјалне политике у Срба. Да је то била државна социјална политика, говори податак да је сваки већи српски манастир имао и болницу, медицина је била у служби народа, а у управљању болницом је увек учествовао игуман или епископ. То је доказ да је и у нашој цркви постојала и једна чисто световна функција, као што је очување народног здравља, и да је сматрана као хришћанска врлина.

То нас доводи до једне наше специфичности када су врлине у питању: код средњовековних Срба је била нарочито изражена и до краја доведена једна средњовековна идеја — *симфонија*, склад између црквене и државне власти. То је једна од врховних, највреднијих врлина српског народа. Нигде све време трајања наше средњовековне државе није дошло до сукоба између цркве и власти, иако је то било време када је свеукупном животу основни белег давала црква. Оно што није било у складу са црквеним законима није могло да заживи, да буде примењивано.

Сарадња цркве и државе у оно време је била врло важна. Оног тренутка када је турском најездом нестала српска властела, наша црква није имала проблем са преузимањем примата, јер је она и до тада била део власти, она је благосиљала владаре, она је давала тон владару власти, па је одмах постала наследник владарских и заступничких прерогатива државних идеја, а не само духовних.

Ми ни данас нисмо свесни колико је Српска православна црква у средњом веку заслужна за опстанак Српства и српске идеје. Ни када је наша средњовековна држава дошла до свог највишег степена, највећег сјаја, власт није никада дошла у сукоб са црквом. Чак и када говоримо о проблему односа цркве према крунисању Душановом, треба истаћи да наша црква ни-

је била против њега, већ су против њега били Грци, односно Света Гора.

Зашто је дошло до сукоба између владара и цркве када је у њиховом Душановом крунисању? Уосталом, када је у њиховом цар Душан, има и других недоумица?

Наша црква није радо прихватала да се Душан крунише за цара, јер је сматрала да је цар васељенска титула, а не титула која припада владару само једне државе. Остаје да је он био наш први и последњи цар, јер његов син нејаки Урош није био дорастао том звању. Ипак, крунисање Душана за цара био је превелики залог, а дошло је у тренутку када је Византија већ била слаба, изједена унутрашњим сукобима, а он се уплео у те сукобе.

О Душану не постоји житије, али постоји почетак његовог житија који обухвата првих неколико година његове владавине. То говори да је црква њега такође припремала за свеца. Али Душан одједном умире веома млад, на опште изненађење, па остаје отворено питање да ли је умро или је био убијен. Душанова смрт није довољно расветљена. Он је многим сметао — и Византији, и другима. Он је преговарао о Унији са Папом, као и неки други наши владари, о чему ми упорно ћутимо.

Можемо ли на основу свега реченог да закључимо да је и српски средњовековни народ био на моралној висини својих владара?

Средњовековни Срби су били високо морално друштво. Треба читати *Животопис Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа, у коме се говори о српском народу. Почетком 15. века Константин Филозоф описује какав је српски народ, и то су дивне мисли. Узмимо само један пример: он каже да док *оца једе, син стоји и двори га!* Значи, син у присуству свог оца не седе! То говори о великом поштовању у породици, у држави. А како ствари стоје данас? Ко кога данас служи?

Не треба заборавити да су наши преци дошли на веома култивисан терен. Тај терен је био култивисан пре свега захваљујући Римској царевини, источној и западној. То је велика хришћанска империја. О високој култивисаности балканских простора говоре путеви, вијадукти, канали, базени, палате, храмови, читави градови...

Ту цивилизацију нису уништили наши преци, него Хуни и Авари, Готи, који су протутњали том облашћу рушећи све пред собом. Срби су дошли на остатке некадашње цивилизације. Словени су били земљорадници, поштовали су земљу, нису је газили и уништавали. На један начин се према земљи односи земљорадник, а на други коњаник кога земља уопште не занима. Он само јури преко ње у потрази за пленом. Он је гази коњским копитама. Земљорадник воли земљу, он је негује, живи на њој и за њу.

СРПСКИ ВЛАДАРИ И ЗНАЧАЈ ЊИХОВИХ ВЕЗА СА ХРИШЋАНСКИМ СВЕТОМ

Разговор са Смиљом Марјановић Душанић

Тежња да се буде део Европе није тековина модерног доба, већ она прати Српство од оснивања првих српских држава, па све до данас. За скоро све српске владаре није било спорно да ли треба бити члан европске породице народа. А цела та прича о настојању да Србија буде део модерне Европе, почела је у средњом веку, када су ударени чврсти темељи приближавања европској цивилизацији, захваљујући дубоком разумевању кретања у односима међу народима и значаја припадања развијеној европској цивилизацији од стране наших средњовековних владара.

Таква опредељења Срба су разумљива, јер су они васпитавани на темељима двеју моћних европских цивилизација — хеленске и римске, а у 12. веку, са државом Немањића, коначно се придружују породици тадашњих европских држава.

Међутим, још у 11. веку назире се тежње Срба за окретање ка Западу. Наиме, српски жупани почињу битку за остваривање српске самосталности (ослобађање од византијске власти) и проширења њених граница. Подсетимо се једне значајне епизоде: у току Трећег крсташког рата (1189) сусрећу се у Нишу Стефан Немања и римско-немачки цар Фридрих I Барбароса, коме Немања нуди савезништво, очекујући подршку у борби против Византије. Већ до тада Срби и Немци су имали родбинске, али и политичке везе.

Посебан доказ о нашем интересу за успостављање трајних веза са европским државама представљају бракови између наших и европских владарских породица. Тако се још у време када су српске државе биле у оквиру Византијског царства, успостављају односи са Угарском државом, који су потврђени удајом Јелене, ћерке жупана Уроша I, за угарског престолонаследника Белу. Друга кћи Уроша I удаје се за моравског кнеза Конрада II од Знојма. Тим браком Марија је постала члан једне врло утицајне

немачке породице која је владала територијом потоње Аустрије. Затим следи читав низ женидби и удаја чланова наших владарских породица са ћеркама и синовима моћних европских владара. Многе угледне европске принцезе постају удајом српске владарке, а наше принцезе одлазе на европске дворове. Све то говори у прилог тези да су српски владари од почетка стварања српске државе тежили за успостављањем чврстих веза са тадашњом западном Европом.

Посебан угао гледања на овај аспект српске историје има наша саговорница проф. др Смиља Марјановић Душанић, са којом смо водили разговор о односима српске средњовековне државе са осталим европским државама.

Смиља Марјановић Душанић је рођена у Београду 1963, где је завршила основну школу и гимназију, а потом је 1986. дипломирала на Филозофском факултету у Београду, на групи за историју. Магистрирала је 1991. са темом *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, а докторирала је 1996. са темом *Владарска идеологија у њовељама династије Немањића*. Асистент-приправник на Филозофском факултету је постала 1987, асистент 1992, а доцент 1997. године. Од 2003. је ванредни, а од 2007. редовни професор на Катедри за Општу историју средњег века и Помоћне историјске науке.

Милоје Петровић: У разматрању наше теме, важно би било да прво изнесете своје виђење односа Србије са другим европским државама. Наиме, које све елементе овог односа треба имати у виду? Како се у средњем веку долазило до међународног легитимитета?

Смиља Марјановић Душанић: Широком пољу проучавања вишевековних односа српског народа са европским суседима може се прићи на више начина. Питање односа према Европи заокупља историјску науку од самих почетака њеног конституисања, тако да се чини као да је та тема скоро исцрпљена, готово после бројних, мање или више успешних приступа анализама ових веза.

Посматрана на више равни, подручја додира и међусобних утицаја прате се посебно на плану политичких, дипломатских, привредних и културних додира. Током последње деценије препозната је у нашој средини посебна област нове културне историје која се претежно бави историјом култова, једном специфичном дисциплином средњовековне историје која настоји да различите феномене хришћанске историје објасни и сагледа анализом природе и функције светитељских прослављања, поклањајући посебну пажњу пропагандним, дакле, преваходно идеолошким и политичким видовима употребе култа у средњовековној стварности. Гледане из тога угла, многостру-

ке везе Срба са европским народима, посебно са Угарском и са Византијом постају, чини се, још динамичније него што је то случај када сложено питање примања утицаја сагледамо само на нивоу политичке или дипломатске историје.

Читав проблем има још једну, важну димензију. Реч је о специфично средњовековном поимању државног легитимитета, који се у једној важној тачки подудара са прихватањем општехришћанских светитељских култова, а касније, са проглашавањем сопствене самосталне цркве и домаћих светих. Тим поступцима један је народ, предвођен у српском случају светом династијом на власти, ступао у свету историју и самим тим, легитимизовао сопствени положај у хијерархији држава и владара.

Непрекинути дијалог Старог са Новим Заветом, који одликује средњовековно поимање времена и суштствене везе садашњег тренутка са прошлошћу и вечношћу, преноси се и на схватање политичког легитимитета, фокусира око владара као природног средишта државе и неодојивости њихове од општег хришћанског времена. У њему они траже сопствено место, дарујући на тај начин смисао сопственом трајању. У подлози тог схватања налази се сложени однос власти и реликвија, схваћених као честица светости које својим присуством и деловањем у заједници гарантују заштиту колективу и дају сакралну ауру актуелној власти.

Који су, по Вашем мишљењу, били најважнији елементи на основу којих је српски народ прихваћен као део европске породице народа?

Покушаћемо да везе српског народа са Европом током средњег века сагледамо из угла два важна тренутка која обележавају, на изванредан начин, ступање Срба у свету историју. Прекретнички у српској историји, процеси везани за стварање државе Немањића као Божјег изабрања, према замисли светог Саве, као и они који припадају сакралном утемељењу државе у доба деспота Стефана, означавају времена када је српски народ, у оквирима средњовековног схватања света, постао неодојиви део европске породице држава и владара.

Потреба да сопствене владаре поштују као светитеље проилази из древног схватања владарске функције као „службе”, неке врсте посредништва између пастве и оностраних сила. Божји изабраник, краљ, обдарен је натприродним моћима, које се како на мистичком, тако и на церемонијалном плану очитују у обредима крунисања, миропомазања и инвеституре владарским инсигнијама.

Сакрализована улога краља као заштитника природно се, на темељу постхумно препознатих личних заслуга изражених пре свега на подручју јављања и деловања чуда, временом уобличава као сложени феномен светог краља. Он је природна последица хришћанизације институције краљевства и као такв, уочљив је на европском простору већ од 6. века. Нешто је каснија појава светог краљевства, плод идеологије феудалне монархије и дугог деловања династичког принципа.

У Срба је појава светих владара везана за култ дукљанског краља св. Јована Владимира, али се у развијеној форми јавља од времена када су, крајем 12. и почетком 13. века Немањини синови Стефан и Сава уобличили култ светог Симеона Мироточивог, као светог оснивача доброплодне лозе.

Успостављање култног штовања домаћег светитеља подразумевало је настанак православних састава — житија и служби, као и побожне праксе везане за светитељев гроб и његове свете слике. Сведочанство присуства светог, гроб и њивот са моштима одређују сакралну топографију црквеног простора. У случају Симеона Немање, његово објављивање као светитеља, у Хиландару, а потом у Студеници, носило је јасне идеолошке и политичке поруке, од суштинског значаја за успостављање сакралних темеља државе Немањића.

Ко је одиграо кључну улогу у успостављању наших веза са европском цивилизацијом? Каква је у свему шуме била улога светог Саве?

Кључна појава за разумевање ових процеса, како оних везаних за успостављање култа домаћег владара-светитеља, тако и оних који утемељују сакралну ауру краљевства, сабирањем престижних реликвија хришћанског света у Жичи, јесте улога светог Саве. Ту улогу ваља објаснити не само посматрањем сложених дипломатских активности и раду на уобличавању државе, духовном и политичком, већ и кроз начин на који је успостављано потоње Савино лично светитељство, према нашем мишљењу одлучујуће за обликовање свеукупног државног пута, који је, ван сваке сумње, носио обележја припадања европској култури.

Појаве о којима је реч најбоље се дају сагледати анализом начина на који се, најпре у житијима, успоставља култ светог Саве. Поред Доментијановог дела, у смислу објашњавања везе између светитељства и политике, пресудно је житије које је саставио монах Теодосије.

У Теодосијевом житију чуда светог Саве су изложена према уочљивој библијској типологији. Поједина Савина чуда опи-

сана су као доследно понављање Христовог подвига. Отуд се нека од њих, попут исцељења ослабљеног у Жичи, дара да изгони демоне и васкрсава умрле, или пак показане способности да смирује буру на мору, показују као понављање, у историјском времену, познатих Христових чуда.

С друге стране, пажљивим увидом у описана чуда светог Саве, намеће се закључак да нека од њих у битним тачкама обележава осмишљена политичка функција, односно чињеница да су стављена у контекст службе отачаству и династији на власти. Готово у свим аспектима свога деловања, било у чудима што се испољавају за живота, било у постхумном трајању, Сава своје посебне моћи ставља на олтар отачаства, свог највећег „бола“.

Врлине и способности које му приписују хагиографи — прозорљивост, дар да васкрсава умрле, да исцељује болесне или делује на природне феномене (чудо с олујом, чудо с рибом и чудо с градом), али и да твори „негативна“ чуда (убиство Стреза), све до повлашћених знања која је стекао, а која се односе пре свега на комуникацију са светом мртвих и молитвеним успостављањем Симеоновог мироточења — по правилу се исказују у часу када је било потребно деловати на добробит династије или сопственог народа на његовом путу изабрања.

У другом случају чуда се испољавају како би се Савина светост очигледно доказала и уверили се сумњичави, што је, осим понављања освешталог узора, било потребно и ради уздизања његовог рода у складу са схватањем светости као благодати, као општег модела понашања, и оствареног, осмишљеног спасења.

Задржимо се на два Савина дара која чине битно својство његовог специфичног светитељског профила. Реч је о дару „прозорљивости“ и дару да васкрсава умрле. Описујући дан успења светог Симеона, када се, према Доментијановом исказу, манифестовало прво мироточење светог Симеона у Хиландару, Доментијан приписује Сави дар прозорљивости, као сведочанство да је он унапред „знао“, „прозирући њему датом благодаћу“ да ће Бог објавити Немањино светитељство, као и да ће се оно исказати чудотворним мироточењем.

Помињање овог Савиног чудесног својства „светог човека“ у функцији је извођења доказа о, у другим изворима непогрешеном, хиландарском мироточењу. Чини се да се чудо на првом гробу у Доментијана потврђује управо сведочењем о Савином дару прозорљивости, као што се, знатно касније, пресахло миро студеничко наново обнавља Савином чудесном интервенцијом и његовим посвећеним „знањима“.

Смисао оба исказа је јасан: они иду за познатим Доментијановим паралелама о Симеону и Сави као изабраним војницима Христовим, „једномисленим и богоносним друговима и једнодушним саподвижницима”. Идеална симетрија успоставља се у часу када обојица „одбегоше од широког пута света ... истинито заволевши уски и скрбни пут” (Мт 7 14), а реализује се како на идејном плану, тако и на плану чудотворења у функцији заступника отачаства. Заступство се изводи, у Доментијановом делу, на основама Симеоновог посмртног обраћања Сави, када му се јавља у сновиђењу.

Поред прозорљивости, још један Савин дар — да васкрсава умрле, нуди кључ за разумевање његове сложене светитељске типологије. Подизање Стефана из мртвих дешава се посредством Савине молитве, односно његовог својства „светог човека” који поседује моћ приступа Богу и посредовања. Божја порука стиже преко анђела који враћа Стефанову душу у тело, да би се испунила Савина молба — да први српски краљ на самртном одру прими монашки образ.

Доментијан, описујући те догађаје, наглашава да су Стефанове „свете мошти” положене крај светог Симеона, као и да је Сава потом уприличио пренос „неповређеног” тела у крунидбени храм у Жичи, антиципирајући тиме Стефаново светитељство. Пишчева намера чини се јасном, посебно када нагласи да су све ове околности (Савино чудо и Стефаново светитељство) биле видљиве целом отачаству. Овим Доментијановим приказом, у време Уроша I, успоставља се модел идеалног владара у Срба. Не само владалачким врлинама и усрдном побожношћу, он се за будуће светитељство квалификује, пре свега, примањем монашког образа.

Међутим, као и светитељство Симеоново, тако и оно Стефаново, реализује се управо Савиним молитвама, али и његовим узором — монашким и аскетским. Стога је успостављање култа светог Саве кључно допринело стварању слике о светој династији и њеном узорном вођству које одликује сапрестоништво — својеврсна симфонија духовне и световне власти.

Може ли се рећи да је њакса о „светом краљу” била европска шековина коју су српски владари прихватили?

Јасна типологија домаћих светих краљева неопходна је у сваком покушају систематске анализе феномена ступања Срба на европску позорницу народа и држава. Доследно спроведена, она показује велику разноликост, али и могућност одређења неколико основних типова. Почев од светог оснивача — мироточивог св. Симеона, преко аскетских култова светих љу-

ди чији је образац у српској средини св. Сава, потом широко схваћеног феномена династичке светости који је почивао како на култу свештене двојице, тако и на пантеону српских светих успостављеном Даниловим зборником, све до нових мученика позно средњовековне побожности.

У свим битним тачкама, они кореспондирају са сличним појавама на европском западу, једноставно стога што су и настали као одговор на сродне потребе, на крају, што произлазе из студије менталитета одређеног доба. Доста очигледну илустрацију за ову тврдњу пружа пример широког успона неомартирских култова у 15. веку, непосредно условљен драматичним политичким збивањима која су довела у питање све вредности постојећег света и фокусирале религиозност тренутка у правцу популарности мученичких култова и култова реликвија.

По правилу, препознавање политичке функције култа светих владара одувек је било у рукама политичких елита. На извештан начин оне у слику светог претка уграђују сопствене потребе, моделују је према захтевима сопственог времена.

Оно што, међутим, не треба сметнути с ума је чињеница да осим идеолошког значаја, сви ови култови носе сакралну суштину, која је предуслов њиховог трајања у историји. За историчара несумњиво представља највећи изазов анализа промена значења култа националног светитеља, као носиоца симболичких порука прилагођених потребама средине која култ промовише. Стога је неопходно увођење дијахроне равни у посматрање култа и заснивање истраживања на методолошким принципима које поставља историја сећања као део проучавања менталитета епохе. Тек тако постављен, феномен се може сагледати целовито и на основама захтева новијих праваца историјске науке.

Колико је ослобођење од шурског вазалства било чин приближавања модерној Европи?

Други важан, рекли бисмо и пресудан тренутак у српској историји, када су везе са европским културним и политичким простором биле утемељене на јасном и дубоком прожимању утицаја, било је време након битке код Ангоре 1402, када је кнез Стефан успео да се ослободи вазалног статуса према султану Бајазиту. Тек тада, он је могао сам да одређује судбину своје државе. Августа 1402. у Цариграду је добио од Јована VII Палеолога титулу деспота, стекавши је, према традиционалним обичајима Византијског царства, уз уговарање брака са Јеленом, сестром византијске царице, пореклом из утицајне породице Гатилузија.

Успостављање веза српске државе са Ромејским царством ишло је, у склопу политичког програма деспотовог, упоредо са ступањем у вазалне односе према угарском краљу Жигмунду Луксембуршком, од којег је добио на управу област Мачву и град Београд, као и поседе у Мађарској. Тако је после 1404. Београд прешао под управу српског владара. Тада је ово погранично утврђење преобработено (не само опсежном градитељском делатношћу) у престоницу српске Деспотовине. Град је постао, свесном и планском замисли деспотовом, а на основама познатих принципа конструисања престонице као светог места, сакрални фокус српског народа и државе. Овај свој високи статус задржаће до смрти Стефана Лазаревића 1427.

Од тренутка када је отпочела српска власт у Београду, 1404, пред деспотом је стајао задатак заснивања нове престонице, како на просторној тако и на култној равни. Управо на овом примеру покушаћемо да покажемо колики је значај реликвија у успостављању средњовековне државе, као и у спони коју оне творе са опште хришћанским коренима. Као да се у српској историји, управо тада, поновио онај кључни тренутак када је свети Сава придружио славним светињама које је донео са истока и које је сместио у крунидбену катедралу у Жичи, свето тело првовенчаног краља.

Тиме је утемељена држава под стегом свете породице, која је народу и држави донела сакрално утемељење и легитимитет, као што је, два века доцније, њихов далеки потомак, Стефан Лазаревић, своју државу, конструисањем свете престонице, придружио европској породици држава.

На основу овога штао сће рекли, може ли се ѓоворићи о сѣцифичној улози и значају Београда, који постојаје универзални град, светио место?

Боравак у Цариграду, добијање деспотске титуле и укључивање у царску породицу, несумњиво су могли утицати на усвојени београдски програм светог места. У основи енкомијастике Београда као престонице, лежи топос Новог Јерусалима, о чему постоји директно сведочење Константина Филозофа, најважнијег извора за историју деспотовог доба. Учени писац пореди Београд са Јерусалимом на барем два плана. Први се односи на слику престонице као универзалног центра који се гради наглашавањем топоса који величају физичке, географске и климатске одлике града и земље чије је језгро.

У основи, реч је о обрасцу похвала преузетом још од античких ретора, који се у хришћанским текстовима преображава у топосе раја. Реч је о поступку стварања слике о земљи и

њеној престоници као појавама обликованим по промисли Божјој, саображеној идеалним обрасцима. Српска земља се пореди са црквом Божјом и са гором Синајском, кроз које Бог објављује своје присуство на земљи и савез са изабраним народом. Тиме се, програмски, нова престоница одређује као рај на земљи, идеална држава по подобију Новог Јерусалима, и наглашава универзални програм на којем почива смисао престоничког идентитета Деспотовог града.

Осим на текстуалној равни, топос Београда као Новог Јерусалима реализован је и у топографској димензији, кроз просторно обликовање престоног града. Реч је о седам врхова идеалне схеме који су доследно поштовани у урбанистичком конструисању Београда, и та, топографска димензија сакрализације, обезбеђује доследан оквир чувања, објављивања и преношења светости као главног принципа хијеротопије.

У Београду, у складу са фундаменталним принципима средњовековне цивилизације, присуство светости оличено је поседовањем главних залога богоизабраности — светим реликвијама и чудотворним иконама похрањеним у његовим храмовима. У процесу уобличавања престоног града као светог места било је неопходно присуство светих покровитеља, који су се очитовали кроз присуство чудотворних икона у главним градским храмовима и светитељске мошти градозаштитника.

Сакрално утемељење деспотовог Новог Јерусалима чинило је, дакле, присуство најважнијих општехришћанских реликвија, посебно оних које су носиле симболично значење цариградских светиња. Стога је, према добро познатим обрасцима, посвећивање града Богородици било у складу са престоничким моделом Цариграда, парадигме Новог Јерусалима.

Штовању најважније чудотворне иконе Богородице Београдске, придружено је присуство важних и драгоцених реликвија православног света. Њихов избор и место у култном прослављању престонице, битно је одређено како њиховим универзалним карактером, тако, нарочито, њиховим цариградским идентитетом. Реч је о моштима свете царице Теофане, као и десне руке цара Константина Великог. Осим ових реликвија, у Београд су стигле и мошти свете Петке, које су се чувале у београдској митрополијској цркви Успења Богородице.

У Србији су мошти светих градозаштитника стављене у службу заштите угроженог отачаства, о чему сведоче стихови сачуваних служби посвећених празнику преноса у нови урбани оквир, са циљем емулације светог места у српској средини. Присуство у Београду моштију првог хришћанског цара од највеће је важности за установљење Цариградског, односно, јерусалимског идентитета престоног града. У том контексту ва-

ља схватити и спис Константина Филозофа, односно његово инсистирање на деспоту као Новом Константину, утврђено генеалогичком, у којој се, према правилима средњовековне употребе топоса славног/светог претка, конструише његово порекло управо од равноапостолног цара Константина, што је јединствен случај у српској средњовековној пракси.

Такође, целокупни идеолошки програм деспотове владавине, посебно његово ослањање на аскетске моделе владавине, које се огледа у атмосфери на двору коју описује Константин Филозоф, у присуству „светих људи” као деспотових саговорника, као и у духовном бедему престонице — појасу манастира који су град окруживали и чинили његову сакралну заштиту, део је сложене политике избора нових узора. Она је одраз деспотове личне побожности и учености, те духовне климе позног средњег века, али, мора се посматрати и као резултат измењених политичких околности у којима се одвијало конституисање нове државе.

Наведени примери, чини се, сасвим јасно сведоче о томе да су средњовековни Срби, предвођени изузетним духовним и политичким личностима попут светог Саве и деспота Стефана Лазаревића, јасно схватили улогу и значај сопствених веза са хришћанским светом и сопствене припадности томе свету. Спомена светих реликвија, дубоко укорењених у саму суштину схватања власти и њене непосредне везе са Богом, која одликује средњи век, испоставља се као кључна за разумевање српског пута ка хришћанској Европи, чији су нераздвојни део управо тада постали.

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВЉЕ КАО СВЕТЛИ ПЕРИОД ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Разговор са Горданом Стокић Симончић

Лаичка представа о средњем веку дуго је подразумевала оцену да је то време мрачњаштва, иако научна истраживања, домаћа и страна, убедљиво говоре о томе да је средином 15. века у српским земљама почела да се гаси једна развијена култура писања на српској редакцији старословенског језика. Турско доба, које је наступило и које неки истраживачи такође означавају временском одредницом „средњи век”, није могло да се мери са претходним по својим думетима. У разговору са др Горданом Стокић Симончић ауторком студије *Књижа и библиотеке код Срба у средњем веку*, откривамо особености српске средњовековне

библиотеке и сазнајемо зашто српска култура књиге и писања има право на периодизацију каква је прихваћена свугде у свету.

Гордана Стокић Симончић доцент је на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду, где предаје Историју књиге и библиотека, Управљање библиотекама и Односе библиотека с јавношћу.

Ауторка је пет књига: *Ка филозофији библиотекарства: Цеси Шир у теорији и пракси библиотекарства 20. века; Менаџмент у библиотекама* (коаутор Жељко Вучковић); *Управљање библиотекама у добу знања* (коаутор Жељко Вучковић); *Књига и библиотека код Срба у средњем веку* и *Best Practice у 22 приче: Комуникација, култура организације, односи библиотека с јавношћу*.

Милоје Петровић: *Чини се ојравданим да нац разђовор зајјочнемо ийшањем који йериод средњег века обрађујете у Вашој књизи?*

Гордана Стокић Симончић: Пишући *Књигу и библиотеке код Срба у средњем веку* бавила сам се културом писања, рукописном грађом и књижним збиркама насталим на српској редакцији старословенског језика закључно са другом половином 15. века. Српским средњовековљем сматрам управо тај период наше историје. Утапати турско доба у српски средњи век значи чинити српској култури средњег века — неправду! Зашто бисмо домете културе од 12. до 15. века умањивали релативизујући појам средњовековља и додајући му бреме турског доба, које му ни по чему није равно? У науци се завршетак европског средњовековља означава дефинитивним падом Цариграда под турску власт, 1453. године, а српска историографија има много разлога да се држи овакве периодизације. Само неколико година после пада Цариграда под турску власт пала је српска деспотовина, а губитак државности био је суштинска, а не формална ствар: променио се укупан економски и друштвени амбијент. Онај наговештај хуманизма и ренесансе који се појавио у време деспота Стефана Лазаревића и који се може пратити кроз развој градског живота, замах трговине, другачије социјалне релације, нове књижевне теме, изгубиће се до краја века, а Србија ће се на дуго време одвојити од културних кретања у Европи, од којих раније није била одсечена, како се то обично мисли. С друге стране, и сама Европа у другој половини 15. века проживљава корените промене: Гутенбергов изум штампе појединачним покретним словима збио се практично у истом моменту са великим турским војним успесима, раширио се брзо по европским градовима и пренео у крајеве у којима се писало српском редакцијом старословенског језика. Са појавом штампане књиге ништа више није било исто.

Како из садашње ештаје информационе писмености треба вредновати средњовековну писменост и библиотеке?

Када је, средином 20. века, Маршал Меклуан писао да је само делић историје писмености био типографски, било је мало оних који су могли замислити нови модел комуникације и претпоставити брзину са којом ће цивилизација ући у еру информационе писмености. Данас, када предвиђања говоре да ће гро светске популације бити информационо описмењено до 2020, од нас веома удаљено време писмености пре појаве штампе чини се чудесно по својим дометима.

Након куге која је средином 14. века уморила 1/3 популације, Европа је имала око 50 милиона становника, од којих је мање од 1% било писмено. Ове је бројке важно знати када покушавамо да сагледамо домете средњовековне писмености. Процењује се да укупан број у свету сачуваних средњовековних рукописа на латинском језику износи преко 300.000, а укупан број сачуваних старих рукописа на грчком око 55.000, од чега је близу 40.000 византијских. Процене кажу и да је у првих 50 година штампе објављено између 30 и 40 хиљада наслова инкунабула, а да је у Европи 1500. године у оптицају било 12 до 15 милиона ових раних и рукописних књигама сасвим сличних штампаних књига. Допуштајући различита мишљења о томе који је проценат књижног блага до нас доспео, а познајући начин израде пергаментног кодекса и однос према књизи и читању, у прилици смо да мењамо уврежену представу о средњем веку као веку незнања и интелектуалне тромости.

Европско средњовековље, у чија главна обележја спада идеолошка повезаност са хришћанством, развило је специфичну културу књиге која се може пратити и кроз развој библиотеке. Поуздано се зна да је још Тертулијан (160—220 г.н.е.), најстарији хришћански црквени писац, који је као правник живео у Риму, имао велику библиотеку; да је у Кесарији (Палестина) Ориген устројио библиотеку на прелазу II у III век, која је почетком IV века каталогизирана, а књиге потом организовано преписане са папируса на пергаментне кодексе; да је Оригенова библиотека, чији је фонд нарастао на 30.000 књига, имала сопствену преписивачку радионицу у којој су књиге израђиване по поруџбини; да је цар Константин онде наручио 50 примерака Библије на грчком за богомоље у Константинопољу (једна од њих се дигитализована може видети на сајту *Бриџанске библиотеке* у Лондону); да је у тек изграђеном Константинопољу, цар поставио темеље велике владарске библиотеке, коју су његови наследници генерацијама настојали да одрже, обновивши је и након пожара 476. или 477, када је њен

фонд од 120.000 свезака готово у потпуности страдао; да су се у Византији развиле библиотеке високих теолошких, али и световних школа; да су манастирске библиотеке и скрипторији на истоку и на западу Европе, вековима били чувари писмености и да су нам сачували и античко књижевно наслеђе...

Не чуди што се, по многим истраживањима најчитанија књига 20. века, Еково *Име руже*, бави књигом и библиотеком. Заправо, то је прича о комуникацији, а средњи век пружио је идеалан оквир за разговор о вечним темама: духовности и религиозности, једнакости у приступу знању и информацијама, интелектуалним слободама, управљању знањем... Заједно са књигом, средњовековна библиотека, коју је Еко одабрао за простор освајања слободе, израсла је у симбол човекових потенцијала. Снага тог симбола налази се у реалном животу: библиотеке су увек одраз економске и социјалне стабилности друштва, демократичности односа, научно-технолошког напретка, односа према знању и образовању, општег система вредности. Тако је било у средњем веку, тако је и данас; 20. век је библиотеку као феномен поставио у центар књижевних интересовања, али једнако толико и у центар бројних историјских истраживања.

Зашто ранохришћанске и византијске библиотеке помињете пре него манастирске библиотеке Западне Европе?

Зато што су се раније развиле, зато што је Византија имала развијену културу књиге и библиотечарску традицију и зато што је српско средњовековље било у знаку византијског културног утицаја. За Србе је додир са развијеном цивилизацијом Византије био од изузетног значаја. Не само да су, попут осталих Словена, организованом акцијом византијског двора они примили хришћанство, него је, у културолошком смислу, Византија утицала на готово све сфере живота међу Србима. Интензитет тог утицаја, као и начин на који је он оствариван, мењали су се током времена, али су оставили неизбрисив траг на писменост, књижевност, уметност и идеал учености код Срба у средњем веку. Збирке књига које су формиране у Србији током средњег века, пратиле су друштвена кретања и носиле печат византијско-српских културних прожимања.

О књигама и библиотекама из ранијег периода српске историје рећко имамо прилику да читамо, иако да се добија утисак да ова област, с обзиром на значај који књига има за свако цивилизовано друштво, није била предмет адекватног интересовања.

То се погодно односи на средњи век у Србији. Колико је значајно проучавањем историју књиже и библиотеке у једном друштву?

Имајући у виду само једну од функција — меморијску функцију књиже и библиотека, схватићемо важност њиховог проучавања: библиотеке су до нас донеле књиже, догађаје и мисли из живота средњовековног човека, запамтиле односе и систем вредности сасвим различите од наших и сачувале језик око којег се гради духовна вертикала српског народа. Природно је да се феномен књиже и феномен библиотеке проучавају заједно, али то није случај када су домаћа медијевалистичка истраживања у питању. У доста опсежним, општеисторијским, књижевноисторијским, биографским, археолошким, археографским, кодиколошким студијама ту и тамо појави се само понеки податак који упућује на закључак да има простора за нова сагледавања тј. за анализе из угла историје библиотека. А историја библиотека заправо је део историје људске комуникације.

Како се читало у средњем веку?

Средњовековна комуникација је много мање визуелна него наша: она је аудитивна и емпатијска, па ни око књиже не гради онај привид коначности и непристрасности који има штампана ствар. Када писменост није раширена, а књига није лако доступна, средњовековни читалац нема идеју да једнократно прочита што већи број књига, већ да у више наврата чита сразмерно мали број дела и да — памти. Читање је најчешће колективни чин и значи гласно изговарање, па замислите тај приказ, звук и слушаоце.

Које су књиже биле најзаступљеније у Србији средњег века?

У збиркама књига које су формиране у Србији током средњег века, у најзнатнијој мери заступљена су дела преводне књижевности, писана изворно на грчком језику. Оне су нам сачувале било појединачно преведене или у одабране одломке распоређене, а литургијској употреби прилагођене, делове Светог писма, темељног списка укупне средњовековне културе. У црквама се из њих појало или читало при богослужењу; у манастирским трпезаријама, за време обеда, гласно су читана житија светитеља на дан њиховог помена; у манастирским келијама монаси су у осами читали теолошку литературу; на дворовима великаша читана је, поред побожне, и световна лектира: средњовековне прераде античких романа, попут *Романа о Троји* и *Романа о Александру Великом*, романа западно-

европског карактера попут *Повести о Тристану и Изолди* и *Повести о Бову од Антоне*, апокрифни списи (*Животи св. Ђорђа*, *Животи св. Петке*, *Приповестка о Асенији*, *Варлаам и Јоасаф*, *Књига о Адаму*, *Књига о Еноху*), хронике, летописи, родослови, путописи... Уз ово и богата књижевност оригинално настала на српскословенском језику. Да бисте разумели значај бројки које износим, морате знати шта се и како читало. Али, морате знати и где се сакупљају књиге, ко их наручује и како се према њима односи.

Какве су биле наше средњовековне библиотеке и како су стваране? Ко је највише допринео развоју библиотека тог времена код нас?

У српским земљама у средњем веку јасно се издвајају два типа библиотека: приватне и манастирске. Првој групи припадају дворске библиотеке, односно библиотечке збирке владара, властелина, касније и имућнијих грађана, док су у другој књижевне збирке при црквама, манастирима и њиховим испосницама. Интересантно је, на пример, како еволуира појава дворске библиотеке.

Владарска династија Немањића није имала јединствену дворску библиотеку, коју су владари увећавали из генерације у генерацију. Није постојало ни стално владарско седиште, краљевски двор, у коме би се оваква библиотека могла развијати. Од најстаријег државног седишта у Расу, код Новог Пазара, чији је последњи помен у *Вукановом јеванђељу* 1202. године, до главне резиденције кнеза Лазара у Крушевцу, премало је археолошких ископавања и писане грађе који могу пружити јасну и детаљну слику о дворском животу. Бурна времена испуњена ратним сукобима и честе промене резиденција, приликом којих је читав двор пратио владара и селио се из једног места у друго, само су неки од разлога који не погодују настанку библиотеке. Ипак, и у таквим условима, у којима се књиге лакше губе, уништавају и пропадају него што се чувају, Немањићи су били велики наручиоци, читаоци и писци књига.

Немањин брат Мирослав и првенац Вукан наручиоци су две најстарије српске сачуване књиге, *Мирослављевог* и *Вукановог јеванђеља*, а синови Стефан и Сава су родоначелници српске књижевности. С обзиром на теолошко образовање краља Радослава и учену преписку коју је на грчком језику водио са охридским архиепископом Димитријем Хоматијаном, мало је вероватно да није поседовао сопствену библиотеку. Из библиотеке његовог брата, краља Владислава, сачуван је један *Проџ*, писан у манастиру Милешева 1263/64. Када Владиславље-

ва супруга, краљица Белосава, и син, жупан Деса, депонују своју имовину у Дубровнику, на попису је и 30 књига, међу којима четири јеванђеља са златним и сребрним рељефима на корицама и са украсима од драгог камења. По жељи краља Уроша I, јеромонах Доментијан саставио је *Живој Свејоџ Саве* и *Живој Свејоџ Симеона*, а Урошева супруга Јелена и сама је ангажовала преписиваче књига. Биограф архиепископ Данило II бележи да је израђене књиге, заједно са вредним иконама, краљица потом слала на поклон црквама у Италији. По њеној наредби је у манастиру Милешева, 1294/95. преписан Савин *Номоканон*. Данило II бележи и да је Јелена на своме двору у Брњацима, на горњем Ибру, организовала школу за девојке...

Према расположивој грађи судећи, на двору деспота Стефана Лазаревића у Београду постојао је прави култ учености и образовања. Савремени писци оставили су записе о његовом односу према књизи: монах Доситеј каже да се деспот старао о преписивању књига и да их је волео као нико други од владара и великаша, а монах Григорије да се деспот, премда владар и заповедник војске, о књигама старао као да никаквих других брига није имао. Ђорђе Трифуновић набраја 18 рукописа за које се поуздано зна да су преписани или преведени за деспота, те оне међу њима који имају својеврстан *ex libris*, као ознаку деспотовог власништва. Три међу 18 књига биле су, изгледа, наручене као дар разним црквама, а за спасење душе. Остале сведоче о деспотовим књижевним интересовањима и биле су, највероватније, у његовом власништву. Запис: *Сија књига благодасџиваџо џосџодина десџоџа Стефана* налази се на четири књиге (*Књига о царевима, Лесџивица Јована Лесџвичника, Тумачење Јеванђеља њо Марку Теофилакџа Охридскоџ* и остатак од пет листова некадашњег *Минеја* за мај), и премда није исписан истом руком, јесте истим типом брзописа. Трифуновић допушта могућност да су, за деспотовог живота или непосредно након његове смрти, књиге биле пописане и уједначено означене. Другим речима, могуће је да су ови записи сведочанство о покушајима уређења библиотеке. Збирка, међутим, није сачувана као целина, него се делови рукописа и подаци о појединим књигама налазе расути на разним странама.

Сремски Бранковићи на сличан су начин обележавали своје књиге, о чему сведочи неколико до нашег времена доспелих рукописа. Они су, већим делом, сачувани у фрушкогорском манастиру Крушедолу, који су Бранковићи подигли 1502, а у коме се и данас налазе њихове мошти. Постоје назнаке да су одређени број књига они наследили од деспота Ђурђа Бранковића, који је у Смедереву имао богату рукописну

збирку. Деспотови синови Гргур, Стефан и Лазар, били су познати као наручиоци књига, а Стефанова супруга Ангелина имала је своју библиотеку. Управо тој збирци припадало је и неколико књига деспота Ђурђа Бранковића, као што се, у наредној генерацији, неколико књига Лазара Бранковића, те суружника Ангелине и Стефана, нашло у библиотеци њиховог сина Ђурђа, касније архиепископа Максима.

На основу оваквих података реално је претпоставити да се ради о наследној владарској библиотеци, којој је за основу послужила библиотека деспота Ђурђа. Попис књига у тој библиотеци није могуће реконструисати, али су се у њој, међу другим књигама, налазили минијатурама богато украшени *Минхенски ѿсалтир*, *Историја Јустинијанових рајнова* византијског историчара Прокопија и раскошно илуминирана угарска историја, позната као *Сликана хроника*. Образовани деспот Ђурађ није у своме односу према књизи заостајао за деспотом Стефаном Лазаревићем, него је у истој мери окупљао добре писаре, старао се о квалитету преписа, али и о њиховом украшавању. Био је, према Кашаниновом тумачењу, велики познавалац слика и уметничких предмета, те није чудо да је управо по његовој заповести рађена *Есфиџменска ѿвела*, наша најлепша средњовековна даровница, на чијем се почетку налази портрет деспотов са женом и децом. Његова библиотека у Смедереву морала је бити оштећена већ приликом првог турског разарања града 1439, а поготову у време његовог коначног пада. Мањи број књига спасио је, по свој прилици, деспот Стефан Бранковић, те су на тај начин оне доспеле у посед деспотице Ангелине, а онда и архиепископа Максима.

Која библиотеке је била прва међу Србима, а која је била највећа?

Прва и највећа сачувана српска средњовековна библиотеке је она у манастиру Хиландару, на Светој Гори. Нема сумње да је Хиландар од свога оснивања имао збирку књига намењену коришћењу тј. богослужењу. Растко Немањић донео је са собом на Свету Гору културу читања, а можда и сећање на дворску библиотеку својих родитеља. Као сасвим млад монах, организатор живота у тек основаном манастиру и писац, Сава помиње прилагање књига и забрану њиховог отуђивања и у *Хиландарском* и у *Карејском ѿицику*. Да је подразумевао да бар неки од хиландарских монаха морају бити писмени, види се и по изричитој заповести „да се све записује од манастирских права ... издаци — како и камо, а приходи — када и откуда”, која се односи на дохијара, икономе или оне који „држе било

коју другу работу” (Свети Сава, *Хиландарски ѿиѿик*). Тако су основне манастирске потребе — богослужбене, и оне друге, административне — природно водиле ка оснивању библиотеке и архива.

С обзиром на то какву је реткост књига представљала у 13. веку, првобитна збирка рукописа у Хиландару није била ни малобројна ни занемарљиве вредности. Она се састојала од једног броја књига донетих са других страна и књига које ће у деценијама након оснивања манастира настати у њему самом. На основу изванредног познавања старе српске књиге и културе, Димитрије Богдановић закључује да су се ту морале наћи основне свештене и богослужбене књиге: „јеванђеље, апостол, служабник, требник, псалтир, часослов, скраћени октоих, скраћени триод посни и цветни, празнични минеј и паримејник ... Више од тога минимума могле су се имати и опширније верзије октоиха, триода и нарочито минеја — у службеном комплету од 12 књига, а ... обавезно макар и краћа верзија типика и пролога за читање у трпезарији” (Димитрије Богдановић, *Кашалоѳ ћирилских рукописа манасѿира Хиландара*).

Богдановић претпоставља да је *Мирослављево јеванђеље*, уз Немањину оснивачку повељу из 1198. и уз предлошке *Хиландарскоѳ* и *Карејскоѳ ѿиѿика*, као и *Вуканово јеванђеље* у Кареји, једна од главних сакралних књига хиландарске библиотеке од самог оснивања или од првих деценија по оснивању манастира. Истраживачи се слажу и са Богдановићевом оценом да првобитном фонду књига у манастиру припадају руски неумски рукописи: *Сѿиѿхирар* из 12. (кодекс бр. 307) и *Ирмологион* из 13. века (кодекс бр. 308), те два текста написана у самом Хиландару у другој четвртини 13. века: *Четворојеванђеље* (кодекс бр. 22), најстарије код Срба, и *Поученија* Теодора Студита (кодекс бр. 387), најстарији српски рукопис на хартији.

Према Богдановићевом *Кашалоѳу ћирилских рукописа манасѿира Хиландара* у манастирској библиотеци данас се налази 815 ћирилских рукописних књига 12—20. века и 79 старих штампаних књига. Посебно, и недовољно истражено, богатство Хиландара представља збирка грчких рукописа 11—19. века, у којој се налази преко 150 кодекса. Млађи хиландарски фонд сачињавају књиге 20. века, којих је преко 30.000, а добијене су углавном поклоном.

Писано благо манастира Хиландара употпуњава, а богат извор грађе за различита научна истраживања представља, хиландарска архивска збирка. Архив манастира Хиландара формиран је током 13. века, а прве податке о његовом сређивању пружа сачувана инвентарска књига из 1299. Иако се након тога повремено јављају вести о новим покушајима организовања

грађе, Сава Хиландарац заслужан је за прво велико уређење овог архива, који данас има око 200 докумената писаних српском ћирилицом, а насталих од краја 12. до краја 18. века. Њих чине: збирка повеља српских владара Хиландару (60), повеље хиландарском пиргу у Хрусији (10), повеље Карејској келији (5), даровнице српских владара манастирима и црквама у Србији (22) и збирка интерних светогорских аката. Веома је богата и хиландарска архивска грађа на страним језицима: збирка грчких повеља (преко 170), влашких повеља, руских повеља (9), те збирка турских докумената (преко 1.700). Грађа из 19. и 20. века издвојена је и подељена према језичком принципу на три збирке: турску, грчку и српску. Да Хиландар није једини манастир ка коме је била усмерена пажња српских моћника средњег века те да није једини чувар архивске грађе писане српском ћирилицом сведочи педесетак даровница које се данас налазе у другим светогорским манастирима: Светом Пантелејмону (15), Светом Павлу (17), Лаври св. Атанасија (12), Ватопеду (5) и Костаменту (5).

Да ли је познато како су изгледале средњовековне манастирске библиотеке код Срба?

Нажалост, није нам остала сачувана ликовна представа или опис ниједне српске средњовековне библиотеке. Да ли су српски деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић чували своје књиге у шкрињама или на полицама, усправне или положене, заправо не знамо. Када је и ко добио идеју да их попише? Да ли је било библиотекара? Да ли је на тлу српских земаља било књига везаних ланцима за пултове? Да ли су се увек у манастирским ризницама чувале и књиге или је, можда, ипак било наменских простора?

Знамо да су, у случају опасности, манастирске ризнице склањане у пиргове (као у Бањској и Грачаници), да су се у њима преписивале књиге и понекад чувале библиотеке (као у Дечанима). Али ће вам чак и археолози који данас раде на реконструкцији манастирске трпезарије у Манасији рећи да не знају да је ту постојала библиотека. А књига је морало бити и у главном храму, уз олтар, у трпезарији или уз њу, у монашким келијама и у некој врсти депоа за књиге које се више не користе (еклисидарница, сугесница). Највише, ипак, тамо где су преписиване, јер је Манасија била велики преписивачки центар. Павле Ивић сматра да је „Ресавска школа била више радионица него школа у дословном смислу речи и да је то била највећа и најбоље организована скрипторија српског средњег века и једна од истакнутих скрипторија тадашње Европе”.

Тај покрет, зачет у другој половини 14. века, а који је свој највиши домет достигао у Манасији током прве четвртине 15. века, дао је, према попису Биљане Јовановић Стипчевић, 50 дела.

Каква је у свему томе била улога ђрејисивача? Када ђоворимо о средњовековним књиђама, ђреба ђоменуђи једно веома инђтересанђно занимање: илуминађор! Шђа је био ђеђов ђосао? Да ли су ђо ђрви ђрафички дизајнери на свеђу?

Једно од истинских обележја српског средњег века је књиђа писана руком — манускрипт. Премда формом кодекса подсећа на књиђу нашег доба, рукописна књиђа се од ђе веома разликује. Обично већег формата, писана на пергаменту, без насловне странице, колофона или других података о одговорности над публикацијом, она је, ипак, битно другачија не због формалних одлика, него због приступа самом чину писања. Суштинска разлика налази се у чињеници да рукописна књиђа не двоји писара и писца, и не подржава идеју ауторског, индивидуалног стваралачког чина, доминантну у нашем времену. „Ауторство, иако видљиво, сасвим је пригушено, превођење с других језика сматра се битнијим од оригиналног рада, умножавање постојећих дела важнијим од писања нових, преписивање од стварања” (Јован Деретић, *Историја срђске књижевности*). Култ књиђе и писања у средњем веку подразумева да је писац, заправо, писар божанске речи, а да се исписивањем светих речи он подвизава, искупљује своје грехе и постиже виши ниво духовности. Чином писања он постаје медиј за исказивање божанске идеје и преношење поруке која долази одозго, али медиј по свему несавршен и недостојан. Свестан својих ограничења, писар је богобојажљив, смиран, скрушен и понизан.

„Не писа Дух Свети, већ рука каљава, а ум мутан”, записује, извињавајући се за несавршеност текста, 1562. године, дијак (писар, преписивач) Симон на крају четворојеванђеља које је раније преписао. При томе, основним глаголом писати (и варијантама списах, дописах, написах, преписах) он означава преписивање и редиговање текста, јер се сам глагол користио једнако у овом смислу као и у смислу састављања, тј. изворног стварања. Није ретко коришћење глагола преписати и у значењу превести, премда се знало за реч превод, као и за реч преводник, којом је означаван преводилац текста.

С друге стране, наведена Симонова реченица пример је за опште место, каквих је било много у средњовековној књижевности. Попут скромности писца, општим местима, топосима, изражавала су се најразличитија стања и осећања: туговање,

страдање, грешност, узорно живљење, духовно усавршавање, награда за врлине, помоћ свеца у овоземаљским невољама, чежња за особом која је далеко, доживљај пејзажа...

Заклоњен иза божје промисли, писац средњовековних текстова закоњен је и иза личности поручиоца текста. Он се писања не прихвата својом одлуком, него вољом онога за кога се књига пише и који представља истинског покретача целог посла. То може бити краљ, феудални господар, црквени великодостојник, свакако неко ко је својом моћи, али често и образовањем, изнад самог писара. Највиши друштвени слој појављује се, дакле, као креатор књижевног амбијента, али се тиме одговорности самог писара у погледу квалитета текста не умањује. Дobar писар морао се описменити и извештити у некој од парохијалних, приватних или манастирских школа, морао је поседовати завидну језичку културу, а његов посао подразумевао је и претходно трагање за предлошком или изводом, како би, поређењем више верзија текста, за преписивање била одабрана најбоља.

Још један важан учесник на коначном уобличавању књиге био је њен илуминатор. За разлику од писара, који тамно смеђим или црним мастилом исписује основни текст рукописа, илуминатор израђује почетне делове поглавља, иницијале и заставице, обично црвеним, а ређе плавим мастилом. У богато украшеним рукописима, за наслове и значајне делове текста коришћена је златна боја, а украсе у њима израђивали су истински мајстори минијатурног сликарства. Такав је случај са *Радо-слављевим јеванђељем* и *Минхенским српским њсалтиром*, који представљају вероватно најлепше и најбогатије украшене рукописне књиге средњег века код нас. Не спорећи значај тих драгоцених примерака, Светозар Радојчић ипак истиче да су „већину скромно опремљених српских рукописа преписали и украсили вивлографи, преписивачи-цртачи, који су подједнако вешто писали и цртали”. За потврду, наводи пример Теодора Спана, који је сам преписао чувени *Шестоднев* и сам га иша-рао заглављима и иницијалима.

Видели смо да је преписивач морао да буде образована личност. Описмењавање је сигурно био компликован процес? Колико је и сам процес преписивања био тежак?

Сам процес описмењавања није био једноставан: у писању су се користила два типа писма, уставно и курзивно, а писмо није било нормирано, већ се састојало од 38 слова, од којих 3 уопште нису употребљавана, а 12 је употребљавано неправилно. Правопис се, као и књижевни језик, од 12. века ме-

њао, те се данас јасно може идентификовати неколико развојних фаза: зетско-хумска редакција са старијом правописном традицијом (*Мирослављево јеванђеље*), рашка редакција, настала у доба св. Саве и карактеристична за писане споменике 13—14. века, ресавска редакција, формирана пред крај 14. века и заступљена у споменицима 15. века, те рашко-ресавска редакција, као комбинација две школе, препознатљива у каснијим споменицима (Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних њојмова*).

Коришћен је читав систем надредних знакова, скраћеница (лигатуре, сигле...) којима се при писању штедело на простору и времену, великих слова није било ни на почетку реченице ни када су властита имена у питању, речи нису растављане него се писало у континуитету (*scriptura continua*), а тек су поједини иницијали били исписани киноваром (црвеном бојом) да означе нову целину у тексту. Иако се за тачку и зарез знало, ови знаци служили су за обележавање ритамско-логичких целина (колоне), чијој су складности доприносили и акценти као надредни знаци, све чешће у употреби од друге четвртине 14. века. Маршал Меклуан с правом истиче да су кодификација језика и правописа тековине штампарства: удаљавање од књига старог извода, тј. рукописа 13. века стављало је преписивача у улогу критичара текста или његовог редактора. Рукописне књиге често имају необичне судбине и стога што су, ради читања или преписивања, релативно често преношене с једних места на друга.

Рад преписивача-световњака могао је бити уносан и нешто лагоднији. Монах-преписивач, међутим, ради мукотрпно и по 12 сати дневно, често у просторијама хладним и без довољно светла. Нагнут над рукописом који држи на коленима или, ретко, на столу, он на сталку испред себе има извод, односно текст са кога врши препис. Напегнуте пажње, стално у истом положају и са руком утрнулом од многог писања, он је и психички и физички измучен. Димитрије Богдановић сматра да строга радна атмосфера у нашим манастирским скрипторијама умногоме подсећа на ону коју прописује *Тийик* цариградског манастира Студиона. Њиме се прописују казне за немар према тексту, за писање напамет и незагледање предлошка, за сломљено перо... За разлику од западноевропских бенедиктинаца који пишу по гласном диктату и колективно, понекад у манастирским скрипторијама умножавајући по 30 примерака једног дела, домаћи преписивачи нису писали по гласном диктату другог лица, већ је, како каже Ђорђе Трифуновић у књизи *Ка њочецима српске њисмености*: „На том кратком путу од гледања у предлошак до писања, од ока до руке, текао непре-

кидни унутарњи диктат. То неминовно 'унутарње' изговарање није увек било и идеално, односно тачно понављање текста. Писари су били различитог образовања, говорног подручја, памћења и осећања тачности, што је све учествовало и одразило се у коначно преписаном тексту."

Занимање „библиотекар” је новијеџ датума, али у средњовековној Србији постоје трагови о томе да је ово занимање постојало. Ко је био први српски библиотекар, ко је најчувенији библиотекар српског средњеџ века?

Занимање библиотекар није новијеџ датума. Напротив, славни Калимах из Кирене, који је око 250. г. пре нове ере радио у Александријској библиотеци и остао упамћен по свом библиографском и каталогизаторском раду, није ни приближно први у низу. Његове *Таблице особа славних у свакој ђрани учености заједно са пописом њихових дела (Пинакес)*, биле су изузетно обимне, а аутор их је замислио као извор био-библиографских података о свим дотад написаним књигама и свим писцима који су до тада стварали. Сама идеја о таквом попису еволуирала је код народа старог века.

У Србији, већ је свети Сава знао за реч библиотекар, а у употребу увео и домаћу реч књигохранитељ, да означи онога ко се стара о књигама. Сам је писао, преписивао, преводио и прилагао књиге манастирима, а за Хиландар прописао и обавезу њиховог чувања. Но, једна друга личност из рода Немањића недавно нам се указала као први за сада познати библиотекар-каталогизатор књига код Срба. Реч је о Јовану Урошу Немањићу Палеологу (око 1350—1423), у монаштву Јоасафу Метеориту.

Истраживања Предрага Мутавџића по први пут су код нас открила да је монах Јоасаф у последњој деценији 14. века за непуне три године у светогорском манастиру Ватопеду пописао и каталогизирао готово 2.000 јединица библиотечке и архивске грађе, а да се сличним пословима бавио у Великој Лаври, Есфигмену, Зографу, Ивируну и Хиландару. Мени је пало у део да делатност Јоасафа Метеорита ставим у контекст развоја библиотекарства код Срба. Детаљан историјат библиотека у Ватопеду и на Великим Метеорима пружили би, сигурно, више података о делатности последњег грчког Немањића, братанца цара Душана, рођака и савременика деспота Стефана, исихаста заслужног за процват монашке оазе на Метеорима, свеца кога Српска православна црква слави 10. априла, па к томе још и родоначелника библиотекарске струке код Срба.

Можемо ли, судећи по односу према књижама и библиотекама, да закључимо да је српско средњовековно друштво припадало корпусу развијене европске цивилизације тога доба?

Оно што нисмо поменули до сада, јесте писање у свакодневне, пословне сврхе. Већ у 13. веку писало се у владарским канцеларијама, на дворовима властеле, а са развојем градова, и по градским средиштима. На основу постојећих закона писане су исправе, брачни уговори, потврде о поклону, залогу, зајму, закупу, рачунске и трговачке књиге, тужбе... Њих су, за уговорне стране, састављали номици, јавни бележници, у градовима обично световњаци, а у селима углавном пароси или службеници при епископским средиштима.

Приморски градови Немањичке државе (Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст) познавали су и институцију нотаријата, која је, попут других установа управно-правних и пословних односа, развијана по угледу на Дубровник. Зато Милан Кашанин истиче да се у писарском и преписивачком послу претерано велике заслуге приписују монасима, а да су они чинили само једну трећину свих средњовековних писара и преписивача. Остали су били лаици, дијаци и парохиски свештеници.

Из данашње перспективе, када се, поред писања у свакодневне сврхе прави и јасна разлика између преписивача текстова и оригиналних стваралаца, изненађујући је број световних лица, нарочито у овој последњој групи. Стефан Првовенчани, Константин Филозоф, Стефан Лазаревић, Јелена Балшић, Владислав Граматик, Димитрије Кантакузин, Константин Михаиловић, само су најзначајнији међу средњовековним делатницима, које бисмо данас једноставно назвали писцима. Њихов број се, свакако, умножава како се ближимо догађајима који у европској историографији означавају крај средњовековља. У 15. веку и у Србији се, упркос турској најезди, могао наслутити дух новог доба, који је собом носила ренесанса, а чије је главно оруђе била писана реч.

Обим онога што је остало сачувано различито се процењује: Димитрије Богдановић наводи да у целом свету има, или да се по чувењу зна за близу 9.000 рукописа на српској редакцији старословенског језика насталих од 12. до 18. века. А колико их је могло бити укупно? Према броју манастира, цркава и црквиста Драгиша Бојовић процењује да их је само на Косову и Метохији могло бити и до 15.000! Такође наводи да се данас у Народној библиотеци Србије у Београду чувају 303, а на Косову и Метохији укупно 3 средњовековна српска рукописа настала на томе простору! Чак 140 пропало их је са немач-

ким спаљивањем Народне библиотеке 6. априла 1941, а један број расут је по музејима и библиотекама Русије, Бугарске, Аустрије, Немачке, Француске... Судбина средњовековне српске књиге је трагична, али је порука онога што је остало сачувано недвосмислена: српско средњовековље било је светао период укупне историје Европе.

Када све што имамо у виду, постојавља се питање како то да српске библиотеке никада нису добиле интегралну писану историју?

Библиотеке су институције из сенке: резултати њиховог рада нису непосредно уочљиви, нити лако мерљиви, али оне непогрешиво одражавају ниво развијености једног друштва. Оне прате сазнајне процесе: настају на свим нивоима на којима једно друштво институционализовано учи и пружају подршку процесима образовања, истраживања и информисања. Како се демократизују ови процеси, тако расте свест о значају библиотека. То је први део одговора.

Други се налази у чињеници да и професионалним библиотекарским заједницама треба ветар у леђа. Иако је Србија још 1853. добила у личности Филипа Николића првог државно именованог библиотекара, библиотекарство код нас је тек недавно званично постало научна дисциплина. У међувремену су генерације библиотекара радиле на професионализацији делатности и настојале да стручно образовање и научно-истраживачки рад у овој области остваре повољнији друштвени третман.

Треће, библиотекарство је изразито интердисциплинарно, па писање историје библиотека захтева познавање историје, палеографије, археографије, књижевне историје и теорије... Најзад, тек када се уобличи војна, политичка, црквена и привредна историја једног народа, долазе на ред изучавања интелектуалне и историје приватног живота. Дакако и синтезе.

ГОНЕТАЊЕ ПОСЛОВИЦА

Владета Јеротић, *Психолошка тумачења Вукових пословица*, „Ars libri”/Задужбина Владете Јеротића/„Невен”, Београд/Земун 2008

Из својих дечачких дана — негде крајем 1944. и током 1945. године — сећам се неких изрека поратних времена као актуелних политичких парола: „ко није против нас, тај је с нама”, „ко није с нама, тај је против нас”. Да ли је прва од тих парола означавала широки пут доласка на власт, а друга обрачун власти са свима онима који јој нису помогли да утаба себи тај пут? Касније сам открио да су те пословичне изреке превалиле пут од неколико хиљада година, ко зна посредством којих све језика, а поред тога још се и нашле у сасвим другом, политичком контексту, те попримиле и потпуно другачија значења од оних која су првобитно имала. Зар у *Јеванђељу по Матјеју* сам Исус Христос, после чудотворног исцељења беснила код немог и слепог човека, бранећи се од оптужбе фарисеја да то чини помоћу кнеза ђаволског, не каже: „Ко није са мном, против мене је” (12, 30). То је, дакле, одбрана Богочовека од оптужбе да је у савезу са ђаволом. Те исте речи понављају се и у *Јеванђељу по Луки* (11, 23), у сличном контексту Христове чудотворне моћи изгона ђавола, после чега проговара онај ко је дотад био нем. Али зар у *Јеванђељу по Марку*, када му апостол Јован каже да су забранили неком човеку да изгони ђавола помињањем Христовог имена, дакле, у потпуно другачијем контексту који подразумева да већ и само Христово име може помоћи другим људима, Исус Христос не каже: „ко није против вас, с вама је” (9, 40)? Укратко, изреке, пословице и „у обичај узете ријечи”,¹ лутају вековима по далеким просторима и живе као зрнца мудрости која често и дубоко мењају своја значења у различитим историјским и наративним контекстима.

„Највећи број пословица потиче из *Библије*”, „а затим из грчке и римске традиције коју преузимају учени средњи век и хуманисти”, али многе од њих представљају и „индивидуално стваралаштво, ин-

¹ Видети: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, Беч 1849.

вентивно формулисан закључак из животног искуства”.² Код нас су различите, често изгубљене, збирке пословица објављиване још од 15. века, називане латинским изразима (*dicteria, adagia*), а у 17. веку „приричја”, што би био буквални превод латинског термина „*proverbiium*”. У савременом значењу термин „пословица” је код нас увео Захарија Орфелин, а затим Доситеј Обрадовић, да би му Вук Караџић дао широку савремену употребу у насловима својих збирки (1836, 1849). Пословица се дефинише као „сажета, завештајна формулација искуства, језгровито изречено опажање прихваћено у традицији”.³

Како и зашто пословице настају? Потреба језгровитог завештања властитог искуства или запажања вероватно је стара колико и прве заједнице људског рода, а и потреба да се у одређеним приликама да неки мудар коментар, да се на нешто опомене или да се нешто подстакне исто је тако древног порекла. У вези с нашом пословицом „Тешко је међу двије ватре бити”, Владета Јеротић указује да је једна могућност настанка такве пословице, нека „спољашња невоља”, као, на пример, трагично заокружење српског народа између Истока и Запада, док је друга могућа полазна тачка те пословице „интуитивно сагледавање унутрашњих човекових невоља” (стр. 140), јер ко од нас у том смислу никад није у животу између две ватре био?

Дакако, најшире би се све пословице условно могле грубо поделити на опажајне, поучне, саветодавне, подсмешљиве, подстицајне и рефлексивне, али како њихово значење зависи увелико од контекста, иста пословица може имати и различита основна обележја. Ако каже: „Ко рано рани, две среће граби”, то може бити обично, корисно запажање, као и општа поука, савет неке на прагу неког посла, похвала или подстицај оне ко вредно обавља неки посао, подсмех ленивцу, а и полазна тачка за пародични обрт, за оне који негују култ касног устајања: „Ко рано рани, ил’ је пекар ил’ будала”. Укратко, пословице су снажно обележене различитим могућим екстензијама и обртима свог значења, а подухват Владете Јеротића усмерен је великим делом у овоме правцу.

Као један од наших најугледнијих психијатара и религиозних мислилаца, Јеротић се усредсређује на оне могућности рефлексивне екстензије Вукових пословица које имају своје далеке корене у различитим наговештајима путева и странпутица у тражењу интелектуалног сазнања и моралног смисла људског живота. Занимљиво је у том погледу већ Јеротићево прво разматрање Вукове пословице: „Ако знаш шта ти је било, не знаш шта ће ти бити” (5). На први поглед све изгледа веома једноставно: сви ми знамо шта нам је било, али нико од нас не зна шта га чека; дакле, могућност нашег сазнања, ма како по-

² Видети: *Речник књижевних термина*, друго допуњено издање, главни и одговорни уредник Драгиша Живковић, Нолит, Београд 1992, 627.

³ Исто, 626.

уздана према прошлости, потпуна је неизвесна ако је будућност у питању. Али Јеротић указује колико је проблематичан већ и први део те пословице, наводећи Шредингеров суд да је Демокрит веровао да не зна ништа, док је Епикур био убеђен да зна све (5), а и данас се многи обични људи могу сврстати у једну од те две категорије. У првој су они који мисле да све знају, јер у њима живи детињаста илузија свемоћи родитеља, која подражава Божју свемоћ, а у другој они код којих је са одрастањем, sazревањем, усавршавањем, „индивидуацијом”, како би то рекао Јунг, расла и истинска скромност, „знање о незнању” (6). А затим, опет у знаку нове екстензије основног значења, ако човек почне да се пита „шта му је било” (у смислу „шта му би”) да према неком грубо реагује или да попије више него што му организам подноси, онда ће можда, захваљујући „индивидуацији”, или интроспекцији као дару Божјем, почети да схвата зашто се спотакао о „луди камен” (6), па ће се окренути од непромишљености, можда ће исправити своју грешку, па и ако неће „знати шта ће бити”, бар ће знати „шта неће бити, па је и то више него довољно за мирнији будући живот” (8).

На сличан начин, у буквалном смислу изгледа врло једноставна и пословица „Дала баба пару да се ухвати у коло, а последије даје двије да се пусти” (22). Није, можда, наше коло — „виловито, плаховито, наоколо” (24) — баш за сваку бабу, али баш зато би понека баба радо у коло. Али и кад баба схвати да коло није за њу, није лако ни изићи из кола. Јеротић указује у овом контексту, да је човек и „индивидуално и социјално” биће (22) и да је једна „од основних потреба живота ... комуникација”, те да су Срби „изразито екстравертован народ”, „који се у заједници и мноштву заиста добро осећају” (22), те да се под колом може разумети не само игра, него и „заједничко удруживање у неку далекосежну, корисну акцију на политичком, социјалном, културном или верском плану” (24). Тако „коло”, „нарочито савременим језиком речено”, може бити и „нека политичка партија” (25). Човек се, дакако, често хвата у таква кола „због претераних и нералних амбиција”, па му се може десити да уђе „неспреман” у неко такво коло, макар оно било и црква, а камоли ако се испостави да је у питању „корупција, криминал и слично” (25). Али тада ће брзо увидети како је тешко и изићи из „кола”, а на тај начин и „баба” и „коло” добијају судбоносну екстензију свог основног значења и откривају нам етички поглед на једну од универзалних околности људског живота, непромишљеног, сујетног укључивања у нешто за шта је човек неспособан, неспреман или што једноставно није за њега.

У аналогном смислу карактеристична је и Јеротићева анализа Вукове пословице „Једна глава, хиљаду језика” (56). Вуково тумачење те пословице, а вероватно и њено најчешће значење, врло је једноставно: „Кад ко зна много говорити”,⁴ то јест, она је коментар о бр-

⁴ Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пословице*, Нолит, Београд 1975, 112.

бљивој особи. Али Јеротић указује и на веома различите асоцијације које та пословица изазива. Да ли је у питању, „можда, најпре Божија” глава, јер „из Њега происходе на хиљаде светова, видљивих и невидљивих (спољашњих и унутрашњих), а у њима ... на хиљаде и хиљаде живих бића” (56)? Али зашто то ипак није пословица у знаку „космичког славља — Бога и Живота” (56)? „Одговор антрополога, а међу њима нарочито психолога” био би да је у питању људска глава у којој „мноштво језика” подразумева појам „мноштва богова”, те указује на „трајност многобоштва у људима” (57). Међутим, хришћанско тумачење подразумевало би једну другу врсту упозорења. Наиме, и „док смо на путу божанског зрења, морамо истрпети унутрашње и спољашње демоне који нас непрестано нагоне да једно мислимо, друго осећамо, треће говоримо, а четврто радимо” (59). Зар идолопоклонство, полигамија, ратови и злочини, којима смо окружени, не подразумевају да човек као хришћанин још увек мора да издржи у себи и око себе борбу с демонским силама и њихових „хиљаду језика”?

Можда је онајкомпликованији случај повезан са Јеротићевом анализом пословице: „Ако искаш да познаш човека, дај му стап у руке” (9). Ако у наводу није у питању штампарска грешка („стап” уместо „штап”), онда би требало приметити да Јеротић анализира смисао те пословице као да је у питању „штап”, а не „стап”. Реч „стап” означава, наиме, „узак и висок дрвени суд у коме се млеко и павлака бућкају ... да се одвоји маслац”, а иза којег се понекад јаве и девојке да отпевају неку песму.⁵ Али шта би у том случају та пословица заправо значила? Међутим, Јеротићева анализа подразумева да се човек најбоље може упознати „ако му даш штап у руке”, јер је „архетипска истина” о „човеку да је у њему нагон за моћи, неодољива жеља за владањем и надметањем” (11). И, шире говорећи, „човек се ослања на штап при ходу, он штапом прети или удара, он га управља према небу или зарива у земљу, он га свесно ломи у парчиће, остајући тако без њега, он га претвара у вијугаву змију која га води — мудрости или лудости” (11). Да ли је овде можда реч и о оној Вуковој пословици која гласи: „Ако хоћеш кога да познаш, подај му власт (у руке).”

Укратко, Јеротићев текст открива разне могућне екстензије значења древних пословица, које за њега постају полазна тачка у размисљању о животу, његовим путевима и странпутицама, његовима тајнама и загонеткама, међу којима није лако наћи прави путоказ и открити крајњу природу свега онога што се у нама и око нас збива. Тај путоказ је љубав и доживљај целовитости свега створеног, за разлику од мржње и сурове подељености, путоказ који је, по Јеротићу, Исус Христос донео као нешто битно „ново у историју људског рода” (58). У једном од својих закључака Јеротић каже да је свеколика људска

⁵ Видети *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига пета, ур. Михаило Стевановић и др., Матица српска, Нови Сад 1973, 997.

историја била праћена „грозотама ратовања” које „су скоро увек почивале на *освети* (присутној и у XXI веку међу народима)”, али да „Богочовек тражи од човека одрицање од сваке освете, како оне међу појединцима, тако и оне међу народима”, да би на крају поставио питање: „Да ли је то било могуће остварити у људском роду?” (58—59). А одговор на то питање је: не „без суштинске промене људске свести, без истинске метаноје, без искрене вере и наде у Бога и Његову благодат у испуњавању овако претешког задатка” (59). Зар није и Карл Густав Јунг, сажимајући искуства човека Новог века, назвао тај исти или сличан процес хришћанског усавршавања — индивидуациони процес” (75)? У тој светлости призивање прастарих пословичних мудрости у свакодневном говору, у усменој и писаној књижевности, у бескрајном таласању и преображавању њиховог смисла и значења, добија и веома значајну филозофску и теолошку димензију.

Светјозар КОЉЕВИЋ

РЕЧИ ИЗ КЊИГЕ СНЕГОВА

Тања Крагујевић, *Стаклена шрава*, „Агора”, Зрењанин 2009

*Није ли се уместио мене
песмом позабавила
Поезија. Прогласивши ме
царом. Или дипломатом.
Који успева да чује
и измири себе и њу.*

Тања Крагујевић

Синтагма песничког пунолетства Тање Крагујевић, оствареног осамнаестом поетском, али првом књигом изабраних и нових песама *Стаклена шрава* (избор и поговор Ненада Шапоње), може тек звучати као еуфемизам пред фасцинантном чињеницом да песникиња о којој је реч већ пуне четири деценије, од прве песничке збирке *Вратио се Волођа*, објављене у Едицији *Прва књига* Матице српске 1966. године, води стиховани дијалог са читалаштвом. Тај дијалог се, с краћим или дужим паузама, с богатијим или пробранијим лексичким наносима, одвија у контексту различитих стилских и поетичких оријентација, које је, током свог критички високо вреднованог литерарног ангажмана, дотицала или заобилазила Тања Крагујевић. Брижљиво бирајући своја архитектстуална језгра, претке и заметке својих лирских казивања, већ раним стиховима из књига *Несан* (1973), *Сјуд* (1978) и *Самица* (1986), временски блиским студији *Мишко у Насјасијевиће-*

вом делу (1976), она скицира своје песничко „вјерују” које ће се, макар и у траговима, перманентно ишчитавати.

Истанчано поетско плетиво, које чини мноштво паралелних, на први поглед неповезаних слика, разбокориће се у најмање две гране: прва, уочљива у збиркама *Осмејак омчице* (1993) и *Мушка срма* (1993), актуализоваће елиптичну форму, синтетизовати фолклорне, каткад заумне елементе поетског дискурса и њених најбољих представника, у првом реду Васка Попе и Момчила Настасијевића; биће то поезија, како је већ уочено „радикалног сажимања песничког израза праћеног преданим откопавањем лексичке рудаче” (Богдан А. Поповић). Исте, 1993. године збирком *Дивљи булевар* развила се и друга поетска грана, која ће семантичко тежиште пребацити на урбане теме, на ауторефлексивна промишљања, на експлицитније трагање за одговорима на трансцендентална питања, на преиспитивања места појединца, напо-се, песника и ствараоца, у различитим друштвеним околностима.

Дужи, мање спутани стих, са развијенијом сликом, неретка опкорачења, амбијентална лирика и форме посланице, замениће сведеност исказа ранијих збирки, али ће се она опет актуализовати у збиркама *Душа црна* (1995) и *Осмејак њод сиражом* (1995). Трагајући за микростилемама и редукованим означитељима, песникиња ће поетску грађу преоденути у микро-рухо, али ће изразита, дотада неевидентна ритмичност дочарана кратким, готово изломљеним стихом, потцртати сугестивност пантеистичко-трансценденталних простора, омеђених егзистенцијалистичким стрепњама и снатрењима, с једне стране, те пејзажима који варирају од импресионистички заустављених покрета до гротескно-митолошких представа, с друге стране. Метафорика биља, понајпре ружиног цвета у функцијама предочавања „душиног трња”, с небројеним нијансирањима крчке и рањиве песничке и људске природе, уденуће се у стихове Тање Крагујевић и постати важно семантичко упориште у свим потоњим збиркама, баш као и опсесивна тема самопосматрања, записа с меандра песничке свести, интроспективног ослушкивања свих фаза, свих лунарних мена песничког прегалаштва — од изворишта у које се уливају различите искуствено-когнитивне и емоционалне сензације, преко чина њиховог огледања у поетским водама, па све до покушаја метатекстуалног искорача из стега задатости и уланчане песничке предвидљивости.

Управо покушаји да се постојеће поетско, али и читалачко искуство, утемељено у великој мери на преиспитивању песничке и ине књижевне традиције, понајпре на митском подтексту Настасијевићевог стваралаштва, разбокори у новим правцима, резултираће низањем све сложенијих и екстензивнијих песничких синтагми у наредној збирци, *Ауђојорџреј, са крилом* (1996), с неретким приповедним пасажима, ретроспективним дискурсом оживљавања минулог времена и — што ће још више песме Тање Крагујевић померити ка мешовитом, лирско-епском изразу — погледом изван, једним видом спољашње

фокализације усмерене на пределе детињства. Приповедни тон смењиваће разговорни (обраћања песницима), а неретко је и низање слика из домена фантастичког писма (нпр. песма *Аушлойоршреш, са крилом*). Кратке, каткад неповезане слике из претходних збирки уступиће место сложенијим поетским формама и у збирци *Словочувар и словочуварка* (1998), карактеристичној и по уланчавању стихова, па и целих песама, у дуже поетске целине. Пишући о „лирској, метафоричкој (ауто)материјализацији” песме Тање Крагујевић, Ђорђе Деспих као кључне метафоре ове збирке издваја зиму и снег. Наредна збирка, *Пејзажи невидљиво̄* (2001), сва у знаку имагинарних путописних записа, осликаће колико измаштане пределе толико и саму поетику путовања и фигуру путника и посматрача.

Збирка *Године, џесме* (2002) објединиће поново искуства домаће и светске литерарне баштине са зрелошћу израза, комплексношћу емоција и богатством песничких слика. Напоредо са све учесталијим цитирањима не само поетске, већ и прозне, па чак и књижевнотеоријске праксе, а у знаку дијалога, неретко и полемике с туђим мислима и стиховима из „књиге снегова” („Речи којима откључавам врата / да у мене уђу друге речи / Из књиге снегова”), али и сучељавања властитих поетичких ставова, песникиња ће до највиших емотивно-когнитивних врхова довести тип учене, аутопоетички каткад одвећ зреле поезије која не склапа мозаике и не жуди за целином, већ се задовољава сучељавањем контрастних слика и мисли, лепотом сегмената на уштрб склада целине те, парадоксално, баш таквим изказима постиже снагу и сугестивност песама као целина. Стих који се ломи на два или више сегмената, што се и решава специфичним наддраматичким решењима (велико слово као зачетак нове мисли на средини стиха, уместо на почетку), рабиће наведена, али и потоње збирке, *Писмо на кожи* (2002) и *Њушнов дремеж* (2004), које варирају и наведене поступке метатекстуалности, експлицитне и имплицитне цитатности. Оне затим продубљују несклад између формалног стихованог означитеља и означеног, често у корист сужавања стихованог исказа, његовог пребацивања у наредне строфе, или намерног избегавања поентирања које иде у правцу поетике отворене форме и нестабилног песничког субјекта, који мења своје место унутар, али и изван песме.

Књига *Жена од џесме* (2006), у којој, како примећује Саша Радојчић, песникиња „остаје верна препознатљивом знаку своје поезије”, понудиће нешто експлицитнији модел сагледавања родних специфичности, суптилну и софистицирану перспективу Другог, буђење нове материје, уплитање сегмената о сопственом идентитету у праксу читања, слушања и посматрања жена, али и новог вида интимизирања, сапатништва с њима (честе посвете женама, форма посланице у песми *Арундаиши*), наслућено већ у ранијим збиркама које зазивају песнички говор Цветајеве, Ахматове и других песникиња. Наочит песнички говор, уочио је Славко Гордић, „силини и бриткости претпо-

ставља istančanost и грациозност”. Требало би пратити стопе у књи-зи снегова Тање Крагујевић, све књиге о којима пише у својим днев-ницима читања, где је, такође објединила таленат и марљивост, при-лежност и трагачки дух, откривачки нагон и способност да мон-тира пасаже прочитаног или доживљеног са прецизним и ефектним језичким формулацијама, па установити порекло песме исидоријански свестране песникиње каква је Тања Крагујевић, за коју су кључна кост, дојка, ружа и друге именице женског рода заправо путокази за дешифровање мапе телесности, нове загонетке на коју ова жена од песме одговара.

Плави снег (2008) израз је песничке зрелости, али удружене са нешто контемплативнијим изразом, о чему сведочи и стабилнији стих, посвећеност егзистенцијалним темама, мирeње са непостојећим од-говорима, али и трансформисање, готово изобличавање опаженог у различитим смеровима, најчешће ка временско-просторним укршта-њима, али и готово птичјом, над-перспективом, с тематизацијом сно-ва, привида, илузија и опсена. Извесности смрти (песме *Киша проишв вејтра* и *Маказе*, посвећене преминулим писцима) песникиња присту-па с благом иронијом, кадкад готово нехајно, супротстављајући им поетику малих ствари, готово намерно бираних минијатурних пејзажа и реквизита (трун, трн, кап мрака, кашичица, трепавица), каткад на-мерно умањених деминутивним конструкцијама, али који поседују за-машан метафорички потенцијал.

„Страсну вејавицу непреводивих смислова душе” лирског субјек-та, или, прецизније, јунакиње *Стаклене шраве*, интензивира посао приређивача песама Ненада Шапоње. Аранжирајући поетски цветник Тање Крагујевић, он је „наративну нит егзистенцијалне драматично-сти” нагласио пре свега у збиркама *Године, ђесме, Писмо на кожи, Њујнов дремеж, Жена од ђесме* и *Плави снег*. У настојању да читаоцу *Стаклене шраве* предочи богатство језичког израза и широку ампли-туду стихованих решења Тање Крагујевић, приређивач је био у исти мах и субјективан и срчан, и хронолог и визионар, и песник и крити-чар; он се није устезао да предност да зрелијим, нама хронолошки ближим књигама, док је прве четири песничке збирке објединио у циклус *Ране ђесме*, сликајући, уместо песникиње, али са једнаком од-говорношћу као да то чини са својим стиховима, и са једнаком снала-жљивошћу, „танке и заплетене линије” по поетском пејзажу невидљивога нове смислове и поруке, нове укрштајне и комбинаторне мо-гућности. Приређивач је, тако, у збирци *Жена од ђесме* успео да очува феминалну перспективу, али и да постигне да се низом стилских ре-шења тим, како пише Васа Павковић, „светлим трагом маштарског путовања кроз богате каталоге слика” (метафорика руже, лептира, птица, снегова итд.), те препознатљивих мотива (промишљање пе-сничког и чина читања, путовање, урбани топоси итд.) *Жена од ђесме* уклопи у целину *Стаклене шраве*.

Нове песме Тање Крагујевић објављене у књизи *Стаклена трав*а у знаку су дуалистичких, метафорички или метонимијски заснованих веза између два појма, најчешће две именице, одвојених зарезом, и, попут наслова једне од њих, *Животи, сличице*, указују на враћање по све кратким формама и иновативни, нешто конкретније тек *Плавим снегом* наслућени, заокрет ка новим стилским истраживањима. У добар час, када је извесна препознатљивост и клишетираност коју срећемо и код највећих мајстора стила, могла омести немали читалачки ужитак у стихованим порукама Тање Крагујевић, јављају се спасоносна формална и лексичка решења, њен „дах енклитике”, не толико налик на ранија, традиционалним песничким језиком условљена, искуства збирки *Осмејак омчице, Мушка срма, Душа тирна* итд., већ више у погледу низања симултаних, кратких слика које се, сечене оштрим резovima, пласирају пред читаоца, а које плене управо минималистичким концептом и самодовољношћу налик на искуства хаику песника (честа организација строфе од по три стиха). Све то говори у прилог чињеници да се стабло песничког познања Тање Крагујевић виртуоза на влати траве, разбокорило, разлистало новим, плодоносним гранама.

Драгана БЕЛЕСЛИЈИН

ИСТОРИЈА ЈЕДНОГ ЧИТАЊА

Драган Стојановић, *Уредник од искуства*, „Досије”, Београд 2009

Од Платона и Аристотела, па до Жерара Женета, филозофи, теоретичари књижевности, писци, па и истанчанији читаоци заокупљени су проблемима жанра. Проза Драгана Стојановића *Уредник од искуства* отворено, и из више смерова нас суочава са овим проблемима. У књижевности, као, уосталом, и у животу, битно је одредити у ком се жанру налазимо. Тек када се у томе разаберемо, можемо приступити процењивању статуса исказа, за шта је неопходно узети у обзир и још неке параметре, али од жанра се почиње.

У покушајима да се жанровски омеђи проза која је пред нама, наилазимо на низ препрека. На моменте ово дело тешко је разликовати од есеја. Дуги монолози о естетичким, каткад и етичким питањима наводе на помисао да чујемо глас аутора есеја *О идили и срећи*. Није реч само о тону којим је књига већим делом писана, ни о позивању на бројне ауторитете, па чак ни о сродности, или потпуној подударности тема, које Стојановић опсесивно понавља (чему се у овом делу и сам помало подсмева, мада та аутоиронија не мора нужно да нас одведе помисли да је такав метод погрешан: најбољи писци светске

литературе стекли су право да их тако називамо баш захваљујући опсесивном враћању истим проблемима и истим темама). Веза са овим жанром је знатно дубља, па ипак, узмемо ли у обзир ко говори, а то нужно треба учинити, постаје нам јасно да есеј мора бити искључен. Глас који се у овом приповедању чује није глас Драгана Стојановића, већ његовог јунака, уредника од искуства, што нам јасно говори да је реч о фикцији.

Наизглед једноставна радња и мали број ликова усмеравају нас ка новели. (Поред главног јунака, чији солилоквиј слушамо, појављују се још две јунакиње о којима сазнајемо онолико колико наратор жели да нам открије, шетач у скупим ципелама, о ком сазнајемо веома мало, јер је и самом приповедачу непознат и коначно, један имагинарни лик — муза, која је, према уредниковим нагађањима надахнула писца, чији рукопис је управо изложен његовом критичком суду.) Али једноставност радње је само привидна, недостатак „догађаја” надомештен је активним радом духа, реминисценцијама што нас одводе до важних тачака уредниковог живота (које умногome одређују и његово читање), замишљањем могућих сусрета и разговора. Ретроспектива читања се претвара у ретроспективу најбитнијих момената уредниковог живота. Све то нас одводи од новеле и приближава медитативном роману. Ако се свему придода стално присуство ироније, па и романтичарске ироније, цела ствар се усложњава и питање жанра остаје магловито.

Највећим делом, радња ове прозе се везује за „историју” једног читања. Али, колико је важно шта се чита, толико је важно и шта претходи читању. Писац се потрудио да не останемо без тако битних података. Пре него што му је сарадница предала на читање рукопис непознатог аутора, препоручујући га мимо обичаја, уредник је, поред свеукупног пртљага прошлости, носио два снажна утиска: Први од њих је сан у ком је изговорио реченицу: *Он је нашао себе у налажењу себе*, чије важности је постао свестан још током спавања. Успео је да је сачува за јаву, у којој није изгубила од своје вредности, управо због тога што је, поред самог значења сачувала и све позитивне конотације сна. Снажан уплив сна у јаву омогућио је да у јутарњој шетњи запази времешног господина који вади каменчиће из цепа и шутира их улицом. Већ ту упознајемо неке уредникове склоности, упознајемо путеве његове имагинације, али морамо имати на уму да ова два догађаја имају утицаја и на читање које ће нешто касније уследити.

Коначно, време је да сазнамо и шта то уредник чита. Ту нема никакве дилеме, нема места за недоумице. Није реч о неком измишљеном делу, него — препознатљиво је, мада се не каже отворено — о фикцији која је стекла свој реалитет захваљујући постојању у облику објављене и читаоцима доступне књиге. Рукопис који ишчитава наш уредник, јесте збирка прича Драгана Стојановића, под насловом *Месеци*. Директни осврти на приче *Фебруар*, *Септембар*, *Новембар* или *Маријин мирис* то јасно потврђују. Читање *Уредника од искуства* без

познавања текста који се у њему анализира није немогуће, не би оно било чак ни осакаћено, јер прича нуди низ веома занимљивих и про-вокативних размишљања, изазваних упливом живота у текст који служи као предложак, али и упливом текста у живот нашег јунака. Такво читање, дакле, не би било немогуће, али би читалац у много чему остао ускраћен, на исти начин на који остаје ускраћен читалац *Месеца*, коме су непозната дела Томаса Мана, Достојевског или Камија.

Но, мора се водити рачуна о томе да поменута Стојановићева књига прича у новом делу и сама изнова постаје део фикције. Судбина коју она у њему доживљава, није судбина коју је доживела у реалном свету. Објективно, објављена пре него што је, бар у свом коначном облику, написан *Уредник од искуства*, имала је времена да стекне своје сасвим реалне читаоце, да испровоцира настанак неколико критичких текстова, да обезбеди себи какав-такав одзив у јавности. Књига, о којој је реч у новонасталом, усудићу се да кажем, роману, заправо и није књига, већ рукопис који тек тражи свој пут до читалаца. Оно што знамо јесте да су је, сем аутора, прочитале још само две особе: Биљана, уредникова сарадница, која о њој има позитивно мишљење, а, осим тога, уочава сродности сензибилитета између непознатог писца и свог претпостављеног и баш зато је и препоручује, и уредник, који треба да одлучи о њеној даљој судбини. Његова одлука се не подудара са догађајима из реалног света. Он књигу, коју смо већ били у прилици да читамо, одбија да објави. Довољан разлог да схватимо да то више не може бити једна иста књига. Материјализована фикција, продирући у свет новог дела, по други пут постаје фикција, унеколико различита од претходне, зато је и могуће да њен опстанак или крах буду различити од онога што нам је из реалног света већ познато.

Поставља се питање, чему потреба да се на овакав начин аутор осврће на сопствено дело? Разлоге, свакако, не треба тражити у његовој тежњи да читаоцима олакша разумевање објављених прича. Ни као професор, ни као писац, Стојановић није познат као неко ко било шта олакшава, нарочито не онима чију интелигенцију цени. Попут Теофраста, он сматра да читаоцима не треба открити све, јер бисмо им се на тај начин само подсмехнули. Истина је да уредник указује на неке битне моменте *Месеца*, да сасвим тачно упозорава на пародијске одлике *Сейтембра*, на хуморну страну патње, проткану кроз скоро све приче, на нит која их, ма колико биле различите, и стилски и тематски, ипак спаја, али са друге стране, понегде нас одводи кривим смером, нека места затамњује, у нечем (намерно!) грешу. Њему и његовом читању не може се безусловно веровати. Утолико можемо рећи да нови роман не осветљава претходну књигу, већ помера угао посматрања, захваљујући којем се добија сасвим другачије осветљење.

Важно је знати да *Месеци* не преузимају улогу главног јунака, већ су само инструмент који писцу помаже да оствари свој наум и да

размотри проблеме рецепције. У овом делу много се говори о уметности, нарочито о књижевности. Нешто од тога је већ познато, са нечим се, бар тако формулисаним, први пут срећемо (изречена лепим стилем идеја нас лакше придобија); нешто нам је страни, док нешто радо и лако прихватамо... Без обзира на то какав став заузмемо према тим исказима, морамо се чувати помисли да их припишемо аутору. Можда се са понечим од тога он и слаже, можда је тога што одобрава чак много, али ми морамо имати на уму да то не говори он, већ његов јунак, за кога знамо да је бриљантан ерудита. Ако бисмо јунака доживели као пишчев алтер-его, као строгог критичара скривеног унутар њега самог, само би се показало да смо као читаоци сувише наивни. Писац нам своју арс-поетику открива на други начин, посредно, како он то обично и чини. Фокус његове аутопоетике усмерен је ка рецепцији и рецепијенту.

Стојановићев јунак је искусан и истанчан читалац, његово познавање књижевности и уметности уопште задивљујуће је, могло би се чак рећи да је читање његова професија. Још од наслова књиге потенцирају се, не без разлога, баш те особине. Не само да је уредник, он је уредник од искуства. Очекујемо да би такав јунак, ако већ не може бити поуздан приповедач, морао бити сасвим поуздан читалац. Писац је учинио све да стекнемо поверење у његовог јунака као рецепијента. Али ни он, као ни ми, није искључиво читалац, већ човек који са собом носи терет свих својих претходно стечених знања, искустава, падова и успона, нажалост, чешће падова и недовољности, али ипак и успона и усхита. Све то ми, као и он, нехотице уносимо у читање. Управо због тога не могу постојати два иста читања, чак и када их се подухвата једна иста особа у врло кратком временском размаку. Уплива живота у читање био је свестан већ и Едгар Алан По, који је баш због тога у својој *Философији композиције*, и не само у њој, образлагао колику дужину песма или прича треба да имају како би читаоца довољно заинтригирани, а да се при том могу читати у једном даху, без прекида, који нужно доводе до извесних затамњења, превида, и свакако, до извесних разлика у односу на започето читање. Стојановић се надовезује на Поа, усложњавајући проблеме којима се бавио његов чувени претходник и одлази корак даље, релативизујући могућност непристрасног читања, чак и када су у питању најпоузданији рецепијенти.

Све и када би се, као ја, слагао са Бодлером да критика мора бити страсна и пристрасна, наш јунак не би смео допустити да при судару живота и текста буде у толикој мери заведен. Неко је рекао да омиљене књиге бирамо на начин на који бирамо пријатеље. Да, извесна сродност духа мора да постоји, иначе бисмо били кадри да књизи признамо вредност, али не и да у њеним вредностима уживамо. Та врста сродности између аутора рукописа и уредника ком је рукопис предат на читање заиста постоји. На њу је он упозорен још пре него

што се прихватио читања, на основу сугестија своје колегинице Биљане. Чини нам се да је то добар предуслов за повољан исход. Верујемо да ће рукопис лако моћи да га придобије. Али оно што захваљујући извесној сродности духа може лако да нас придобије за себе, веома лако може и да нас заведе, чак и када је реч о уреднику од искуства (искуства у издаваштву, али и искуства у љубави!).

Тешко је завести некога ко је већ заведен. Докторка Матић у Стојановићевом *Океану* ангажује сву своју женственост, интелигенцију, па и професионалну стручност, како би очарала једном давно трајно заведеног Николу Бана. Завести некога ко потајно прижељкује да буде заведен (чак и када се подругује својим вршњацима који су допустили да им се то догоди), неупоредиво је лакше. Уредничково читање прича праћено је бројним критичким коментарима и размишљањима о књижевности, што је сасвим уобичајено код људи његовог кова, али и размишљањима о прошлости, о љубавној вези са Јасенком (имена су оно чему Стојановић посвећује посебну пажњу у свим својим романима; довољно је разложити ово име и уместо асоцијација које воде ка дрвету од чијег је назива изведено, добићемо: Ја-сенка), ваљда јединој која је вредела, премда је оставила много болних трагова. И то је уобичајено, ако не за професионалце, оно за читаоце који осете духовну сродност са текстом, које фикција извесним подударношћима са њиховим животом одведе ка анализирању минулих догађаја. Али наш искусни уредник прави грешку, која је недопустива: упушта се у нагађања разних врста.

При крају *Новембра*, јунакиња долази на брод носећи на дар корпицу пуну бадема. Наш приповедач, чији шапат већ дуго пратимо, сматра да би много ефектније било да је уместо бадема носила грожђе, иако ово воће није примерено времену одвијања радње. Свестан је да би у том случају био покренут сасвим другачији алузивни спектар, који би према његовом уверењу више одговарао причи. Ту се враћамо Аристотеловој параболи о рогатој кошути, којој рогови не могу наудити уколико ће причу учинити бољом. Нешто касније, уредник помиње стихове прочитане из неког часописа *Хајдемо* и *Узјацимо сунчаној сна гребен највиши* (Стојановићев читатељи знају да су истргнути из његове песме *Гребен, највиши*). Попуштајући редакторским навикама, реч *узјацимо* замењује речју *узјакнимо*, речју која се опире граматичким правилима, али звуковно и смисаоно отвара песму за нове могућности. За нас није битно да ли се аутор *Новембра* и ових стихова поиграва са својим делима или саопштава првотне намере од којих је одустао зазирући од тога на какав би пријем могла наићи његова кошута са роговима, не усуђујући се да прекорачи границе граматике, о чијој важности за опстанак света је у више наврата говорио (у роману *Двојез*, али и у овом делу). Није битно ни то што се мени уредничкове интервенције допадају. Битно је да нам аутор овим наглашава важност, не само сваког мотива, већ и сваке речи, чиме нас

подстиче на одговорност према језику. Још битније је да нам предо-
чава грешку коју ни мање искусан уредник себи не би смео да допу-
сти. Не можемо читати оно чега нема.

У потпуности заведен јунакињама прочитаних прича, које се
сливају у једну, уредник нас подсећа на нешто о чему одавно не раз-
мишљамо, нешто што је већ двадесети век сматрао превазиђеним —
на *инститиуцију музе*. Претпоставља да би морала постојати жена која
је њему непознатог писца инспирисала не само да створи ликове који
су ехо њене личности, већ и да напише све те приче. Уверен је да су
оне писане *о њој и за њу*. Тиме се неповратно нашао изван текста,
транспонујући своју заљубљеност са јунакиње на замишљену музу.
Ситуација колико непријатна, толико и комична када се у њој нађе
озбиљан човек који зна свој посао (или га је бар знао док није допу-
стио тексту да га заведе); ситуација потпуно разумљива за човека који
из ноћног сна краде реченицу и узима је као путоказ ка *сунчаном сну*,
како назива замишљену музу. Одлуку да рукопис неће штампати није
донео на основу естетских критеријума, па чак ни економских. Одба-
цио га је због непримереног демонстрирања заводљивости.

Неке грешке нисмо у стању себи да опростимо. Још мање смо
кадри да их опростимо онима, или ономе што нас је до њих довело.
Зато су *Месеци* тако лоше прошли, срећом, само у прози *Уредник од
искусства*.

Драгица С. ИВАНОВИЋ

„ОДСУТНИ ... СЕ СЛАЖУ / У СЕДИМЕНТЕ СМИСЛА, У РЕДОСЛЕЂА СТРОГА”

Дејан Алексић, *Довољно*, Матична библиотека „Светозар Марковић”, За-
јечар 2008

Песник Дејан Алексић (р. 1972) и књигом стихова *Довољно* све-
дочи да је у стању да песму оформи из било каквог изворишта, било
непоетског било бизарног. Наиме, иницијатори Алексићевих песама у
књизи *Довољно* су, на пример, само један поглед, улична врева или
њено име, песак на плажи, испружен длан просјака, траг авиона на
небу, ферибот, „шлеп на киши”, „одлазак по новине”, „усред неке
њиве ... пободен саобраћајни знак”, кромпир, „шољица с кафом”,
али и песникове медитације о самоћи, о смислу и сврси живота уоп-
ште, затим о рају и анђелима или пак о заборау и о „поспаности у
пејзажима историје ситим”. Однос између почетка песме и њене по-
руке односно наставак песме са неком од песникових поенти може
бити непосредан или, пак, посредан и умрежен и хотимично запретен

због утишане игривости песме која се разлива, иако неподатност није карактеристика Алексићевог певања, упркос продубљености и преосмишљености које су у књизи *Довољно* представљене као подлога и суштина.

Пример њиховог директног увезивања и продужавања (мислим на зачетке и искричавост удружених стихова) налазимо у песми *Оно што носиш*, јер након прва два стиха („Донесмо с плаже зрнца песка / На лактовима, врату и коси“) следи неочекивани али асоцијативно оправдан преузет цитат који заузима трећи стих: „Оно што носиш са собом — то си“, а на самом крају песме уочавамо и прави узрок наведене песме („Бестрајно тело са себе стресе // Пролазност никад савним спрану, / И ко пешчаник (на празну полу) / Окрене се на другу страну“). Сличан асоцијативан и критичан пример је веза наслова песме (уједно и прве речи у њој) *У предграђима* са почетним катреном: „У предграђима, зидови су мудри / Монаси сете. Ту — и да те нема — / Увек би било нечег што ти нуди / Посну идилу раја који касни“. И у другој осмостиховној целини из троделне *Баладе о шлепу на киши* (која иначе почиње поређењем: „Налик је тихом тромбу тај шлеп“), сведоци смо умрежавања зачетне веристичке слике са библијским мотивима: „Споро се креће шлеп. Плови под ситном кишом, / Пуст као уклето уста. Уз његов црни скелет / Јате се душе риба и река сриче кришом / Водену успаванку. Далек је риболовчев / Кашаљ на обали и галеба речног прелет. / Безумно плови шлеп, тежак као ковчег. / над којим се неће чути: *Лазаре, изађи!* / Само бубре под кишом приштеви рђе и чађи“ који се у њеном трећем сегменту продужавају мотивима Арке и Потопа, асоцирајући на трагичан удес поменутог шлепа („Ожиљци на води брзо зарасту ... небеса опет силазе са рајског прага у речни муљ. Шлеп је сада низводна варка у месу вере“).

Пример споријег умрежавања, али више симбола и мотива кроз призму контраста између јаве и сна, јуче и данас, мита и живота, трајног и бестрајног је у песми *Млеко*, чији први од укупно четири секстине, илуструјући, при том, и Алексићев препознат песнички поступак гласи: „Станујем у поткровљу, крај Музичке школе, / у улици названој по јунаку кога / кобиљем задојише млеком. Доле, / у привиду поредака, садашњост строга / кроз рефлексе и журбу туче / фијуком бича из сутрашњег јуче.“

Песма се наставља, како песник воли то да чини, уметнутим али компатибилним сентенцама, које су резултат критичко-иронијског песничког става о тренутно поремећеном систему вредности („Јаву је лако хранити тамо где зјапи мршави смисао“). Друга, пак, песничкова промисао („Снага је у спором пепелу што у наслеђе прима дужности плода“) заснива се на прастаром грчком миту о крају и почетку, уводећи читаоце у исконски значај и наслова песме и односа почетка и краја и контраста између живота и смрти, подразумевајући да мит персонификује живот и вечност („и довршава се свет над којим пре-

заЂ свеприсутно млеко од којег јава је сита, / између пепела, живота и мита”).

Можда овакав приступ тумачењу Алексићеве песничке књиге, оцењујући особеност његовог песничког обрасца, може навестити заблуду, која није ни циљ ни потајна жеља тумача. Наиме, издвајање почетака Алексићевих песама нипошто не означава хаотичност и дезорганизованост стихова, иако су евидентни разбуршеност и дисперзивност. У прилог томе је и закључак који следи наког упознавања са организацијом и структуром Алексићеве књиге *Довољно*, чија је брижљивост, предвиђеност и испланираност, више него уочљива и вредна (једна од Алексићевих плуралних синтагми из прошлоске песме јесу „редослеђа строга”). Заправо, можда је „довољно”, како је сам песник рекао, да наведемо само, иначе кратке наслове циклуса и песама (наслови песама не састоје се само од једне речи, као наслови циклуса). Први је циклус *Дом*, а други *Довољно* са истоименом дванаестоделном поемом од дванаест стихова. Трећи циклус *Окшаве* се састоји од три поеме: *Окшаве о егејској соли*, *Балада о шлећу на киши* и *Земаљско јуџро*. Четврти и завршни циклус је *Сћој*, унутар којег треба издвојити наслове песама: *Месћо за одмор*, *Медићеран*, *Овде*. Након овакве предочене архитектуре књиге очито је да је у њој све унапред промишљено, избалансирано, и да ништа није препуштено случају и импровизацији. Због тога се морамо запитати, да ли су прави иницијатори Алексићевих песама помињане зачетне слике и појаве, и да ли су се они спонтано преобразили у песникове поруке и упозорења. Дајем себи за право да закључим како су прави поводи и окидачи Алексићевих песама управо завршне медитације и да су оне само чекале начин да се уобличе, односно чекале су оне семантички блиске појмове и догађаје које ће их адекватно представити. Сlike и симболи из првих стихова Алексићевих песама су, само на први поглед, почеци и поводи. Они су (привидни иницијатори, дакле) само медијатори које је песник препознао као корисне и употребљиве за његов песнички поступак.

Међутим, иако је песнички поступак уједно и препознатљив и особен песников знак, говорећи о Алексићевој књизи *Довољно* нужно је покушати пронаћи ону заједничку тематску нит, мада се она раслојава у неколико сфера и равни. И у том покушају мора се поћи од спознаје њеног наслова, који је истовремено и кључна реч у књизи односно у насловном циклусу-поеми. Реч је о доживљају појма — „довољно”. И неопходно је одгонетнути на које се све појмове и симболе ова реч односи. И са којим је све неочекивним и зачудним значењима и „крпким метафорама” можемо довести у асоцијативну условљеност и међузависност. Као помоћ за такав приступ у читању и тумачењу Алексићевих уланчаних стихова препоручљив је контраст (не и контрапункт), јер и сам наслов књиге опомиње на ту дијалогску и античку форму, која се не задовољава таквом својом појавношћу, већ често постаје и суштина, као што је то овом приликом.

Чега је то довољно, питају се Алексићеви читаоци. Песник нас у једном стиху упозорава: „Довољан је нагон на прагу митопеје” (песма *Довољно*). Сем тога, песник тврди да „заборав је најбољи ако почне рано” (песма *Одлазак по новине у вејровишо јујиро*) или „прошлост је мање штетна кад траје у насловима” (песма *Земаљско јујиро*). У истом значењу је и Алексићева препорука, данас врло актуелна и потребна, иако нам тако не изгледа: „Треба сљустити значењски терет, задат да спречи / да говором се домашај неизрецивог потре” (песма *Solanum tuberosum*). У супротном, у песми *Овде* песник „види: робови младог мита // памучну старост са звезда свлаче”, али и у песми *Медиштеран*: „Збуне те елипсе // Говора чије месо епски вене / Пред глађу слика”. Затим, издваја се и иронизован завршетак песме *Дом*: „И рекавши: дом — призиваш сва она местаЂ Где језик са ауром пење се на распеће”, колико год било погрешно, толико и присутно у нашем времену и окружењу. Зато, последичну и очекивану изгубљеност и неснађеност појединца проналазимо у катрену са седам вокала сонета *Место за одмор*: „Разапет наред трена, / Као за жртву задан, / Мотрим из свог времена / У неко туђе сада” односно (како смо већ цитирали) у „сутрашњег јуче”.

Видно присутна су и кључна питања човековог бивствовања. Наиме, песник Алексић се натпевава са мотом једне од својих песама преузетим од Ивана В. Лалића. Док је Лалић тврдио: „Свет траје јер значи”, песник Алексић је зачуђује, умрежава и разлива: „Као да свет догорева оним што постоји // Тек мимо света, мимо сваке збиље” (песма *Дом*) или: „сјај ослепи оно чиме љуби, / а ми бивамо то што сјају треба” (песма *Ехо, сјај*), али и уводи двојбу у такву рецепцију: „И иста је линија нетрајања на длану, / Мада је наплавина сумње знатна, // И разум споре одразе има у том муљу” (већ помињана песма *Дом*).

Пошто је за песника „стварност лако загубљива” и на нивоу „призивања” и „наговештаја” уочљива је цикличност самог човековог трајања: „живот негде већ је прошао, / пре но што стигну други да га живе” (песма *Довољно*), али и његову учесталу злоупотребу, те је сарказам пожељан, као и потреба да се и детерминише узрок таквог начина погрешног и погубног начина размишљања: „Кажем: то што бејасмо раније — / јача смисао, као лист што низ реку је / отпловио, кроз срце бивше тираније” (иста песма).

И улога језика и речи је, нажалост, у истом контексту: „језик је поза / У којој дух бескућништва је стечен” (песма *Дом*). „Довољан” је исповедно-депресивни сонет *Посћуйак* из циклуса *Сћој*, који илуструје значај и место језика и говора, као и оних који их користе или намењују некоме, уводећи и библијски мотив издаје као њихов вечни атрибут: „Измиче ми вера у оно што пишем. / На речи лежу дуси новог свраба / и језик звецка значењским ситнишем, / кусуром смисла иза древног трошка. // Напредак варке зри у словне мрље, / у мале красте и чешања слаба / од којих дахће зверад каталашка / и стење

говор, значењима грљен. // Измиче ми вера у оно што пишем, / и то је добро којим се заклоних, / пред исказом што веша се о клише, // јер сребрњаци окривљује јаче, / и нема других речи осим оних / које измичу ономе што значе.

Посебан белег Алексићевог песничког поступка, а значи и његовог песништва јесте већ уочена особина и моћ да се унутар готово сваке од његових песама у књизи *Довољно* складно и неусиљено уметну стихови у виду сентенци или својеврсних мудрости, које не само да не нарушавају ток песме, већ је семантички видно проширују и продубљују.

И рима и метар су прилагођени песничком поступку и порукама, те се и они разливају, опкорачују и мењају, негујући ненаметљивост и не изневеравајући своју сврсисходност, што и иначе, чине Алексићеви стихови и то на смирен, утишан али делотворан начин, иако његова рима није преканонизирана. Ипак, битна и кључна одлика песништва Дејана Алексића јесу неочекивана асоцијативност и метафоричност, који извиру из веристичких слика, представа и других облика појавности.

Александар Б. ЛАКОВИЋ

ВАРОШ СЛАТИНА А У БАНАТУ: ДЕЦЕНИЈСКИ ВРВЕЖ ЉУДИ

Милутин Ж. Павлов, *Добошарски њонедељак*, „Прометеј”, Нови Сад 2009

1.

Књиге су као и људи: личе једне на друге, само што, кад се подробно упореде, сасвим су другачије. Ако уопште смемо да тражимо која нам књига пада на ум док читамо роман Милутина Ж. Павлова *Добошарски њонедељак*, стићи ћемо до хронике *Село Сакуле а у Банату* сликара Зорана Петровића. И гле чуда: најбоље књиге о Банату написали су један сликар и један глумац, заправо два изврсна писца који су упили завичај и реализовали своје поетске визије. Само што је менталитет сељана Зорана Петровића дат кроз широку хронику с мноштвом рукаваца и присећања, а дело Милутина Павлова је обухватан роман срезан као велика сага о људима на широком простору и великом времену. Једино по чему су две књиге сличне јесте локални говор и менталитет домаћински темељних људи који виде суштину ствари у свим околностима.

2.

Није на одмет упозорити: само када бисмо сачинили подробан списак имена, презимена и надимака у овом роману, већ бисмо доби-

ли веома разгранату и сажету причу о судбинама, карактерима и животу под високим и прозračним небом и на бескрајним и блатњавим њивама које рађају хлебом и људима. Меким хлебом и опрезним и спорим људима који се не залећу, знају суштину човека и вредности које се не смеју занемарити.

Како се у роману простор постепено шири, па сем Баната почиње да запрема најпре околне пределе, потом Русију и Совјетски Савез, Швабе и Немце, Први и Други светски рат, сукобе и емиграције — одједном тај локални Банат постаје средиште света, досеже универзално, као и свако истински велико остварење. Судбине се укрштају, живот тече, остају само трагови оних који су проминули. Прича није једноставна, сем када се упрости у некакав сажетак; поред главне линије приповедања о породицама Срба и Немаца, комшија и пријатеља, разгранана се животна повест мноштвом пресецања, додацима из прикрајка који тек тако осветљавају и усложњавају дело као ткање на више разбоја.

Романом је обухваћено време више од једног века, спретно уткано у раст и гранање две породице које ће се и дотаћи и пресећи, и помешати. Домаћи Срби, Лале, дошли негда од ко зна где, и Швабеridoшле организованим сеобама у исти комшилук, поделиће сличне судбине које наизглед осцилују, у ствари спољни услови тиште и муче, не остављајући никада довољно места за природно и људско разумевање.

Чврста прича о два породицама у центру збивања издељена је у девет „чинова” и на тај начин је спретно сажета на најважније, преломне тренутке животне повести. И гле, опет су спољне околности, опет је историја одредила најзначајнија збивања која судбински одређују људе. Само што је Павлов успео да потисне историју на периферију, само је нужно присутна као помоћни оквир да би читаоци разумели околности када људи нису могли да владају собом и светом по законима сопствених природних потреба. Скокови у причи су веома значајни, испуштања и сажимања такође; тако долазе до изражаја оне драме које одређују ликове и њихове међусобне односе. Историја постоји, она се неминовно намеће, каже аутор, не може се избећи, али су људи, ако нађу смисао живота, ипак јачи од свега што је спољашње и влада изван њих и њихове воље. Али сваки такав подухват отпора и непристајања увек кошта, човек увек штетује, али не може другачије.

3.

Главни костур приче је испресецан додатним тачкама приповедања које не само што обогаћују дело и чине га слојевитим, него видљиву повест допуњавају паралелним низом приповедања у којем долазе до изражаја наизглед објективне црте животних перипетија, жи-

вот сам као да није уметнички обликован, отима се и остаје елементаран.

Али ни тај оквир додатног живота није такав да бисмо мирне душе могли рећи да је само добро нађено средство приповедања; заправо и не знамо шта је чему оквир: да ли „добошарије” (и остали додаци сличног типа) представљају средишњу нит или су оквир за њих сама централна породична прича. Претапање је већ од самог почетка толико упечатљиво зато што се два најзначајнија елемента приповедања спајају чак и истим ликовима.

4.

Композиција романа има своју логику, костур, али месо чини језик дела. Цео обимни роман је усмено приповедање, што је већ само по себи велики подвиг. Готово да се нигде не јавља свезнајући писац, све је речено из угла ликова романа, али то није њихов унутарњи монолог. Људи разговарају, најчешће између себе, а понекада је дијалог и принудан, када год се умеша „велика” историја, када год ти људи најрадије и не би говорили, када би могли, они би замукли сасвим. Да ли је то драмски писац нашао свој поступак који је применио у дијалошком роману?

Разговору никада краја. А тај разговор је од почетка до краја заснован на локалном, банатском говору. Лако је видети да је у основи тог говора шумедијско-војвођанска подлога, значи није далеко од прихваћеног и разумљивог књижевног језика, али је поузданост локалног језика у роману толика да ће лингвисти чичати од радости и одмах ексцерпирати грађу за дијалекатске речнике, и то уз поуздан контекст где се значење готово само намеће. Пре свега, наравно, лексика, али она није нашпикована у обичан говор како би се вештачки добила аутентичност Баната. Од почетка до краја Павлов је поуздан стваралац и у језику. Колико је глагола које је унео у ове разговоре, глагола које српски језик веома тешко ствара, као да је окован када треба изразити нову активност и делатност. Али Павлов иде и даље: синтакса добија локалне обресе и постаје веома важно средство изражавања ликова. У овоме роману не само да се говори него и мисли банатски.

Истина, овај језик се током романа тањи и полако губи своју особеност, али опет под притиском „историје”. Наиме, окупатори више не говоре оваквим језиком, језик постаје огољен и строго функционалан, у служби нељудског, иако је и даље банатски локални говор, али више нема разиграности, измиче се тло с којим је био у кореспонденцији. Али ни после Другог светског рата, с ослободиоцима, не враћа се стари језик, наставља се покора насиља па језик и даље остаје строго у функцији неприродног односа који уводи нова власт, мрзители њива и њихових плодова, они који и не знају шта је грех. До краја романа више се неће вратити језик слободне мисли која је

везана за тло и одређени темперамент, али ће он и даље живети у ликовима који су сведоци поремећености међу људима.

5.

Како не бити свестан унутрашњих веза у једној књижевности, сродних настојања писаца и, природно, неминовних стваралачких разлика. Тек што смо имали лепу прилику да читамо изврстан роман Слободана Мандића *Некршћени дани*, а ево новог романа *Добошарски њонедељак*. Оба дела говоре о Банату, и то готово о истом веку, као да су се романсијери пређутно договарали. Само што Мандићеви ликови живе у Херцеговини и одатле крећу у свет и приспевају у Банат као колонисти, долазе у додир са досељеним Швабама и живе с њима уз све недаће током 20. века. И чудо се збило: два значајна и велика романа су остварена готово пред нашим очима. О различитим поступцима романсијера се може бескрајно расправљати, али резултат, остварена вредност у оба случаја је недвосмислена, на радост читалаца и задовољство и добитак српске књижевности.

Чуда се понекада ипак догађају, само треба бити спреман и прихватити их као дар од истинских стваралаца. „Брод не мора разумети море, а море мора да га носи”, каже Станислав Винавер.

Сава БАБИЋ

ЛИРИКА ХИЛДЕ ДОМИН

Хилде Домин, *Златни лист*, ЛОМ, Београд 2009

Коначно се на српском језику појавио избор из поезије изузетне, врло угледне њемачке пјесникиње Хилде Домин (1909—2006) у избору и одличном преводу Мирјане Милошевић Витман (Wittmann). Имао сам част да Хилде Домин упознам 2001. године у Хајделбергу, а потом и сам преведем прегршт њених пјесама објављених у *Леттојису Мајшице српске*.

Рођена у јеврејској породици у Келну као Хилде Левенштајн, име Домин узео је доцније из захвалности према Доминиканској Републици, земљи свог вишегодишњег егзила. Студирала је, између осталог, филозофију и социологију (најважнији учитељи бјеху јој К. Јасперс и Р. Левентал), да би 1932, мало прије Хитлерова успона на власт, отишла на студије у Италију. Након што је и Мусолини 1938. донио расне законе, Хилде (у међувремену се удала) бјежи почетком 1940. с мужем у Велику Британију, да би се након годину дана скрасила у Доминиканској Републици. Хилде ће тек тамо, по завршетку

Другог свјетског рата, почети да пише. У Њемачку ће се вратити 1954, живећи наизмјенично наредних седам година и у Шпанији, да би се коначно настанила у Хајделбергу, гдје ће се спријатељити са филозофом Гадамером (који ће и писати о њој), и умријети као и он у дубокој старости. За своје пјесничко дјело добиће најзначајнија њемачка књижевна признања.

Хилде Домин објавила је шест поетских збирки, као и неколико књига есејистичке и аутобиографске прозе. У средишту њене лирике је сама *ријеч*, промишљена и шкрта ријеч, чије значење увећава *тишина* у којој се јавља. Тишина и контемплативна *сабраност* — на таквом фону ријеч може да нас обасја, да нам пренесе нешто јединствено важно, битно. Често је то неко муњевито откриће у овосвјетском поретку ствари и идеја, скраћена метафора или мисаона слика с које је ољуштено све реторично, декоративно, све што удаљава од централног импулса пјесничког говора. Критика је често истицала и хвалила *лаконизам* пјесничког језика Хилде Домин и његову усмјереност на *есенцију* исказаног доживљаја и поетске мисли. Ево, на примјер, како гласи минијатура под насловом *Лирика*: „Нереч // разапета / између // речи и речи.”

У пјесми *Тебе хоћу* Хилде Домин говори о потреби да се ствари називају правим именом, да се ријечи не узимају олако у уста да не би постале одвећ „глатке”. Стога каже да би *слободу*, као и друге ријечи, хтјела да „орапави”, да их „уваља у срчу / као што заповеда Конфучије”, у противном ће „држава пропасти”. Значење ријечи матерњег језика Хилде је препознала „уплаканих очију” у изгнанству, у свом „пребивалишту на крају света” без икога свога, те одлучила да се врати „својој кући, у Реч. Свила сам себи собу у ваздуху, међу акробатама и птицама, одакле ме нико више не може отерати. А Реч беше немачка реч.” У познатој пјесми *Само једна ружа као ослонац* (и истоимене збирке) ружа је, како у поговору каже и преводитељица, „шифра за поново откривени немачки језик”. (Али ће осјећање „неотуђивог изгнанства” остати присутно и у њемачком језичком простору у којем је и иницирано.) У пјесми *Егзил* сажела је муку са стварно туђим језиком: „Умирућа уста / упињу се / да правилно изговоре / реч / туђег језика.” Иако ништа не проповиједају, из пјесама Хилде Домин ипак се јасно чују стишани и на тегобном искуству искоријењености и странствовања засновани позиви на човјечност, правду, мир, љубав... И живот у складу са космичким поретком ствари, са самом природом („Повери се воћки / кад претрпиш неправду” или „Дрво / одише поверењем / и тражи да се на њега ослоним.”)

Ако нам се у понекој пјесми чини да њен језик повремено тек лијепо дотакне па склизне преко предмета о којем говори, не пружајући нам потпунији доживљај, онда нас пјесникиња већ у наредној тргне с новим, развијенијим и јачим визијама. Тако се у изванредној пјесми *Промене* чаршав наједном претвара у столњак, а столњак ди-

ректно у — покров. А како ова лирика сажима дубље егзистенцијално а свељудско искуство с једним свакодневним предметом, показује нам на узоран начин пјесма *Ојасна кашика*: „Једеш успомену / кашиком заборав. // Зла је то кашика којом једеш, / кашика што гута и јело и оног који једе. // Све док ти чинија од сенке / не остане / у сеновитој руци.”

Злајни лист је књига суздржаног, истанчаног лиризма, на креативно обновљеним засадама симболистичке, натуралистичке па и надреалистичке поетике. И поетике одговорног служења ријечима, ако таква постоји. Кохерентна књига озарујуће поезије, прожете јединственом, рекло би се и аскетском осјећајноћу и духовношћу какве данас (и већ поодавно), у планетарној „поетској” разбрљаности, нису на особитој цијени. Не мари! Јасно је да је и Хилде Домин показала како је лирика, и то вансеријска, била могућа и након Аушвица.

Стеван ТОНТИЋ

ЕМИГРАНТСКЕ ПРИЧЕ

Драган Драгојловић, *Америчке и друге приче*, „Народна књига”/„Алфа”, Београд 2008

Америчке и друге приче, Драгана Драгојловића, збирка је двадесет кратких прича наизглед тематски изолованих, које свој довршетак, своју потпуну јасноћу добијају тек у склопу целине. Ове приче о иселјеницима појединачно нам из личне перспективе сликају епизоде иселјеничке драме, док нам у целини дају јасну слику сва три света: лични свет иселјеника српског порекла, слику земље коју су напустили и, истовремено, слику земље у коју долазе, у коју се утапају. Појединачно, свака за себе нуде један личан, расејан и разбацан свет, фрагмент једне веће драме, чији је временски и просторни оквир јасно наглашен. То је период друге половине XX века, са јасним акцентом на деведесетим годинама, док је простор који обухватају приче у овој књизи махом територија САД-а, а неколико прича третира и простор Аустралије и Новог Зеланда. Појединачне животне приче, аморфност и монофоност њихових експресија измичу схематизацији. Оне су отворене и без *завршне речи*. Кохезивни елеменат и основна потка сваке приче, свет емиграције, омогућава да приче дочитају једна другу и на тај начин добију на својој самосталности. Фрагменти емигрантске стварности кроз галерију ликова у двадесет прича бивају повезани у кохерентну слику, у којој појединачне егзистенције не остају затворене у кругу сопственог света, већ постају јасни гласови који сведоче о једној колективној драми.

Свака од прича супротставља један другом оба света — земљу порекла јунака приче и земљу у коју као емигранти долазе, или чији су грађани већ постали, док све то сазнајемо кроз судбину јунака. Српско име и презиме и њихов американизовани алтернант су ту да нас подсети на та два супротстављена света. Поглед дат кроз оптику духа који посматра проговориће нам више о субјективној перцепцији посматрача и његовом духовном профилу, док ће темом емиграције и постављањем одређених координата у приче, са карактеристичним детаљем, писац повући јасну линију која повезује расуту стварност. Тако ћемо из прве приче (*Пућујући муж*), о Предрагу, Педи Брацановићу, како у Америци гласи његово прилагођено име, који иза себе оставља читаве мале албуме фотографија жена са којима је био у вези — фотографија чија статичност, фиксираност, у низу новинских чланака пред читаоцем прелази у динамично причање његове биографије — сазнати да му је поред фотографисања хоби био да „повремено одлази на Национално гробље у Арлингтон и посећује гроб убијеног америчког председника Џона Ф. Кенедија.” Писац даје три детаља која нам јасније од хрпе биографских података приказују тог човека. Фотографије које за собом оставља, одсуство воље за било какав рад („Можда је најсмешнији случај који је објављен у другом наставку ових новина. Жена је била америчко-мексичког порекла и одвела га је негде на Лукатан, у Мексико. Намера јој је била да помогне Педи да ојача своју вољу. Није могла да се ишчуди да тако крупан и снажан човек нема воље да било шта ради.”) и његова фасцинација америчким председником Кенедијем, чији гроб самостално посећује, наговештавају снове о сопственој величини и немогућност остварења тих снова. На једном месту у причи аутор ће кроз приповедача и експлицитно изразити ту мисао у монологу о карактеру људи којима по пореклу припада и његов јунак: „Тамо се сви жале на лош живот и мала примања, али, нико не цени посао и зараду, и скоро свако прецењује себе.” Отворени крај приче, која је наче базирана на пар сцена посланих једна до друге, навешће читаоца да њене карактеристичне детаље утка у целину збирке. Живот који води Предраг Брацановић у САД-у, не говори само о њему, него нам индиректно прича и о животу у Америци, а његов карактер супротстављен таквом начину живота говори нам много шта и о земљи из које долази.

Кроз исповест Хане Ричардс, у причи *На џустинском коњу*, аустралијске држављанке која сазнаје да преко оца вуче корене из Србије, читалац бива вођен кроз трагично осећање отуђености и неприпадања свету. Сан о оцу и мајци, који Хана препричава својим саговорницима, Питеру, такође српског порекла, и Ричарду, њиховом комшији, њена лична исповест, истовремено нам индиректно слика Ханин свет и даје контуре карактера њеног оца Милана. Слична приповедача перспектива у причи *Лакоћа несјајања*, наизменично препуштање читаоца приповедачу и главном јунаку, у истој реченици, књи-

жевни модел који је доминantan у књизи, омогућава писцу да се креће по недореченом и одаје динамику унутрашње драме главног јунака. Епизода из живота двоје емиграната у Америци („Он је из Београда, а она је избеглица из Хрватске”), лична перспектива, скученост спознаје, уз асистенције приповедача, увлаче нас у свет без контура, у свет чија стварност превазилази простор одређен границама ове приче. Јунакиња приче и дословно нестаје, док нас шеф Службе за спасавање обавештава о томе, обраћајући се лику кроз чију свест прати-мо дешавања: „Знате ли да сваке године у овој земљи без трага нестане више десетина хиљада људи. Како тек ући некоме у траг у овим шумовитим кањонима и врлетима?” Исечак из емотивног живота у причи *Лакоћа нестјајања*, донеће нам модел приповедања који ће нас наизменично слати од приповедача до главног јунака. Када је потребно изразити ток свести главног јунака, свесно приповедач препушта главну реч своје јунаку, док ће његова улога бити само у повезивању расуте стварности тока свести. Брзо смењивање перспективе доноси динамику која уверљиво транспонује унутрашњу динамику осећања главног јунака. Следећа прича (*Колико дуго је мршае*) говори нам о емигранту, чији живот представља параболу о пропадању Југославије, „земљи која од некадашње светске славе и утицаја који је имала постаје сваким даном све већи болесник”. Од живота на кредит, до живота који је почео да испоставља рачуне, од безбрижног и раскалашног живота који не размишља о будућности, до будућности која се појављује у облику искежене садашњости, приповедач нас води кроз фрагменте живота главног јунака, пописујући их, да би нас на крају вратио на почетак саме приче — на клупу у башти на којој лежи мртав баштован, Стеван Вучић, господин Стив, несвршени студент четири факултета, емигрант из сопственог живота. Готово фактографским набрајањем чињеница из живота главног јунака, приповедач нам слика не само животни пут и карактер тог човека, него и распад идиличне слике земље у којој је живео и из које је отишао.

Ноћ, „доба ноћи у којем умеју истовремено да се огласе даљина и тишина”, самоћа, претрага по сопственом животу изазвана сликама стварности, сан и ђаво, који у субјективном увек налази своје уточиште, представљају декор приче под насловом *Прејознавање греха*. Док ће у овој причи поглед бити уперен у себе, у следећој, *Нерођене ћерке*, поглед је истовремено уперен кроз објектив фотоапарата и кроз себе, како и сам приповедач сведочи. Сусрет са женом из младости, из једног другог живота, на једном другом месту, њена жеља да је као случајни пролазник фотографише, усмерава поглед на прошли живот, на изгубљене снове. Овај пут, Аустралија је тачка на мапи са које се боље види Калемегдан и тамо остављени снови, „бивши свет”. Снови који ће бити поново покренути стварношћу, за разлику од приче *После њедесет година*, где снови, прошли живот, онеспокојавају стварност. Бивши четник, стихијом увучен у туђе мржње, случајем успева

да спасе живот, али не и сан. У Америци, далеко од своје земље, сан га везује за оно од чега је отишао.

За разлику од историје која занемарује појединца и даје нам слику општости, књижевност се бави детаљем који у себи крије све законитости историјског кретања. „Зар књижевност често није била поузданији сведок о збивањима од саме историје?“, поставља приповедач питање, које је само једно од питања теоријског тона, док нам прича о „случају његових добрих пријатеља“, Демјану и Ирис, у причи која носи наслов *Шта да вам кажем*. Још једна прича која не досеже до интересовања историчара, али и драматичношћу своје парадоксалне стварности можда превазилази оквир књижевног: „Слажем се са читаоцем који се пита зашто говорити о историјским чињеницама када се говори о конкретној љубави. Али, ипак, вероватно не без разлога сам поменуо ту проклету историју. Још ако почнем да говорим о трагичном историјском наслеђу са којим су живели у њиховом старом завичају, испашће да хоћу да пишем есеј, што ми не пада на памет.” Ипак, прича је испричана.

Прича *Коцкар* је прича о жељи за брзим успехом. За разлику од јунака приче *Колико дуго је мршав*, кога ће жеља за брзим успехом одвести у смрт, Тома Радока, Томислава Илића, та ће жеља одвести у коцку и губитак свега до тада стеченог. Жеља за брзим успехом је узрок драме великих амбиција и малих могућности, високог мишљења о себи и недостатка воље. Као и свака болест зависности и ова неће уништавати само живот зависника. Амбиције, таленат и воља, у причи *Сlike у колони умиру*, биће заустављени ратовима на простору бивше Југославије. Још једна прича која доноси динамику односа приповедача и главног јунака, са епилогом који је завршна реч приповедача. Флуидност мисли главног јунака, која се креће од разнете куће и мртвог оца у акцијама Бљесак и Олуја, затим сећања на сопствена сликарска платна, сећања на своје школовање, на неуморни рад на проучавању сликарства, од резигнације до ерупције енергије, од вере у уметност до подсмеха великим мајсторима сликарства, за чија дела мисли да нису ништа у поређењу са надреалном стварношћу мртвих тела и колоне избеглица, омогућава писцу да пренесе читаоцу не само аутобиографске чињенице, него и да нас дословно води кроз духовни профил јунака. Ипак, оскудност и нестабилност света, који нам доноси јунак ове приче, бива попуњена светом читаве збирке. „Експлозију у даљини поново прекидоше његове мисли. Морам што даље од свега, поче да говори себи. Простор на коме сам рођен и где сам живео пун је мржње и зла. Овај свет није више мој свет. И моје слике нису више моје слике. Нити је моја мисао моја, већ је део несреће која ме окружује. Како изаћи из лавиринта, понавља непрекидно у себи”, гласи последња реченица пред епилог који нам доноси приповедач. Из епилога сазнајемо да је Михаило Мик Петровић тренутно у Њујорку и да тамо у познатом ланцу робних ку-

ћа „ради на рекламним материјалима, црта слике производа, припрема каталоге”. „Не постоји више завичај, нема више младости, сада смо исељеници и избеглице, нестајемо у свету којем уопште није до нас. Преостаје нам само још мало те наше душе у којој повремено можемо да тражимо склониште”, гласи последњи пасус приче *Искушење*, која нам доноси исповест још једног емигранта, његов сусрет са бившом земљом, којој је он непознат и која није више његова, повратак у нову, у којој га чека губитак идентитета и сећање на прошли живот. *Доловац Пикок* је још једна прича у којој пратимо флуидност мисли приповедача и судар са неумољивом стварношћу смрти његовог сина. Док нас води кроз сопствене мисли, Драгољуб Пауновић, Дејвид Пикок у Аустралији, сазнаје од пријатеља да му је старији син, Џони, чија је мајка Хрватица, погинуо борећи се на страни хрватских снага у рату у бившој Југославији деведесетих. За разлику од ове приче у којој ужас стварности обезвређује и превазилази снагу мисли, у причи *Пајриотије и хуманишарци*, кроз помућену свест главног јунака, рањеника по имену Јован, пратимо реконструкцију стварности. Преплитањем стварности и сна под дејством седатива, у болничком кревету склапа се слика једног поглавља из рата у Босни. У причи *Пути на исток* пратимо снове и размишљања о одласку из земље у којој бесни рат. „Скоро да сам физички осећао жељу да променим свој живот. Чак ми се чинило да ту где сам до тада живео и није мој стварни завичај и да ја припадам неком другом времену, другим просторима.” Одлазак из Босне у Србију на студије, а затим одлазак на Нови Зеланд у потрази за послом и миром који ће омогућити нормалну егзистенцију, и на крају, смрт мајке која умире под бомбама америчке авијације. Исти модел приповедања којим се писац служи у осталим причама биће примењен и овде. Оно што је ново за нас у причи је интелектуални свет јунака и његова судбина коју пратимо — судбина која јасно сведочи о колективној драми.

Уколико у овим причама, у свакој посебно, тражимо коначан суд о судбинама, или тражимо информације које су нам битне да бисмо заокружили истину о тим судбинама, збирка остаје нема и комуникација између прича и читаоца бива онемогућена. Коначан суд о судбинама јунака из појединих прича дају остале приче, чија основа повезује различитости у њима, а разлике нам јасније сведоче о основној теми емиграције, о узроцима и последицама. Неоптерећена дневно-политичким и баналним, ова збирка успева да ширином спектра судбина ухвати ток историјског кретања из блиске прошлости. Док нам кроз појединачне судбине емиграната доноси један разуђен и полифон свет, читајући, гледамо како нам се тај свет пред очима склапа у целину. Целина која нам се пред очима склапа носи јасан потпис аутора, док се писац труди да нас увери у своју неумешаност у приказани свет.

Ненад СТАНОЈЕВИЋ

ОДИСЕЈ У СТАТИЧНОМ КАДРУ

Петар Матовић, *Кофери Цима Цармуша*, Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, Краљево 2009

Није неоправдана констатација да се у опусима многих аутора може препознати дело које представља својеврстан знак иницијације, прелазак из статуса писца чији рад још увек боје младалачке заблуде, у позицију која приметније утиче на формирање књижевних токова. Чини се да је такву књигу песама остварио један од најзапаженијих песника млађе генерације, Петар Матовић; може се уочити да *Кофери Цима Цармуша*, независно од тога које им коначне естетске домете приписујемо, сведоче о аутору који је достигао тешко оспорив ниво уметничке зрелости, ретко уочљив у оквирима песничке генерације којој припада.

Најпре, не може се пренебрегнути утисак да пред собом имамо збирку чија композициона организација није настала тек груписањем песама по логици тематско-мотивске блискости. Такво поетички есенцијално начело у *Коферима* комплементарно је са још једним принципом: са умножавањем перспектива из којих се може уочити исти факат — статичност живота у провинцијској средини. Самим насловом збирке тежило се предочавању те замрле животне динамике и ишчекивања изласка из таквог стања, и то посредством алузије на естетику Цима Цармуша, тј. довођењем у близину детаља који асоцира на промену, измештање, кретање (кофери), и имена (редитеља) које би требало да буде синоним за одсуство монтажне динамике, за филмски језик који се ослања на сугестивност континуитета једног кадра. Такво насловно решење има два „лица”: наговештава се пресудна тематска преокупација у збирци, али се и донекле поједностављено, метонимијски тежи свођењу одабране кинематографске естетике на ознаку једног издвојеног редитељског поступка. При томе се очекује и извесно преклапање читалачког става са песниковим о поменутом филмском аутору који поседује неоспорну популарност (уз извесна оспоравања), али и разноврсније редитељске стратегије од ретког коришћења монтажног реза.

Међутим, вреди осврнути се на поменуте начине уланчавања песама у сваком циклусу понаособ, будући да је реч о врло специфичним померањима унутар лиризоване грађе, што се посебно даје регистровати при преласку са једне на другу скупину песама. О каквом поступку је заправо реч? Наиме, већ у првом циклусу (*Урушене паралеле*) видљива су иронијска узмицања од мотива који се насловима износе у први план (*Из кайеџановоџ дневника, Селидба, Глухи Одисеј, Paris, Texas*), и који у први мах могу да асоцирају на недвосмислено постојање какве динамичне смене топонима, док се, заправо, испоставља да стварни „простор” у ком постоји збивање је „простор” кон-

темплативног тока. Другим речима, већ у првом циклусу постаје јасно да је сваки наговештај догађања пре повод за рефлексивни низ којим субјект промишља о свом месту у стагнираном, провинцијском животу, него што упућује на измештање из таквог окружења.

Могуће је, дакле, уочити да се управо у том интимизираном, унутрашњем свету одиграва извештан помак чија се минимизирана динамика кроз збирку може пратити скоро аналогно каквој спрегнутој наративној нити; нису неоправдана и запажања да Матовић структуром збирке алудира на логику остварења *Bildungsroman*-а. Та „дијалектика” приватног света лирског Ја оспољава се исказима индиферентним спрам „великих” тема, чак и пред променама унутар сопствене интимности („не осећам трагичност егзистенције”; „неко ту препознаје осећања, ја само слику”), и стиховима који сугеришу смену реакција, стања, душевних мена, рефлектујући тако специфичну, неуустаљену осећајност — стварног „јунака” *Кофера*.

Тежња, дакле, потцртавању, од песме до песме, једног видљивјег контекста (провинцијска учмалост, љубавни однос, самоизолација субјекта), и унутрашња блага осцилирања, понављају се и у следећем циклусу, најсведенијем у збирци (*Змијски сјај*), али посебно постају интригантна у наредним скупинама песама, јер одражавају појачани интензитет урушавајућих стања (уз, експлицитан или прикривен, омаж модернистичком сензибилитету, у циклусу *Озрачење собе*), или пак израженију варијабилност никада пренаглашених, тек назначених топоса љубавне лирике (*Екскурзија ведрине*). Сложеност тако формираног сензибилитета омогућена је у многим песмама одсуством јединствене алегорично-параболичне слике (тима и монолитне осећајности), будући да долази до умножавања, диференцирања алегоричких „зона”, чиме уводним стиховима често тематизовано стање субјекта, са сваким новим контемплативним исказом или дескрипцијом алегоричке провенијенције, добија на слојевитости, сложености, приметној, али не и дезинтегришућој нехомогености.

Песма *Негирање фузије*, једна од најуспелијих у збирци, парадигма је преовлађујућих поступака у *Коферима Цима Цармуша*: од почетне децентрализације лирских образаца, премештањем акцента са субјекта на (симптоматично) нецеловиту предметност („Светлост се не ломи у зеници, / већ у напрслини кристалне пепеларе / на овом столу”), преко вишесмислених, ироничних дескриптивно-исказних деонича, у којима хумор замагљује егзистенцијалну неудобност („колена сам примакао погнутом лицу / и при том, *гле!*, ни налик нисам / мехуру, ни распрснућу”), до исказа који разоткривају мучнину сопствене егзистенцијалне ситуације („Људолик сам, и то бих изменио, / свио бих се попут змије, у самог себе, / обгрлио бих се, круг је једини положај / кад не изговарам, а разуме се”). Завршна строфа показује остварење за Матовића карактеристичне вишесмислености — постоји својеврсно укрштање одустајања од меланхолично-неомодернистичке

пасивности („Доста ми је одлажења не померајући се”), и става који ипак не води према било каквом активитету, већ „затвара” субјект у неактивности, подобно и претходећим стиховима о „преобликовању” себе у круг („ипак нема ничег узбудљивог у фузији / мог лика и сунашца, на дну ове пиксле”); иако то лирски глас често негира, та нова пасивност у себи таји мучна, тешко савладива стања.

У вези са претходним, важно је додати и да неоверистички обликотворни концепт на који се Матовић ослања често доводи до тога да се губе саме назнаке умножених алегоричних структура, те су стихови тада обично усмерени на формирање одређеног „штимунга”, подржаног брижљивим очувањем реферирајућег аспекта, издвајањем оним детаља из окружења и инсистирањем на оним исказима који не нарушавају хомогенизовање одређене (често меланхолично-резигниране) осећајности као тематско-мотивске основе песме.

Прелазак на два завршна циклуса (*У мрежи*, *Излазак*, *йериферија*) видљивије рефлектује већ помињано раслојавање углава посматрања на статично, летаргично окружење; такође се потврђује немогућност изласка из сталног осцилирања душевних мена, између нејаких импулса за променом и урушавајућих осећања којима песнички субјект одбија да призна трагичну нијансу. Претпоследњи циклус је специфичан и по томе што лирском парадигмом транспонује искуство савременог човека пред рачунарском техником, пред системима нове, цибер-комуникације. У том контексту, „диодни пропламсај” као „дискретна насеобина љубави”, и рачунар као „један мали / Исус, један христиф за интимну употребу”, представљају крајње тачке до којих резигнирани песнички субјект проширује опну своје изолације.

Завршни циклус *Излазак*, *йериферија* тематизује последњи корак — сам чин путовања као алтернативу различитим формама стагнације у претходним скупинама песама. Уз присуство констатација које нису лишене социјално-политичке самосвести, свако ново место се потврђује као простор подједнако подстичући за већ описане егзистенцијалне немире; песма која „затвара” збирку (*Вуц: Serbia*) чини посебно уочљивијом повезаност паланачког контекста и тегобних осећања субјекта („Овде се ништа не покреће... // Слушај, ћутња се шири као канцер, а ти пронађи / лепоту у томе. И то није кошмар: то је свуда”).

На крају, иако су интертекстуалне везе са античким светом представљају један од аспеката збирке који не одише посебном убедљивошћу, апострофирање Одисејеве фигуре у контексту поетике *Кофера Цима Цармуша* није без основа — тај антички јунак заправо адекватно симболише амбигвитете Матовићевог песничког света. Одисејев покреталачки немир уоквирен статичним кадром — једна је од могућих слика којом се може сугерисати притајена напетост врло успешних песама Петра Матовића, аутора који је сада незаобилазна чињеница на нашој песничкој сцени.

Горан КОРУНОВИЋ

ОДРАЗ ЈУНАКА У ОГЛЕДАЛУ ХЕРМЕНЕУТИЧАРА

Снежана Самарџија, *Биографије ејских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2008

Мало је оних истраживача који су, ризикујући свој научни и професионални углед, спремни да се ухвате у коштац с темељитим преиспитивањем неких од основних научних појмова. Стога, и поред спорадичних покушаја да се, на примеру једног, детаљно и систематски посматраног лика,¹ покажу основни механизми функционисања усмене епике, резултати, у најбољем случају, остају на нивоу партикуларних увида, зависно већ од самог лика, времена активности његовог прототипа, те на њега применљивих законитости функционисања епске песме, поетске стилизације, могућих митских наслојавања, хоризонта очекивања које дати лик изазива и т. сл.

Међутим, нова студија Снежане Самарџије указује како на потребу за систематизацијом досадашњих резултата, тако и на чињеницу да је (напокон!) наступило време које може да понуди обухватнију слику једног од суштинских елемената епске песме — лика, односно делокруга који он може имати у оквиру структуре епског сјжеа. Би-рајући за методолошко полазиште у основи проповску методологију, оплемењену теоријом актанџијалних модела (дакако, прилагођеном жанру епске песме) уместо утабаног структуралистичког полазишта,² ауторка долази до иновативније и, евидентно, продуктивније научне перспективе.

У њеној интерпретацији, *делокруг* постаје једна од кључних јединица наративне синтаксе, при чему су најважнији делокрузи резервисани за *главног јунака* и његовог *проишћивника*,³ док су хијерархијски нижи базични делокрузи *жрџиве*,⁴ *јомоћника*,⁵ *савејодаваца/гласника*,⁶ *владара*⁷ и *колеџивног лика*.⁸ Њих могу понети ликови на позиџијама

¹ Марија Клеут, *Иван Сењанин у срџскохрвајским усменим џесмама*, Матица српска, Нови Сад 1987, Љиљана Пешикан-Љуштановић, *Змај Десџоћ Вук — мџић, историја, џесма*, Матица српска, Нови Сад 2002, Бошко Суваџић, *На каиџама Балкана — Ејска биографија Сџарине Новака*, у књизи: *Јунаци и маске*, тумачења српске усмене епике, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2005, Иван Златковић, *Ејска биографија Марка Краџевића*, Рад—Културно-просветна заједница Србије—Институт за уметност и књижевност, Београд 2006.

² Максимилијан Браун, *Срџскохрвајска јуначка џесма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина—Матица српска, Београд—Нови Сад, 2004, Хеда Јасон, Ετολοτiα, Επiс, ORAL MARTIAL POETRY, Models and Categories (у рукопису).

³ Снежана Самарџија, *Биографије ејских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2008, 20, 34—164, 165—173.

⁴ Исто, 174—192.

⁵ Исто, 193—200.

⁶ Исто, 242—258.

⁷ Исто, 201—241.

⁸ Исто, 259—282.

неке од многобројних сижејних улога, односно типски маркирани ликови попут: побратима, младожење, невесте, мајке, кума..., које ауторка назива *секундарном делокружом*. Њега, опет, попуњавају у мањој или већој мери индивидуализовани ликови (именовањем, традицијским контекстом, епском стилизацијом историјског прототипа и др.) попут: Марка Краљевића, Сењанина Иве, Старине Новака... Овај модел, на први поглед и уз згодне генерализације, чини се да има савршену функционалност, без „запињања”. Међутим, samozаваравања нема — Самарција ни у једном тренутку није превидела специфичности функционисања епске песме као жанра, услед којих су неки од претходних покушаја ове врсте, који су показали сву недостатност структуралистичког метода када се он примени на епску песму, били осуђени на неуспех.⁹ Стога је излагање сваког од базичних делокруга праћено, на крају, и фрагментима конкретних епских биографија, уз процену тога колико одређени (тј. индивидуализовани) лик одговара датом делокругу.

Примењивост предложеног модела лако се може проверити. Уколико бисмо узели три насумично одабрана епска лика, нпр. Марка Краљевића, Змај-Огњеног Вука и Јерину, показује се да ликови с развијенијим епским биографијама, и поред тога што могу имати (попут Марка и Змај-Огњеног Вука) скоро сасвим идентичне базичне (главни јунак, помоћник, ређе саветодавац) и секундарне делокруге (заточник, вазал, побратим, кум, сестрић, младожења, оклеветани јунак, умирући јунак...), они ипак не губе нимало од своје аутентичности коју им даје усмена традиција. Свако од ових имена понаособ „се ’пуни’ одређеним садржајима, карактерним особинама, темпераментом, емоцијама, испољава се у конфликтним ситуацијама”.¹⁰ За разлику од

⁹ За разлику од бајке, за епску песму, као и за драму, битно је „*шта* јунаци чине (и говоре), *зашто* тако поступају и *на какав начин* испољавају себе у односу према другима и према постављеном циљу” (курзив Д. П.) — С. Самарција, нав. дело, 291—292. Но, драму и епску песму разликује то што драма има конзистентнију схему односа главног јунака и непријатеља, постављену као готову већ на почетку, која се да свести на субјекат—објекат релацију, док у епизи главни јунак најпре фигурира као пацијенс, а тек након нанесене штете, увреде и сл., наступа као делатни лик — субјекат (Исто, 292). За разлику пак од бајке, коју прати неодређени хронотоп и чији јунак није препознат као припадник одређеног колектива или света, јунака епске песме контекстуализује стављање у одређену историјску епоху, локализација деловања, атрибуција, номенклатура (нпр. Иво Сенковић, Милош Поцерац, Ђурађ Смедеревцац, Вук Јајчанин и сл.) итд. Јунак бајке, као и неки драмски јунаци, одликује се високим степеном типизације, док епски јунак, „иако своје типске црте ’дугује’ најопштијем фонду, ... није сводив на типско име.” (Исто, 287). Само име јунака поседује одређени семантички потенцијал, те, упркос томе што је лик условљен својим делокругом унутар једног сижеа, он тек отклоним од делокруга стиче своју индивидуалност. Стога, Самарција закључује да „особеност карактера и психолошко-емотивна продубљеност управо је ’привилегија’ главних јунака, која их разликује од свих традиционалних типизираних ликова” (Исто).

¹⁰ Исто, 19.

њих, деспотица Јерина у епизи најчешће се појављује унутар базичног делокруга противника из сопственог колектива (*Ироклеја* Јерина), при чему може доћи и до преклапања с делокругом гласника (везивна функција), односно (злог) саветодавца. Истовремено, овај лик остварује секундарне делокруге, те у оквиру породичног круга она најчешће има улогу љубе, мајке, бабе, а појављује се и као градитељка и владарка (поред пасивног деспота Ђурђа). Но, и поред високе мере типизираности, сваки од ових ликова васкрсава као јасно препознатљив на хоризонту очекивања публике током рецепције песме, што Самарџија објашњава као резултате „прожимања не само митско-историјских чинилаца, већ и садејства типских одредница са поступцима индивидуализације”.¹¹ Штавише, и само име јунака може условити начин уобличавања сижеа, у кругу одређеног хоризонта очекивања.¹²

С обзиром на то да је „за епску идентификацију битно и *ко* се укључује у радњу, и због чега то чини, и на какав начин остварује циљ”,¹³ она закључује да „именовање има примарни значај за категорију јунака, а напоре с личним именом активирају се секундарни и базични делокруг” (истакао Д. П.).¹⁴ При том, једном лику може одговарати један делокруг, или пак лик може истовремено да се јавља и у више делокруга, односно, један делокруг може бити подељен на више ликова.¹⁵

Но, све ово не води конституисању каквог статичног теоријског модела, већ показује на које све начине, у дијалектичком јединству, коегзистирају у песми архаични супстрати митско-ритуалног (најчешће иницијацијског и календарско-обредног) порекла, историјске релије и фактори епске стилизације. Тиме је и само истраживање умногоне прилагођено динамичкој природи епске песме, у којој, у вечитим флукуацијама, непрекидно се мења удео ових конституената у обликовању сваке конкретне варијанте одређене песме.

Стога, праћење функционисања одређених јунака унутар њима примерених делокруга, у овој студији, разрешава се посматрањем индивидуалних црта епских биографија, на основу којих јунаци припадају одређеним делокрузима, или пак „штрче” из њих. Својом убедљивошћу и занимљивошћу, нарочито се истичу минијатуре појединих епских биографија, попут Лазара и Милице, вожда, Јерине, Облака Радосава или групног портрета Немањића.

¹¹ Исто.

¹² Уп. исто, 137. Тако се, нпр. за браћу Јакшиће, најчешће везује митологема о супротстављеном близаначком пару (Исто, 97), за Душана тематика породичних односа (Исто, 30), за Вука Бранковића мотив издајника (Исто), за Немањиће подизање цркава и манастира (Исто, 205), што показује да лик, ипак, у извесној мери условљава сижејни модел унутар кога се појављује.

¹³ Исто, 19.

¹⁴ Исто, 23.

¹⁵ Исто, 296–300.

Кнеза Лазара и Карађорђа, упркос томе што их раздваја велика временска дистанца¹⁶ и различит модел друштвене организације коме они припадају, у усменој епици, карактерише необична сродност судбина формираних епским памћењем. Историјске чињенице да и један и други трагично страдају, ухваћени у ковитлац захукталих историјских прилика, важност времена у коме су били активни, као и то да обојица постају владари ближи народу него племству, њих предодређује за делокруг владара. И док се Лазарев лик у потпуности сакрализује, преливајући се, делом, и у делокруг жртве, могућност таквог развоја ускраћена је даљој надоградњи епске биографије војда, и поред постојећих елемената, погодних за такву епску обраду (нпр. кумове издаје која резултира Карађорђевићевим убиством). То показује да грађа није увек пресудна за настанак песме. „Иако су мотиви неверних духовних и крвних сродника присутни управо у стилизацији биографија владара”,¹⁷ и поред епског потенцијала војдове биографије, до тога није дошло јер се нису стекле неопходне друштвено-политичке прилике, што је „још једном потврдило да за настанак песме нису довољни ’историјски’ материјал, поетски фонд и даровитост стваралаца, већ је нужан и оптималан друштвени контекст настанка варијанте”.¹⁸ Оба епска лика иступају својствено свом делокругу, делујући једино на нивоу вербалног чина. Без обзира на то што су песме о војду ближе хроничарском моделу, док се песме везане за Први косовски бој углавном мотивског типа, делокруг се показао довољно јаким да како историјске прилике, тако и преслижене митске реликте подвргне процесу епске стилизације и пољу обухваћеном делокругом владара.

Деспотица Јерина,¹⁹ традиционална проклетница и неимарка, демонизована туђинка, у епском памћењу остаје упамћена као кобна жена за судбину читаве деспотовине. Њена епска биографија обично захвата сегмент од времена приспелости за удају, све до њене насилне смрти (убиства).²⁰ „Током изградње портрета демонска природа

¹⁶ Односом историјске и епске биографије, те условљеношћу „памћењих” историјских реалија већим или мањим временским распоном од опевањег догађаја до времена певања/бележења, Самарција се бави у поглављима *Ејска „времена” и феномен историчности* (Исто, 26—29) и *Однос историје и ејске стилизације* (Исто, 29—33). Колико се историја и песма могу разликовати, шта песма памти, а шта се заборавља, односно, у којим сегментима се епска биографија обогаћује и разгранавља, а када почиње да одумири, или пак који фактори из више историјских судбина могу бити инкорпорирани у контекст једне епске биографије, ауторка зналачки показује на репрезентативним примерима.

¹⁷ Исто, 236.

¹⁸ Исто.

¹⁹ О овом лику више у: Љиљана Пешикан-Љуштановић, *Свете и њорклетје — жене из њородице Бранковић у историји и усменој традицији*, Смедеревски зборник, бр. 1, Музеј у Смедереву, Смедерево 2006, 43—62.

²⁰ Чак и смрт ове омражене странкиње отвара простор даљој надоградњи — њу у песмама најчешће убија унук, Змај Огњени Вук, светећи тако не-

ове жене максимално је приближена представама о Црној краљици, што веома добро открива процесе динамичког преплитања митских слојева са памћењем (одређених) историјских периода”, при чему закључци добијени како увидом у овај лик, тако и истраживачким моделом у целости, у потпуности коинцидирају са ставовима Мелетинског да се формирање епске песме креће унутар два опозитна процеса: *историзације*, односно интегрисања митских јунака у оквиру историјских предања с једне стране, и продора мотива бајке у историјско предање, с друге стране, што би, у крајњој линији, водило синтези „архаичног бајковно-митолошког наслеђа и историјског предања”.²¹ У том смислу, нарочито је занимљива напомена у којој ауторка показује потоњу трансформацију лика у процесу жанровског прекодирања, при чему Јерина у лирским песмама више не бива једнозначно негативно маркирана, већ се показује као познији аломорф неког врло архаичног, моћног женског лика, с изразито хтонским цртама (Мош?).²²

Но, женски ликови, ипак, углавном припадају фону епске песме — љубе и сестре најчешће су предмет спора, мајкама пак најчешће је остављен делокруг саветника (осим када одређеним преварним радњама не иступају угрожавајуће по јунака — као противници из круга *својих*).²³ Стога (и поред бриљантних микроанализа појединих женских ликова), у фокусу овог истраживања, централно место припало је *главном лику*, односно делокругу *јунака* (*Мозаик епске судбине*).²⁴ С обзиром на то да епска песма говори о појединачним подвизима јунака, „комплетираних” епских биографија има мало. Ове „завршене” епске биографије у великој мери „зајме” грађу из интернационалног фонда тема и мотива, нарочито када је реч о пореклу јунака, при чему су, како Самарција претпоставља, „древни мотиви о пореклу јунака накнадно додати епском портрету”.²⁵ Повезаност јунакове биографије

правду над члановима своје породице (то што Јерина угрожава *своје*, Самарција тумачи у кључу веровања о вештици: *Куд ће вјештица до у свој род* — С. Самарција, нав. дело, 224). А, у складу с традиционалним веровањима, повампириће се, најчешће, жртве насилне смрти (*Словенска митологија*, енциклопедијски речник, Zepet Book World, Београд 2001; *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970 — с. в. *вамџир*). Штавише, неке од песама јасно сигнификују Јерину као нечистог покојника: *У мору се у камен створила, поцрнела као камен црни* (*Босанска вила*, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. XXVIII, Сарајево 1913, 14).

²¹ Уп. Елеазар Мелетинский, *Введение в историческую поэтику эпоса и романа*, Наука, Москва 1986, 107, 108.

²² С. Самарција, нав. дело, 230, нап. бр. 328.

²³ Мотив жене ратнице, евентуално, инвертира овакву диференцијацију главног јунака и споредних ликова на основу пола.

²⁴ Исто, 34—164.

²⁵ Виктор Жирмунски запажа да се завршене биографије у песмама конструишу посредством „епских шаблона”, тј. готових митологема којима се, накнадно, попуњавају рупе у колективном памћењу. Такав стереотипни карактер

са системом традиционалних представа запажа се и у томе што је семантички набој песме концентрисан на три преломне тачке у животу јунака — *рођење, женидбу и смрт*, при чему се, у сижеу, може активирати одговарајући комплекс веровања, или пак обредни (најчешће иницијацијски) смисао. Порекло снаге тумачи се у песми као предестинација рођењем, при чему се, у овом контексту, сижејнотворним показују интернационални мотиви *змај љубавник*, односно *женидба јунака виллом*.²⁶ Понекад, у настојању да сузбије удео фантастичног, епска песма необичну снагу јунака рационализује, објашњавајући је крвним сродством са славним претком.²⁷ Своју спремност да се прикључи реду признатих ратника јунак потврђује *на меџдану* (услед чега, посебно код оних јунака који немају Марков неоспоран јуначки статус, извршени подвиг бива проглашен за *јрви*, иницијацијски).²⁸ Други тип провере представља (јуначка) женидба, која такође понавља иницијацијско-агрегацијски сиже, при чему је „ток свадбе ... подразумевао облике провера младожење његовог рода и невесте, а епска техника омогућила је стилизацију два доминантна обрасца чије су околности — *јрејрошена невестја и ошмица*”.²⁹ Коначно, излазак јунака из епско-јуначког света могућ је на два начина — замонашењем³⁰ или смрћу,³¹ која такође може бити дистинктивна.³² Јунацима епских песама, иако лишеним могућности задобијања вечног живота попут јунака бајки или митова, остаје — утеха славног имена.

Колико је име битно умногоме показује ова студија, у чему је и њен највећи допринос. Упркос чињеници да формулативност наративних поступака нужно води типизацији сижеа, а, сходно томе, и самих епских биографија, супротне тенденције (попут поступака карактеризације, везе с историјским прототипом, локализације и др.) чине да „особеност карактера и психолошко-емотивна продубљеност” постане „’привилегија’ епских јунака”.³³ Самарција осветљава како статичне елементе који творе лик, тако и оне финије нијансе попут функционализације описа, става певача, присуства лирског и драмско-трагичког, све до залажења у елементе психолошке карактеризације ликова, чинећи да само наизглед познате фигуре јунака још јед-

нарочито је присутан, по речима Жирмунског, у кључним елементима јунакове биографије — на рођењу, приликом женидбе и у тренутку смрти — Виктор Жирмунский, *Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1958, 31.

²⁶ С. Самарција, нав. дело, 38.

²⁷ Исто, 39.

²⁸ Исто, 138—148

²⁹ Исто, 133.

³⁰ Исто, 73, 208—209.

³¹ Исто, 149—164.

³² Исто, 151.

³³ Исто, 287.

ном освану пред нашим духовним видом из мрака епске галерије у свој својој маркантности.

Стога, захваљујући како овом, тако и свим потоњим, сличним истраживањима које би оно могло инспирисати, коначно, пашће у воду сви неоправдани (нео)структуралистички покушаји свођења епских јунака на ниво типског, а аутентичност епских портрета остаће уистину одбрањена, *док је сунца и док је мјесеца.*

Драгољуб ПЕРИЋ

ТА ЧАРОБНА РЕЧ — ТАЛФЈ

Талфј и српска књижевност и култура, зборник радова, уреднице: Весна Матовић, Габриела Шуберт, Институт за књижевност и уметност, Београд 2008

Немачки слависти, од Јохана Готфрида Хердера и његове збирке народних песама *Volkslieder* (1778—1779), преко Јакоба Грима, Јохана Волфганга Гетеа, Леополда Ранкеа, Вилхелма Герхарда, Герхарда Ге-земана, Алојза Шмауса, Максимилијана Брауна и многих других, под-стакнути збиркама Вука Стефановића Караџића, континуирано су се бавили српским народним песништвом и његовом рецепцијом. Том, наизглед, мушком послу посветила се и Тереза Албертина Лујза фон Јакоб-Робинсон, ТАЛФЈ (1797—1870).

Пореклом из Халеа, од десете до осамнаесте године живела је са својом породицом у Русији. Тамо је почело њено интересовање за Словене. После повратка у Хале, где је 1823/24. упознала Вука Караџића, привукла ју је народна књижевност. Тада је почела интензивно да преводи стихове лајпцишког издања *Српских народних њјесама*. Своје запажене преводе Талфј је објавила 1824. и 1825. године и тако је постала узор низу преводилаца српских народних песама, између осталих, Еугену Веселом, Зигфриду Каперу и Лудвигу Аугусту Франклу.

Књига која је пред нама, зборник радова под називом *Талфј и српска књижевност и култура*, посвећена је раду ове вредне Немеце и настала је као резултат научне сарадње Института за књижевност и уметност у Београду и Института за славистику у Јени. Основу Зборника чине радови који су претходно објављени 2001. године на немачком језику у хрестоматији *TALVJ/Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson 1797—1870/Aus Liebe zu Goethe: Mittlerin der Balkanslawen*, коју су уредиле Габриела Шуберт и Фридрих Краузе, насталој поводом истоименог научног скупа, одржаног 1997. године у Јени. У преводу на српски језик, овога пута, поменути текстови постали су доступни широј читалачкој публици. У оквиру ове књиге редовима ау-

тора, учесника наведеног научног скупа, придружени су доцније настали радови Петре Химштет-Фаид и Ненада Љубинковића, а који се, такође, баве личношћу и делатношћу Талфјеве. Дакле, ова публикација представља научни и литерарни облик повезивања и прожимања српске и немачке књижевности и културе од 19. века до данашњих дана. Управо на тој идеји засновано је целокупно дело српског германисте Зорана Константиновића († 22.5.2007), којем је Зборник и посвећен.

Књига је подељена на четири тематске целине. Први део садржи четири рада, аутора Фридрихе Краузе, Ангеле Рихтер, Голуба Добрашиновића и Ненада Љубинковића. Ти радови фокусирани су на личност Талфјеве, на реконструкцију њеног животног миљеа, на подстицаје које је добијала од својих сарадника, као и на утицаје који су на њу имали сусрети са угледним писцима, лингвистима и културним посленицима у немачким књижевним круговима током треће и четврте деценије 19. века.

Тако Фридриха Краузе у свом раду, *Духовно-књижевно окружење Талфј у Берлину њерликом њених њрвих чишања народних ѡесама Срба 1826. и 1827.* године ставља акценат на утицај који су на Терезу фон Јакоб-Робинсон имали Јернеј Копитар и Јохан Волфганг фон Гете. Ауторка затим скицира духовно окружење Талфјеве за време прва два њена боравка у Берлину (1826. и 1827. године), и то на основу аутобиографије ауторке, биографија и других расположивих писаних извора о овој посредници словенске културе у Немачкој. Текст Ф. Краузе открива почетак интересовања младе Терезе фон Јакоб-Робинсон за српску културу и поезију. Такође, овај рад документује и однос представника немачке литерарне елите, првенствено Гетеа, према српској поезији и Србима уопште, који није увек био афирмативан. А такав, амбивалентан став, засниван је, како ауторка сматра, на неочекиваним ситуацијама и поступцима појединих ликова, опеваних у народним стиховима, што је, наравно, могао бити плод и њиховог неразумевања.

Рад Ангеле Рихтер, *Поејски ѡаленат ѡ жена — да ли је ѡо само једна врста духовног либида? (о раном ѡокушају еманципације једне неустрашиве жене из Халеа)*, бави се деловањем Талфјеве које се, према оновременим схватањима положаја жене у друштву, чини субверзивним. Ауторка наводи Гетеову изјаву да је Тереза фон Јакоб-Робинсон *са мушким духом ушла у српски свет*, што, заправо, представља опаску на њене изузетне преводе српске јуначке поезије под насловом *Volklieder der Serben. Übersetzt und historisch eingeleitet von Talvj*, који су објављени у Халеу 1825—1826. године. Ангела Рихтер је у свој рад унела и многобројне Гетеове ставове и коментаре у вези са српском поезијом. Према ауторкином мишљењу, *он се у ѡогледу Срба ѡослужило мало и клишеом дивљака у даљини, са којима су Немци — додуше ојрезно — усѡсѡтавили културне везе, али ѡосматрајући их са висине. Ме-*

ђутим, Рихтерова наводи да је управо из тих разлога Гете младој Талфјевој, циљајући на женски сензибилитет, одао признање за способност да оно што је странно (под чим он подразумева и приказивање насиља у песмама) учини подношљивијим немачкој публици. И ово, наравно, опет указује на Гетеово непотпуно разумевање песничког штива које је коментарисао, али и на несхватање и(ли) неприхватање српске традиционалне културе. С друге стране, Гетеови коментари указују на значај преводилачког подухвата Терезе фон Јакоб, којим је она успевала да немачкој, али и широј европској култури приближи, како ауторка текста сматра, другачији темперамент од европског, с чим се, наравно, није лако сагласити.

У раду *Тереза фон Јакоб-Робинсон и Вук Караџић*, Голуб Добрашиновић истиче значај познанства нашег великог реформатора и сакупљача народних умотворина с Талфјевом (које се догодило 1824. године у Халеу) за српску културу. Аутор објашњава како су разговори са Вуком о нашим умотворинама загрејали амбициозну девојку за њихово превођење и како су се појавила три двотомна издања Талфјиних превода, више од две стотине песама, из Вукових збирки на немачки језик. Г. Добрашиновић, такође, износи и својеврсну историју коментара и оцена њених превода — од Гримових захтева о потреби веће привржености изворном тексту, до Гетеове препоруке да више има у виду уши немачког читаоца, што изнова доводи у питање не само Гетеову објективност, већ и добронамерност, што, зачудо, нико од аутора овог Зборника не примећује.

О једном другом важном сусрету и познанству Терезе фон Јакоб-Робинсон пише Ненад Љубинковић, у тексту *Сима Милутиновић и Тереза Албертина Луза фон Јакоб*. Аутор приказује веома занимљиво поглавље из живота ових људи и доприноси новом сагледавању личности чувеног српског песника, хроничара и драмског писца. Ненад Љубинковић, у том светлу, указује на чињеницу да је Сарајлија књигу песама, *Зорица*, посветио Терези фон Јакоб, својој звезди водилји, коју је упознао у дому њеног оца, умног филозофа и врсног граматичара, Фон Јакоба. Јер за Милутиновића је то била велика љубав, која му је умногоме одредила судбину, пошто је након познанства с Талфјевом донео одлуку да се упути у Црну Гору, како би сакупио чудесне песме које виле и змајеви по планинама и кршевима певају, верујући да би тиме могао да заинтересује вољену жену за себе. Ненад Љубинковић, поводом црногорског периода у Милутиновићевом животу, осветљава и песников однос са Вуком Караџићем. Наиме, Вук га је молио да му достави корпус песама које је сакупио, што Сарајлија није био рад да учини. Тако је, како сматра Љубинковић, доласком Вукових следбеника на положаје литерарних судија, када се вредност писца утврђивала чистотом народног језика којим пише, одредио и запечатио своју књижевноисторијску судбину.

Четири поменута рада, дакле, указују на путеве утицаја српске културе на Талфјеву, пре свега преко угледних Срба тог времена који су јој били познаници, пријатељи и сарадници. Такође, ови текстови објашњавају како су се, захваљујући даровитим појединцима, стварале и учвршћивале културне и књижевне везе двају народа, које ће се још неко време наставити.

Друга тематска целина Зборника, коју сачињавају текстови Манфреда Јенихена и Весне Цидилко, посвећена је преводилачком раду Талфјеве. Ова њена делатност сагледава се у сложеним идејним, духовним и поетичким струјањима касног немачког романтизма. Али се њен рад упоређује и са новијим немачким преводима српских народних песама, с краја 20. века.

Први текст, *Талфјини преводи српске народне поезије и контекст превода словенске народне поезије у доба немачког касног романтизма*, аутора Манфреда Јенихена предочава различите концепције у преводјењу словенске народне поезије на примерима српских народних песама. Аутор се, с једне стране, бави Гримовим и Копитаревим преводима који су филолошки и по форми изражавања верни оригиналу, а, с друге, Талфјиним преводима, у којима она предност даје поетском принципу над историјским. Разлике међу овим концепцијама, дајућу предност Талфјевој, Јенихен поткрепљује примерима Гримових и Талфјиних превода српских народних песама *Зидање Скадра* и *Смрт Марка Краљевића*.

На поменути текст Манфреда Јенихена о Талфјином преводилаштву надовезује се рад Весне Цидилко, *Преводи Терезе Албертине Лујзе фон Јакоб-Робинсон и Шлоцерова верзија из 1996*. Текст представља критичку анализу немачког превода *Српских јуначких песама*, Штефана Шлоцера, из 1996. године. Поредићи нове Шлоцерове и Талфјине преводе песме *Марко Краљевић* и *Муса Кесеџија*, ауторка закључује да су преводи Талфјеве *далеко успелији и да прецизније транслирају форму и садржај поетског дела о ком је реч*. Весна Цидилко, такође, примећује да ново издање *Српских јуначких песама* представља desideratum у односу на рецепцију и познавање српске књижевности и културе на немачком говорном подручју, при чему поставља, чини се, ипак, реторско питање *није ли боље било немачком читаоцу учинити доступним Талфјине превод у новом издању, уз неопходне измене и дојуне, уместо што је објављен један нов превод који се, у поређењу с класичном верзијом Терезе фон Јакоб, никако не може означити успелим?* На основу ове ауторкине опаске, могло би се закључити да временска дистанцираност и латентно слабљење веза са традиционалним поимањем света и те како утиче на доживљај и рецепцију, односно разумевање, народне поезије уопште.

Теорија посредништва или метода културног посредовања, чији образац представља Талфј својим активним деловањем и снажним утицајем ван граница сопствене (немачке и потом америчке) средине,

у средишту је трећег тематског сегмента Зборника који обухвата два рада, чији су аутори Габријела Шуберт и Зоран Константиновић.

У тексту под називом *Методe Талфјиног културног посредовања*, Габријела Шуберт разматра етнолошко-фолклорна објашњења које Талфј даје у предговорима, есејима и напоменама уз превод српских јуначких песама, објављених 1825. и 1826. године. Ауторка истиче да се Тереза фон Јакоб-Робинсон разликовала од већине преводилаца који су тежили естетском дејству, али не и садржини песама. Талфј је, како сматра ауторка текста, била особена по томе што је настојала да буде што јаснија немачкој публици, сматрајући да је у објашњењима био кључ за разумевање песме. Шубертова наводи да је Талфј посебно појашњавала околности и појаве из народног веровања, појмове као што су *вила*, *проклећство*, *уроци*, затим појмове везане за народне обичаје, нарочито за свадбу, попут *свајтова*, *трикумка*, *чауша*, као и специфичне предмете који су део ратне опреме (*челенка*, *калџак*, *буздован*). Истичући да је у Вуку Караџићу и Јернеју Копитару имала одличне саветнике, Габријела Шуберт наводи и да је Јохан Волфганг фон Гете храбрио Талфјеву да настави посао који је започела, посебно хвалећи њено опредељење за објашњења етнографских и историјских специфичности, за које је, по свему судећи, сматрао да су важна за немачког читаоца који није познавао њихов обредно-обичајни миље и историјски контекст у којем су настајале.

У свом раду *Историјскост и поетичност (о предговору ђосифовице Талфј уз њене преводе српских народних песама)*, Зоран Константиновић, чији је рад, презентован 1997. године на научном скупу у Јени, овде такође уврштен, анализује Талфјине предговоре са историјским уводом њеним издањима превода српских песама. Аутор их пореди с коментарима у то време врло цењеног немачког историчара, Јохана Кристијана Енгела и констатује да међу овим преводима има разлика, иако је реч о истим историјским догађајима — Талфјина тумачења, која се тичу литерарне транспозиције историјских збивања, поетичнија су и психолошки продубљенија. Константиновић даље закључује да у Талфјиним предговорима, првом (1825/26) и трећем издању (1853), интерпретација важних историјских догађаја и личности, обухваћених епиком о Првом српском устанку, није истоветна. Разлог одступањима аутор рада види у измењеном социополитичком контексту: време немачког романтизма, кад је постојало интересовање праћено осећањем солидарности са угњетеним словенским народима, сменило је време економског и политичког успона земље и јачање националне самосвести. Ту тврдњу Константиновић поткрепљује Хегеловом рефлексом да *словенски народи на њозорници светске историје нису ииграли никакву улогу*, али је, својом интерпретацијом Талфјиних превода, Константиновић управо негира.

Аналитички део Зборника затвара пет радова, који се баве путевима и облицима мултикултуралних контаката и прожимања. Аутори

Јован Делић, Миљан Мојашевић, Олга Елермајер-Животић, Петра Химштет-Фаид и Вера Бојић истражују рецепције Талфјиних превода у немачкој штампи, од прве половине 19. века, до свеобухватног прегледа досадашњих проучавања тог процеса у српској и немачкој књижевности.

Јован Делић, у раду *Госпођа Талфј-Робинсон виђена у интеркултуралним процесима епохе*, пратећи процесе у немачкој књижевности који су омогућили рецепцију српских народних песама, указује и на неке од посредника у тим процесима (Фортис, Хердер, Гете, Ј. Грим, Копитар), наравно посвећујући посебну пажњу Талфјевој. Делић у свом тексту поставља питање: шта је немачка култура добила преводом српских народних песама? И одговара да су то биле *нове књижевне вриједности које су стигле из углавном непознатог дијела свијета ... свој стих који је настао Гетеовим преводом „Хасанагинице“*. Такође, Јован Делић истиче и да је *њемачка култура постала посредник у европским и свијетским размјерама*, јер су српске песме с немачког даље превођене на друге велике европске језике. Овај текст, дакле, указује на то да су Талфјини преводи отворили нове мултикултуралне рецепцијске процесе.

Рад Миљана Мојашевића, *Талфј у истраживању и предсјавама Јужних Словена*, у наставку, полази од докторске дисертације Стевана М. Окановића из 1897. године и прати проучавања Талфјиног бављења народном поезијом Јужних Словена све до последњих деценија 20. века и научних проучавања савремених аутору. Мојашевићев циљ је сте указивање на Талфјину улогу у укључивању српске и других јужнословенских књижевности у токове светске књижевне баштине, што је за српску културу било, а и данас је, веома важно. Али, овај рад својом библиографском исцрпношћу представља, такође, одличну полазну основу за даља истраживања у области књижевне германологистике.

У тексту под називом *Тереза Албертина Лујза фон Јакоб (Талфј, 1797—1997): преводи српске народне поезије и концептуализација слике Срба у Немачкој 19. века*, Олга Елермајер-Животић бави се стварањем културолошких и поетолошких услова у немачким културно-политичким центрима погодним за рецепцију народне поезије уопште, а тиме и српске. Ауторка акценат ставља на концептуализацију и текстуализацију слике Срба на основу Талфјиних превода српске народне поезије у немачкој књижевности и публицистици 20-их и 30-их година 19. века. Интензитет њеног утицаја и спремност на активну рецепцију Олга Елермајер-Животић показује на примеру Хајнриха Штиглица, припадника једног од многобројних берлинских кругова интелигенције и својеврсног Талфјиног следбеника, који је посетио Његошеву Црну Гору, интересујући се за народна предања и епску народну поезију, чиме је рецепција српске књижевности у немачким културним круговима настављана.

На овај рад, својом тематиком, надовезује се и текст Петре Химштет-Фаид, *Рецепција српских народних њесама и њихових њревода у немачкој џитамји у њрвој њоловини 19. века*. Осим превода Талфјеве, на којој је тежиште ауторкиног текста, приказане су и рецензије превода које је писао Вилхелм Герхард, док су рецензије Лудвига Аугуста Франка, Зигфрида Кепера, Непомука Фогла и Еугена Веслија само дотакнуте.

Последњи сегмент Зборника затвара рад Вере Бојић, *Талфјини њреводи српских народних њесама у делима европских композиџиора*. Ауторка ту подсећа на чињеницу да је српска народна поезија постала саставни део европске музике и да је, за сада, идентификовано 85 музичких дела од 21 композитора (међу којима су славна имена попут Брамса, Дворжака, Чајковског, Рубинштајна), који су бирали искључиво лирске песме, јер су се најбоље уклапале у форму лида. Бојићева је, на основу истраживања, дошла до податка да су шесторица од 21 композитора одабрала Талфјине преводе, као и да су од 85 идентификованих композиција 33 настале на основу текстова њених превода. Све то указује на изузетан значај Терезе фон Јакоб за музичку рецепцију српске народне поезије у другим европским културама.

Зборник затвара преписка ове ауторке, за коју је заслужна Фридрихилде Краузе, док су библиографију радова Талфјеве и написа о њој до 2000. године, која је, такође, укључена у Зборник, сачинили заједно Голуб Добрашиновић и Фридрихилде Краузе. Ту се даје позитивистичка, филолошка основа претходним књижевнотеоријским, компаративистичким и теоријским прилозима, али и подстицај за даља истраживања различите природе.

Зборник *Талфј и српска књижевност и култура*, који је настао интерференцијским истраживањима српских и немачких књижевних научника, након увида у његову садржину, може се рећи, представља изузетну прилику да се сагледа рад ове немачке слависткиње. На тај начин, она се укључује у традицију изучавања нашег народног стваралаштва код Немаца, чији је оснивач Јакоб Грим. А управо он је толико ценио нашу епску песничку традицију, да је тврдио да осим ње, после Хомерових дела, па све до његовог времена, у Европи нема такве појаве која би боље могла да пружи увид у настанак епике, што су, уосталом, потврдили и доцнији истраживачи тзв. хомерског питања.

Увиђајући значај и драж виђења наше културе, традиције, песништва и наших прилика очима других, јасно је да је овде реч о важној књизи која помаже не само истраживачима народног песништва. Посредничка улога Талфјеве допринела је да српска усмена књижевност постане и део европске књижевности, као и да се, у датом тренутку, промени слика о Србији и Србима. Иако посвећен једној личности, распоном обухваћених тема овај Зборник захвата читаву једну епоху и указује на значај истакнутих појединаца (Гетеа, Вука

Краћића, Хердера, Талфјеве, Копитара, браће Грим) у националним и европским размерама у успешном културном посредовању. Читајући Зборник стиче се утисак да никад пре, а ни после времена у којем је живела Талфј, књижевници нису тако тесно и плодно сарађивали, прелазећи границе својих земаља и култура. Зборником се сугерише да је потребно да се и даље чине напори како би се подстакло међусобно разумевање, не само на књижевном, већ и на другим нивоима.

Светлана ТОРЊАНСКИ БРАШЊОВИЋ

„ЈА ГА ПЕВАМ, А ОНО СЕ САМО ПЕВА”

Славица Гароња Радованац, *Српско усмено њоејско наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19. и 20. века*, „Чигоја”, Београд 2008

Своје вишегодишње научно бављење (где су беспрекорна значајка упућеност и прилежност, и искрена, посвећеничка, *бесребрена* родољубивост били у истој *руковети*) српским усменим песничким корпусом са, географски затурене, несталне и изоловане, а историјски *ветрометине* бивше *Војне границе*, Славица Гароња Радованац маестрално је крунисала у обимној студији (599 страна, *велики формат!*) под насловом *Српско усмено њоејско наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19. и 20. века*. Реч је, како ауторка наводи, о прерађеној и допуњеној докторској дисертацији одбрањеној 7. јула 2004. године на Филолошком факултету у Београду.

Већ у свом уводном тексту (*Присјуй*) Славица Гароња Радованац — осим што прегледно и уверљиво, сажето и лапидарно презентује широку тематску типологију/палету и карактер (*сукус*) свога дела, и износи властити научни *credo* који је научној јавности из ове области добро познат — она наводи и неке неугодне, а неоспорне чињенице (које стоје и данас) о томе зашто је, све до новијег времена, било научно занемаривано и багателисано богато, а разнородно српско усмено поетско наслеђе Војне Крајине које спада у најлепше странице нашег народног усменог песништва, ако није и најлепше.

„...Док су класичне бечке Вукове збирке до данас остале мерило према коме се свеколика српска народна поезија срањује, дотле је сва усмена грађа бележена након Вука, углавном остајала у сенци научног интереса, најчешће и необјављена до наших дана (укључујући и добар део саме Вукове рукописне заоставштине који је такође дуго делио ту судбину)...”, написаће ауторка, и истаћи:

„...Штавише, бројне су регије којима Вук није никад лично прошао и које су самим тим остале запостављене, како у домаћој, тако и у европској рецепцији српске народне поезије, у свом времену, али и

у будућности. Ту се у првом реду мисли на богато фолклорно наслеђе Босне и Херцеговине, затим бивше Војне Крајине дуж Славонске границе до Банатске крајине, као и простора Источне и Јужне Србије са Косовом и Метохијом, о чему сведоче записи сакупљача регионалних збирки, настајали нарочито од краја 19. века, па до друге половине 20. века. Из њих се на први поглед може увидети да је на целокупном српском етничком простору у подједнаким условима цветала и одржавана уједначена класична усмена песма, са локалним обележјима, а која није имала срећу да се нађе не само у Вуковим збиркама, већ ни у штампаном облику пред својевременим лицем јавности. Овај рад ће, стога, покушати да одговори на део тог задатка — усмеривши се на један од наведених региона, који се изузетно богатом архивском грађом, као и штампаним збиркама, али и живом усменом традицијом све до позних деценија 20. века, показао као изразито разуђен усмени басен српског усменог певања, а у обрнутој пропорцији са научним интересом у којем је био маргинализован и готово непознат све до нашег времена. Реч је о подручју бивше Војне Крајине, више од четири века основној маркационој линији не само између две царевине — Отоманске и Хабзбуршке — већ и раздеоној граници две цивилизације (хришћанске и исламске), на којој је своје вековно уточиште и обиталиште пронашла немерљива маса избеглог, исељеног српског становништва из централних зона Балкана (од Западне Србије, преко Херцеговине, Босне до Далмације) са историјском судбином која му је управо дописана у нашем времену. Граница као простор неминовног преливања утицаја, варирања и етничких модификација, изнедрила је и засебан менталитет српског крајишког, граничарског становништва, у чему је важно место припадало управо усменој песми. Перманентно насељављујући пуне пределе Лике, Баније, Кордуна, као и (преко Саве) Славонску границу са Сремом (све до Банатске крајине), Срби граничари опстају на историјској ветрометини, под различитим притисцима и именима у етничком и етнографски препознатљивом комплексу и после званичног укидања Војне Крајине (1880), да би кроз распад Југославије (1991—1995) прогоном из Хрватске, готово у потпуности са овог простора тог народа нестало...”

Говорећи о разлозима појављивања великог броја сакупљача расутог, а непознатог и непроученог српског усменог поетског наслеђа на тангираним подручјима (поготово на простору Војне Крајине — ауторкиној научној *генеричкој зони*, да тако кажемо), дакле о плејади Вукових следбеника-настављача, Славица Гароња Радованац ће утврдити:

„...Под утицајем Вуковог рада и славе његових збирки у Европи, као и у полетном прогласу Уједињене Омладине Српске (1866), а нарочито на позив две новоформиране националне академије (ЈАЗУ у Загребу, 1882, и СКА, 1887, у Београду, као и две Матице — српске и хрватске) о сакупљању 'народног блага' где га још има, на тлу Војне

Крајине појавио се читав низ сакупљача — Вукових следбеника, ентузијаста и националних српских родољуба (махом свештеника и учитеља), који су независно један од другог и у различитим регионима Крајине, приступили прилежном сакупљању превасходно народне песме, али и остале усмене грађе. Веома мали део те грађе је одмах и објављен (што је недвосмислено утицало на предрасуду да ту и нема развијене усмене песме), а највећим делом она је остала у рукописним збиркама у наведеним институцијама (САНУ, Матица српска, ЈАЗУ, Матица хрватска)...

Многи од ових сакупљача бејаху родом са војнокрајишког (војнограничарског) тла, али међу њима је било и оних Вукових следбеника са других простора ономадног јужнословенског дела Балкана које су професионална обавеза или неке друге околности довеле у ову пограничну аустријску провинцију, претежно насељену српским становништвом. Најранију сакупљачку делатност у Војној Крајини, како наводи ауторка, обављају Ђорђе Рајковић (подручје Пакраца и Дубице у Славонији, 1866—1869) и Никола Беговић (Лика и Банија, 1842—1885) који једини своје радове делом и публикују. Њима ће се доцније придружити и бројни други прегаоци, о чему ћемо касније говорити у овоме тексту.

Напомињући да је „Вук превасходно био антологичар српског усменог песништва (па и њен редактор)”, а да су његови доцнији, овде спомињани и третирани следбеници и настављачи сакупљали (сабирали) то песништво у његовом интегралном виду, и оцењујући то, из угла ауторке, као „драж грађе споменутих сакупљача” — ми бисмо скромно додали да је то, у неку руку, била и њихова предност. Показују то, у свој својој раскоши мотивског разнобразја и његовим чудесним модификацијама и мутацијама, као и неразлучивим везама са основним мотивацијским језгриштем Вукових класичних песмарица, управо њихове за живота објављене збирке песама, а можда још више и оне рукописне, у оставштини, које су, неке најтемељније од њих, превасходном заслугом и приређивачко-редакторским старањем саме Славице Гароња Радованац и неких ретких, других аутора — угледале светлост дана у наше време. Да се и не говори о томе да још велики део те оставштине (и друге фолклорне грађе) чека пажљиво ишчитавање и публикавање, на што је посебно упозорила ауторка студије *Српско усмено ђоешко наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19. и 20. века*, која је готово целу ту огромну и разнородну оставштину прегледала у њеном рукописном руху и „унапред” прочитала (прокоментарисала оно навредније и најзначајније у том корпусу) за нас читаоце, што је један од значајних доприноса ове њене студије. „Драж грађе споменутих сакупљача” огледа се, понајпре, у *феномену варијантности и формулајивности* крајишког усменог поетског репертоара на нивоу мотива, односно на узорку једне песме у различитим регијама Војне Крајине, истиче ауторка и наставља: „...Самим тим усмена гра-

ђа сакупљена на простору Војне Крајине представља овај простор као заокружен и репрезентативан узорак-басен за изучавање српске усмене песме у њеном изворном тренутку постојања и записивања, али и њене природе и поетике уопште...” Могло би се додати да се големи усмени песнички корпус на Војној граници канда *самоусјосџавио као самосвојан и заокружен мошџивско-џемајски, сџилски и есџејски сџџем*, са обиљем истраживачких изазова и научних тумачења до дана данашњих.

Када говори о „изузетном присуству усмене поезије на тлу Војне Крајине” (а реч је о превасходно *лирском и баладичном усменом циклусу*), ауторка с правом потенцира „тврдо” и постојано усмено колективно памћење Срба граничара као основни разлог тога присуства, не изузимајући из вида ни неке друге околности (културна изолација, изопштеност од „урбаних (католичких) центара и утицаја”, претежна, рурална планинска постојбина Крајишника, и с тим у вези традиционални, патријархални облици живота). Кад се све ово има у виду, ауторки се, логично, поставило неизбежно и оправдано питање: „...зашто овако богат и очуван фонд усмене поезије, па и шире фолклорне грађе српског народа са овог простора, није раније изучаван и обнародован у склопу националних академија где је био похрањен (САНУ и ЈАЗУ) више од једног века?” Њен одговор је недвосмислен и трпак, за неке очи и уши можда неочекиван и неугодан:

„...Без непосредног познавања ових терена и народа који на њему живе, без студиознијег увида у саму грађу, неки од наведених сакупљача са простора Крајине, добили су у кабинетском тумачењу једног од сарадника САНУ (В. Јовановића Марамбоа) проблематичну етикету да су плагијатори усмене поезије, чиме је самим тим и њихова сакупљена грађа за дуго стављена *ad astra*. Један од циљева овог истраживања јесте и да се рашчисти са овом хипотеком која је дуго стајала, како на целој Етнографској збирци САНУ, тако и на грађи која је предмет нашег непосредног интересовања, а одговор ће показати сами резултати нашег истраживања. Најзад, свакако да непроученост српског усменог корпуса у оквиру бивше Војне Крајине лежи и у чињеници геополитичког положаја ове области кроз историју, на којој су се одвајкада сучељавали различити историјски и црквени интереси. Чињеницом да је овај простор, још од потискивања Турака (под Бечом, 1683), био од непосредног интереса за аустријску круну, као изразита католичка интересна сфера, српска гранична популација нашла се стога вековима у својеврсном егзистенцијалном процепу: на граници према Отоманској империји, из које су избегли, а на територији Хабзбуршког царства коју су кроз векове насељавали, у условима такође сурове егзистенције (ратовање за царске интересе, али и перманентни рад католичке уније) „претопио” је, нема сумње, и један знатан део православне (српске) популације у католичко становништво, које је тиме пренело и своју усмену традицију у нов оквир и

под хрватским именом. Тиме се може објаснити присуство песама из српског граничарског репертоара и њихових варијаната у хрватским збиркама, насталим на истом простору и у истом времену. Но, док је Матица хрватска (њени бројни сакупљачи 19. и 20. века), у склопу хрватског националног програма, углавном одмах и објавила сву своју (одабрану) рукописну грађу (где су коришћени и извори српских сакупљача који су слали своје збирке Матици хрватској, као и муслиманска епика, у колекцији Хрватских народних песама (1892—1942), то се, како смо укратко скицирали, са српским усменим корпусом у архивској грађи са истог простора, углавном није десило ни до данас. Иако је о колекцији Хрватских народних песама и њеној вредности већ изнето меродавно мишљење академика Мирослава Пантића, њом је у хрватској науци постигнут суштински (политички) циљ. Већ од краја 19. века систематизована и понуђена на увид јавности као хрватска усмена књижевност у штампаном облику (на коју се често ослањала у цитатима и српска наука), колекција ХНП је такође послужила јединственом програму обједињавања хрватског националног и културног (језичког) простора, у чему је немалу улогу у тренутку хрватског националног препорода одиграла и народна књижевност на штокавској (ијекавској) основи. Задатак овог рада биће, стога, да се барем делимично попуни празнина готово стогодишњег небављења српске науке једним делом сопственог усменог наслеђа...”, подвлачи Славица Гароња Радованац.

А сада је ред да се каже и која реч из историје Војне Крајине или Војне границе. Стварање ове регије, пограничне аустријске бедемне, *кордунско-каранџинске* провинције, у потпуно испражњеним просторима Хрватске и Славоније, уз границу са Отоманском империјом, започело је, према историчару Војину Дабићу (студија *Војна Крајина/Карловачки генералаш 1530—1746*) досељавањем српских ускока у околину Жумберка (тзв. Бела Крајина) око 1530. године. Војна Крајина је имала преко милион становника, претежно, како смо већ напоменули, српске православне вероисповести. Била је то засебна, аутономна област са чврстим прерогативима државе у саставу Аустријског царства, самостална и потпуно интересно, административно-управно и политички одвојена од грађанске власти цивилне Хрватске (Каптола) и уопште цивилне власти аустријског вилајета. По вертикали и хоризонтални, била је војнички потпуно организована. Њоме је управљао Ратни савет у Грацу. Крајишници који су на ово подручје избегли или добровољно досељени-пресељени са босанскохерцеговачког тла под Турцима (и не само са овог простора), добијали су статус слободних сељака (ослобођени од феудалних намета — корисници и повлаштеници тзв. *ускочке слободе*) а заузврат су вршили војну службу, бесплатно, у одбрани Хабзбуршке царевине и *срца евројске хришћанске културе* од исламског продора и утицаја. Осим тога, ратовали су и широм те исте Европе за војне, политичке и друге интересе Ау-

стријске царевине. Војна Крајина је званично *развојачена* (укинута) 1881. године.

Уводећи читаоца у свој темељни, исцрпни рад о српском усменом поетском наслеђу Војне Крајине, о бројним познатим, (полу)заборављеним или сасвим непознатим сакупљачима, о штампаним збиркама, као и о богатим изворима и архивској (рукописној) грађи-заоставштини која чека своје изучаваоце и издаваче, о импозантном лирском и лирско-епском репертоару (баладе и романсе), о врстама и жанровима песама и њиховим структурним мотивима (лепеза мотивациских варијација!), Славица Гароња Радованац читаоца најпре упознаје са фолклорном баштином Срба Војне Крајине, Славоније и Срема у делима путописаца и етнографа 18. и 19. века. С обзиром на то да је тангентно подручје већ било под хабзбуршком круном, и самим тим (одвајкада) у интересној сфери аустријских царева и велможа, шпијуна и жбира — отуда управо и највеће интересовање, од стране и из пера њихових „службеника, и мисионара, племића и пограничних чиновника” за живот, друштвене, културне, историјске и политичке прилике на подручју Војне Крајине. Од радова ове врсте из пера домаћих аутора, Гароња Радованац с правом издваја сјајну етнографску студију (прву такве врсте у оно време, и уопште у нас) Спиридона Јовића (*Етнографска слика Славонске Војне границе*) написану на немачком језику и објављену у Бечу 1835, а коју је за прво српско издање превео Страхиња К. Костић, док је наша ауторка ово дело за штампу (2004) приредила и поговор написала. Уз бок овој студији стаје, наравно, и незаобилазан етнографски рад Николе Беговића (1821—1895) *Живот и обичаји Срба граничара* (објављен у Загребу 1887). Не може се никако заобићи ни тротомна монографија Манојла Грбића *Карловачко владичанство*, чије је репринт издање у целости објављено 1990. године у издању СКД „Сава Мркаљ” у Топуском. Овај знаменити владика, осим што је описао живот и обичаје верника у својој епархији, дотакао се, у великој мери, и уопште живота Срба у ономадној Хрватској, и у научним круговима се сматра да је овим радом у извесној мери допунио рад Николе Беговића.

Кад је реч о првим, најстаријим рукописним траговима (записима) народних песама на тлу Војне Крајине, то челно, повлаштено место припада *Ерлангенском рукопису*, најстаријем зборнику јужнословенског десетерачког усменог песништва с почетка 18. века. Сматра се да је настао 1720. године, дакле стотину година пре Вукових записа наше усмене поетске баштине, те да је записан управо на подручју Војне Крајине. Претпоставља се да је његов творац (записивач) могао бити неко од аустријских или немачких службеника. Овај рукопис је пронађен, случајно, 1913. године у универзитетској библиотеци у немачком граду Ерлангену (по коме је добио и насловну одредницу), а објављен је код нас у тзв. дипломатичном издању 1925. године у Сремским Карловцима (Српска краљевска академија, зборник за исто-

рију, језик и књижевност српског народа). Ово издање је приредио, с исцрпним предговором, Герхард Геземан. О *Ерлангенском рукопису*, у коме „...највећим делом доминирају епске и лирско-епске песме, са нешто мање лирских песама...”, створен је позамашан литерарни опус, подсећа Славица Гароња Радованац. Оно што је битно за овај рукопис, јесте чињеница да су се многе народне усмене песничке творевине које су у њему сачуване — нашле касније (посредством колективног народног памћења) и у Вуковим класичним песмарицама, као и у штампаним или рукописним збиркама *Њосџуковских* сакупљача и записивача усменог песничког наслеђа са тла Војне Крајине — било да су пренесени у изворним или варијантним (модификованим) облицима (гледано са становишта мотивске сигле).

Централни блок, кључно место у својој монографској студији Славица Гароња Радованац посветиће, дабоме, сакупљачима (записивачима) српског усменог поетског наслеђа Војне Крајине, њиховим објављеним и необјављеним збиркама, жанровској палети, мотивацијском изобиљу, варијантним и формулативним видовима и обрасцима овог блага. Како смо већ на почетку рекли, родоначелници сакупљачке делатности су Ђорђе Рајковић и Никола Беговић. „...Њима ће се нешто касније придружити и Манојло Бубало Кордунаш који са подручја Горња Крајина (Банија, Кордун) такође објављује неколико збирки неједнаког квалитета (1891—1897)...”, истаћи ће наша ауторка у своме приступном уводу, и наставити: „Тек рукописна оставштина два најагилнија сакупљача са тла Западне Славоније (Милана Обрадовића и Симе Милеуснића) доноси сав раскошни увид у стање усмене песме на просторима Славонске границе, на самом крају 19. века и на почетку 20. века. Сем наведених пет сакупљача, којима су посвећена и посебна поглавља, за наше истраживање размотрене су и све појединачне штампане и рукописне збирке које су настајале на овоме простору: Бранка Мушицког („сремска војничка крајина” 1875), Владимира Красића из Лике (1880), рукописна збирка Јована Воркапића са Баније (1890), Николе С. Кукића из Горње Крајине (1898), Григорија А. Николића из Срема, Лике и Баније (1888, 1889), Владана Арсенијевића из Банатске Крајине (1900), Милоша Шкарића (сремска села под Фрушком гором, 1910), Драгољуба Алексића (Личанке, 1932), као и збирке настале у последњим деценијама 20. века са Кордуна (Станко Опачић), односно из Западне Славоније (Славица Гароња, 1987)...”

Све ће ове збирке, штампане и нештампане, Славица Гароња Радованац темељито (од песме до песме) компаративно описати и научно валоризовати, са исцрпним увидима у раније изречене вредносне судове и истраживања о њима, као и са бројним, пажљиво одабраним, репрезентативним песничким цитатима, а о њиховим ауторима презентоваће и исцрпне биографске глосе. Тако ће се по први пут, на једном месту, у историјском и временском обзорју њиховог

настанка, и дакако, у обзорју научног контекста, под истраживачком лупом (али и под читалачким фокусом) наћи големи, а велелепни српски усмени поетски фондус са Војне Крајине.

Кад је реч о мотивској структури (и сродности) лирског репертоара, њега сачињавају: митолошки, хришћански мотиви (обредно-обичајна лирика: сватовске алегорије, просидбене и свадбене песме), затим мотиви у љубавној лирици са обиљем тематских варијација и трансформација, а ту су и породичне и војничке (граничарске) песме, као и шаљиве лирске песме. Лирско-епски басен (којег творе баладе и романсе) такође обилује идентичном мотивском и тематском структуром (митолошком и хришћанском), са баладама побожне тематике, сватовским баладама, баладама о мајци, о браћи и сестрама, породичним баладама, љубавним баладама и романсама и „чисто” љубавним романсама. Сви ти темељни („носиви”) мотиви имају и своје варијантне, *подмоћивске* облике и видове (напр: мотив преотимања царевине; мотив мајка-немајка; мотив сестре безбратнице; мотив шаљиве женидбе; мотив антиратне поруке; мотив купљења (регрутовања) војске; мотив растанка; мотив кушања момка; мотив смрти девојке или момка/браће; мотив лажне лоше вести; мотив искушавања будућег мужа/жене; мотив страдања због лепоте; мотив злог мужа, мотив о узиђивању жртве итд.).

Не можемо а да овом приликом не цитирамо прегршт (истргнутих) стихова из тог големог, мотивско-естетски разнобразног обиља и преобиља српског усменог поетског фондуса Војне Крајине. Стихова који боље од икојег хроничара, путописца, историчара или истраживача неке друге провенијенције, па макар и најфиније, филигранске кануре та истраживања била — осликавају велику, „светску” душу, богата, слојевита емотивна и психолошка стања, патријархални ниво свести, и чврсте моралне вредности и погледе Крајишника (Војних граничара), али и узбуркане и неизвесне друштвене, историјске, војне, економске и политичке (не)прилике у њиховој *скупо њлаћеној њосијобини* коју су увек изнова *искуђивали својим њелима и живићима*. Није ни потребно посебно истицати да ове песме понајпре сведоче о „бунарском” колективном памћењу и раскошном, оригиналном песничком генију (са тананим, лирским трептајима и преливима тог самониклог дара) Крајишника са Војне границе.

„...Види чудо прије негледано: / Гдје град Будим гори без пламена / Ужеже га очима дјевојка / Гледајући доброга јунака...”

(*Ерланђенски рукопис*, и у запису М. Бубала Кордунаша са Кордуна)

„...К мени, к мени мој зелен’ соколе! / У мен’ има лада нележана! / Бијеле груди, ладак нележани! / Чарне очи, вода непијена! / Ру-са коса, трава некошена!...”

(Из рукописне збирке Милана Обрадовића)

„...Деде брале, да га запјевамо / Мушки, вучки, како који знаде... / Вук на вука ударити неће / А камоли јунак на јунака / У механи код боцуна вина... / Није куја окотила вука / Ни Туркиња родила јунака / Ко Српкиња Краљевића Марка.”

(Драгослав Алексић, *Личанке*)

„...Везак је везла дјева Марија / У белом двору на златном столу. / Везак је везла Богу одежду / На десно раме Сунце и Месец / А на прсима звезду Даницу / Звезду Даницу и Преодницу / Везући јој се мало задрема...”

(Григорије А. Николић, *Српске народне ђесме из Срема, Лике и Баније*)

„...Кишу ћемо у сватове звати / Киша каже да не може доћи. / Она мора солдате пратити, / До по дана вјетром и соликом, / Од по дана ледом и снијегом..”

(Запис Николе Беговића са Горње Крајине — Баније и Кордуна)

„...Мили Бого и недељо млада / Да је коме стати па гледати: / Громом грми громовник Илија / Стријелом стријеља свети Пантелија / Огњем пали Огњена Марија / Муњом сијева лијепа дјевојка...”

(Запис Симе Милеуснића, Западна Славонија)

„...Двије воде напоредо оде / Једно Сава а друго Морава... / Сава носи дрвље и камење / А Морава шајке оковане...”

(Запис Николе Беговића из Лике)

„...Не ид’ сејо у велико благо / Дође враго па разброја благо! / Не ид’ сејо у велико племе! / Пleme ће се разумрети сејо! / ’Ајде сејо за добра јунака, / Добар јунак, добро до вијека!...”

(Запис Ђорђа Рајковића)

„...Кад се жени бунар воде ’ладне / Све је воде у сватове звао / Сам’ не звао Саве воде ’ладне. / Дође Сава сама и незвана...”

(Запис Милана Обрадовића, *Мала Влашка илићи Западна Славонија*)

„...Право пиши солдате на војску! / Ђе је један, не цвијели мајке! / Ђе с’ двојица, не растављај браћу! / Ђе с’ тројица, узми по двојцу...”

(Запис Ђорђа Рајковића из Западне Славоније: *Савјетни мајке Херцега Стефана који кући Крајишнике у војску*)

„...Мајка Јову на војску отпрема / Пратила га стара мила мајка / Пратила га до девет конака / А сестрица до сињега мора... / Обазри се, мој брате једини! / Погледај ми на рукаве моје. / Да ти видим црне очи твоје! / Да почињем на рукаве моје / На рукаве ситно зарукавље. / Кад погледам на рукаве моје / На рукаве ситно заруковље / Минуће ме жеља браца Јове...”

(Запис Милана Обрадовића из Западне Славоније)

„...Сава Дрину у весеље звала: / 'Ајде Дрино, да се веселимо! / Не могу ти у весеље доћи — / Мајка спрема на војницу сина...”

(Ерланџенски рукопис)

„...Ожених се из Крушкова града / И доведох великога врага! / Прву вече свекрву истуче! / Тешко свекар на коњу утече! / Ђувегија кроз пенцере виче: / Немој мене, моја мила драга! — / Нећу тебе орјатско кољено!”

(Запис Ђорђа Рајковића, Западна Славонија)

„...Мува капу накривила. / Комар гаће наврндао! / Мува вели: — удаћу се! / Комар (комарац) вели: — женићу се! / Узеше се, састаше се! / Спратише их у тиквицу...”

(Женидџа комарца и муве — обрада Владимира Красића, запис из Лике)

Као сведочанство о снажном, самониклом дару — *јесничкој жици* српског народа са Војне границе, Никола Беговић је у своје време забележио речи једне девојке која је, певајући те песме у колу, рекла: „Ја га пјевам, а оно се само пјева”. Разлоге за мотивску сродност српске усмене народне поезије са Војне Крајине (једног дела те поезије, претежно тзв. „женских песама”) са оном записаном и сабраном у класичним Вуковим збиркама, односно њено богатство у *варијантним* и *формулаивним* облицима у објављеним и необјављеним збиркама сакупљача и записивача са Војне границе — треба тражити, према Славици Гароња Радованац, у честим сеобама и миграцијама самог српског становништва онога времена. Са његовим миграцијама — мигрирало је и кретало се, спиралама колективног предања, и само усмено народно поетско благо „маскирајући” се у разним варијететним видовима и формама, при чему су ти процеси понекад обогаћивали и снажили само језичко, стилско и поетско језгро песама, а понекад га, нажалост, растакали и слабили, где је оно губило своју првобитну магијску, очућавајућу песничку моћ, што је Славица Гароња Радованац опитно показала у својој студији на обиљу примера.

У чему је капитални значај и научни допринос нашој фолклористици и културној историји уопште, студије *Српско усмено јогејско*

наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19. и 20 века Славице Гароња Радованац? Свакако да он понајпре лежи у чињеници што је на једном месту, досад први пут, прецизним анатомским резом, широкопотезно и у микродетаљима, направљен синтетички истраживачки претрес и пресек големог, тровековног корпуса усмене народне поезије са Војне границе која је (поезија) све до наших дана некако била постранце од матице српских научних интересовања, никако не изузимајући из вида нека досадашња (озбиљна) парцијална, фрагментарна опажања тог фондуса. Тим *претресом* и *пресеком*, један знатан, а драгоцен део наше народне поезије коначно је „враћен” (*научно ситиуиран*) у органску целину нашег културноисторијског бића чији је он део, заправо, одувек и био! Други значај јесте да је овом монографском студијом *јавно ујрѝ ѝрѝѝ*, *ѝред носом наше науке*, у знатну архивску (рукописну) заоставштину са подручја Војне Крајине који још увек чека своју (додатну) истраживачку пажњу, па и публиковање.

Славица Гароња Радованац направила је у нашој култури посао *вуковскоѝ ѝоухваѝѝ*, *ѝирине* и *важностѝи*, посао који раде институти и институције.

Анђелко АНУШИЋ

АНБЕЛКО АНУШИЋ, рођен 1953. у Градини код Велике Кладуше, БиХ. Пише поезију, прозу, есеје и књижевну критику. Књиге песама: *Човјек њева на радном мјесту*, 1980; *Предикајно сјање*, 1987; *Међуљад*, 1989; *Зимзелен и олово*, 1992; *Некршћени дани*, 1994; *Штај од њисмена*, 1996; *Крст од леда*, 2000; *Лишурђија за њоражене*, 2003; *Мислиш у злату, чиниш у сребру*, 2003; *Сребро и шамјан* (избор), 2004; *Ова чаща*, 2007; *Пахуља/Snowflake*, 2007; *Слава и њоруџа*, 2008. Књиге прича: *Христ са Дрине*, 1996; *Приче са марђине*, 1997; *Одблесци*, 1998; *Усјомене из њакла*, 1999; *Прекодринчеви зајиси о Косову*, 2004. Романи: *Силазак сина у сан*, 2001; *Адресар изгубљених душа*, 2006. Књига публицистичких и новинарских текстова: *Да мртви и живи буду на броју*, 2002. Књига есеја: *Мркаљев ламенџ*, 2002. Књига мемоарско-дневничких записа: *Загребачке ефемериде*, 2003. Приредио више песничких антологија.

ЈАСМИНА АХМЕТАГИЋ, рођена 1970. у Београду. Бави се проучавањем новије српске прозе, пише студије, есеје, књижевну критику и поезију. Студије, есеји и критике: *Анџички мит у њрози Борислава Пекића*, 2001; *Поштраџа која јесам — о њрози Владана Добривојевића*, 2002; *Унутрашња сџрана њосџмодернизма — Павић*, 2005; *Анџројојеја — библијски њодџекстџ Пекићеве њрозе*, 2006; *Дажд од живоџа уџљевља — чџићање с Библијом у руци: њроза Данила Кишца и Мирка Ковача*, 2007. Књига песама: *Злосџављање и друџе љубавне њесме*, 2009.

САВА БАБИЋ, рођен 1934. у Палићу код Суботице. Критичар, преводилац и теоретичар превода. Објавио је преко осамдесет књига превода с мађарског језика, добитник више значајних награда. Објављене књиге: *На длану*, 1971; *Неусџео њокушцај да се џарабе оборе*, 1979; *У сенци књџге*, 1981; *Како смо њреводили Пеџеџија — исџорија и њоеџика њревода*, 1985; *Разабраџи у њлеџиву — есеји о њреводилачком чину*, 1986; *Превесеји*, 1989; *Љубавни јади младоџ филозофа Ђерђа Лукача*, 1990; *Пеџ више њеџ — њорџреџи њеџ срџских и њеџ мађарских њисаца*, 1990; *Мађарска цивилизација*, 1996; *Милорад Павић мора њричаџи њриче*, 2000; *Библиоџрафија Саве Бабића*, 2003; *Поводзиви — друџи о Сави Бабићу*, 2004; *Хармонија и дисхармонија Пеџера Есџерхација*, 2007; *Радионица и арџументџум — између ориџинала и њревода*, 2007.

ДАНИЛО Н. БАСТА, рођен 1945. у Зрењанину. Пише радове из правне и политичке филозофије, преводи с немачког (Кант, Фихте, Шелинг, Ниче, Келзен и др.), академик. Објављене књиге: *Фихте и Француска револуција*, 1980; *Право под окриљем ујојице*, 1988; *Право и слобода*, 1994; *Неодољива привлачност историје*, 1999; *Вечни мир и царство слободе*, 2001; *Пет ликова Слободана Јовановића*, 2003; *Мрвице са филозофске шрџезе*, 2004; *Самојошћовање и џузавост — шекстови с џоводом (2002—2007)*, 2007.

ДРАГАНА БЕЛЕСЛИЈИН, рођена 1975. у Новом Саду. Пише критичке и књижевноисторијске текстове. Бави се истраживањем српске књижевности XIX и XX века. Објављена књига: *Штеријине џародије — искушења (џост)модерног чишања*, 2009.

МИРО ВУКСАНОВИЋ, рођен 1944. у Крњој Јели (Горња Мора-ча), Црна Гора. Пише прозу, поезију и есеје. Управник је Библиотеке Матице српске, академик. Објављене књиге: *Клеџва Пека Перкова*, роман, 1977; *Горске очи*, приповетке, 1982; *Немушћи језик*, записи о змијама, 1984; *Вучји шрагови*, записи о вуковима, 1987; *Градишћа*, роман, 1989; *Тамоони*, поеме и коментари, 1992; *Морачник*, поеме, 1994; *Далеко било*, мозаички роман у 446 урокљивих слика, 1995; *Семољ џора*, азбучни роман у 878 прича о ријечима, 2000; *Точило*, каме(р)ни роман у 33 реченице, 2001; *Кућни круж*, роман у концентричном сну, 2003; *Семољ земља*, азбучни роман о 909 планинских назива, 2005; *Поврашак у Раванград*, биографске приповести с прологом и писмом својих ликова, 2007; *Ошвсјуду*, четири различите приповетке с истим намерама, 2008; *Семољ људи*, азбучни роман у 919 прича о надимцима, 2008. Књиге разговора и прича: *Ликови Милана Коњовића*, 1991; *Каже Миро Вуксановић* (приредио М. Јевтић), 2000. Приређене књиге: *Лаза Косћић у Сомбору*, 1980; *Раванград / Вељко Пешировић*, 1984.

СЛАВКО ГОРДИЋ, рођен 1941. у Дабрици код Стоца, БиХ. Пише прозу, књижевну критику и есејистику. Од 2008. је потпредседник Матице српске, а био је главни и одговорни уредник *Лешојиса* од 1992. до 2004. године. Књиге прозе: *Врховни силник*, 1975; *Друго лице*, 1998; *Ојић*, 2004. Књиге есеја, критика и огледа: *У видику сћиха*, 1978; *Слажање времена*, 1983; *Примарно и нијанса*, 1985; *Поезија и окружје*, 1988; *Образац и чин — огледни о роману*, 1995; „Певач” *Бошка Пешировића*, 1998; *Огледни о Вељку Пешировићу*, 2000; *Главни џосао*, 2002; *Профили и сћиуације*, 2004; *Размена дарова — огледни и зајиси о савременом српском џеснишћиву*, 2006; *Савременост и наслеђе*, 2006; *Критичке разгледнице*, 2008.

МИЛОЈЕ ДОНЧИЋ, рођен 1963. у Бичи код КLINE. Пише поезију. Књиге песама: *Трошна кашедра*, 1987; *Зобница*, 1996; *Буквар расула*, 2004; *Глодар над хумком*, 2009.

ХОЛМ ЗУНДХАУСЕН (HOLM SUNDHAUSSEN), рођен 1942. у Берлину, Немачка. Историчар, професор историје Југоисточне Европе на Институту за источноевропске студије Слободног универзитета у Берлину и председник Научног савета Института за источноевропске студије у Минхену. Докторирао је на тему утицаја Хердерових идеја на стварање нација код народа Хабзбуршке монархије. Тежиште свог научног рада налази у истраживању историјских процеса Југоисточне Европе, а већ неколико деценија се бави историјом Балкана и Србије. Говори неколико језика, па и српски. Објављене књиге: *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*, 1973; *Geschichte Jugoslawiens 1918—1980*, 1982; *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941—1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, 1983; *Historische Statistik Serbiens 1834—1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, 1989; *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall 1918—1991*, 1993; *Geschichte Serbiens. 19. bis 21. Jahrhundert (Историја Србије од 19. до 21. века*, код нас је објављена 2008. у преводу Т. Бекића), 2007.

ДРАГИЦА С. ИВАНОВИЋ, рођена 1971. у Липолисту код Шапца. Пише поезију, прозу и есеје, преводи с руског. Књиге песама: *Знам да сам вода*, 1996; *Камени ђувеђија*, 1997; *Одисеј код лексикограффа*, 2002. Приручници: *Грамајика и књижевни појмови*, 2006; *Основи грамајике српског језика и теорије књижевности*, 2007.

МАША КАЛЕКО (MASCHA KALÉKO) је рођена 1907. у Хржанову у Галицији (тадашња Аустроугарска, данас Пољска), у јеврејској породици. Постала је изузетно популарна у Берлину двадесетих година прошлог века, где је и радила као службеница. Године 1938. емигрира пред нацистима у Њујорк. Затим следи Јерусалем, па Цирих. Изгледа да је немачки језик био њена једина и права домовина. Умрла је 1975. године у Цириху. Град Берлин је 2007. свечано обележио стогодишњицу њеног рођења. Сврстана је у најпопуларније берлинске и немачке песникиње 20. века и уврштена у све немачке антологије. Ово је први пут да су њени стихови преведени на српски. (М. С.)

УВЕ КОЛБЕ (UWE KOLBE), рођен 1957. у Источном Берлину у бившој Немачкој Демократској Републици, коју је напустио, преселивши у Хамбург, неколико година пре него што је та држава нестала. Данас поново живи у свом родном граду. Један од најугледнијих песника своје генерације, добитних више домаћих и иностраних књижевних признања. Поред поезије, објављује есеје и прозу. Књиге песама: *Рођен унутра (Hineingeboren)*, 1980; *Опшоршјају и друге љубавне њесме (Abschiede und andere Liebesgedichte)*, 1981; *Bornholm II*, 1986; *Домовински канал. Књига возњи (Vaterlandkanal. Fahrtenbuch)*, 1990; *Vineta*, 1991; *Не стварно платонски (Nicht wirklich platonisch)*, 1994;

Боје воде (Die Farben des Wassers), 2001; *Тајне свештовине (Heimliche Feste)*, 2008. Објавио је и неколико избора из своје поезије. Књиге криминалистичке прозе: *Мртвац из Белинташа (Der Tote von Belintash)*, 2002; *Трачке игре (Trakische Spiele)*, 2005. Књиге есеја: *Ситуација (Die Situation)*, 1994; *Ренегајтски рокови. 30 покушаја да се одбрани сојствено искуство (Renegatentermine. 30 Versuche die eigene Erfahrung zu behaupten)*, 1998. (С. Т.)

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ, рођен 1930. у Бањалуци, БиХ. Пише студије из књижевности, преводи с енглеског, академик. Објављене књиге: *Тријумф интелигенције*, 1963; *Хумор и мит*, 1968; *Наш јуначки еп*, 1974; *Пушеви речи*, 1978; *The Epic in the Making*, 1980; *Пријоветке Иве Андрића*, 1983; *Енглеска књижевност 3*, 1984; *Виђења и сновиђења*, 1986; *Хирови романа*, 1988; *Пријоветка 1945—1980*, 1991; *По белом свешту*, 1998; *Постање епа*, 1998; *Енглеско-српски речник* (коаутор И. Ђурић-Пауновић), 2000; *Енглески романсијери двадесетог века (1914—1960) — од Џејмса Џојса до Вилијама Голдинга*, 2003; *Вјечна зубља — одјеци усмене у писаној књижевности*, 2006; *Вавилонски изазови — о сурешима различитих култура у књижевности*, 2007; *Одјеци речи*, 2009.

ВЛАДИМИР КОПИЦЛ, рођен 1949. у Бенерал Јанковићу код Качаника. Пише поезију, есеје и критику, преводи с енглеског. Књиге песама: *Аер*, 1978; *Парафразе јуџа*, 1980; *Гладни лавови*, 1985; *Вајаји & конструције*, 1986; *Пићање позе*, 1992; *Приказе* (изабране и нове песме), 1995; *Клисурина*, 2002; *Песме смрти и разоноде* (изабране и нове песме), 2002; *Смернице. Химне & пријеве*, 2006; *Промашаји*, 2008; *Совин избор*, 2008. Књиге есеја: *Механички паштак, дијитална пашка*, 2003; *Призори из невидљивог*, 2006. Приредио: *Тело уметника као субјект и објект уметности* (коаутор А. Раковић), 1972; *Триј — водич кроз савремену америчку поезију* (коаутор В. Бајан), 1983; *Нови јеснички поредак — антологија новије америчке поезије* (коаутор Д. Ђурић), 2001; *Враћа јанике — тело, друштво и уметност у мрежи технолошке дерезације*, 2005; *Миленијумски циљани*, 2005.

ГОРАН КОРУНОВИЋ, рођен 1978. у Јагодини. Пише поезију, есеје и књижевну критику, објављује у периодици.

ТАЊА КРАГУЈЕВИЋ, рођена 1946. у Сенти. Пише поезију, препеве, књижевну критику и есеје. Књиге песама: *Враћо се Волођа*, 1966; *Несан*, 1973; *Студ*, 1978; *Самица*, 1986; *Осмејак омчице*, 1993; *Мушка срма*, 1993; *Дивљи булевар*, 1993; *Душа црна*, 1995; *Осмејак под ситражом*, 1995; *Аутопортрет са крилом*, 1996; *Словочувар и словочуварка*, 1998; *Пејзажи невидљивог*, 2001, *Године, јесме*, 2002; *Писмо на кожи*, 2002; *Њујнов дремеж*, 2004; *Жена од јесме*, 2006; *Плави снег*, 2008; *Стаклена права*, 2009. Књижевна студија: *Митско у Насасије-*

вишевом делу, 1976. Књиге критичко-есејистичких текстова: *Додир ђауновог ђера: књига читања 1*, 1994; *Трејет и чвор: књига читања 2*, 1997; *Божанство ђесме*, 1999; *Орфеј из шерејтани: књига читања 3*, 2001; *Кућица за месечину*, 2003; *Свирач на влајти шраве*, 2006.

АЛЕКСАНДАР Б. ЛАКОВИЋ, рођен 1955. у Пећи. Пише поезију и књижевну критику. Књиге песама: *Ноћи*, 1992; *Заседа*, 1994; *Повраћак у Хиландар*, 1996; *Дрво слепог ђаврана*, 1997; *Док нам кров ђрокишњава*, 1999; *Ко да нам враћи лица усјућ изгубљена* (избор), 2004. Студије: *Од шотема до сродника: митолошки свети Словена у срјској књижевности*, 2000; *Хиландарски ђућојиси*, 2002; *Токови ван шокова — аушентични ђеснички ђосјућци у савременој срјској ђоезији*, 2004; *Језикшворци — ђонгоризам у срјској ђоезији*, 2006; *Дневник речи — есеји и ђрикази срјске ђесничке ђродукције 2006—2007*, 2008.

ПРЕДРАГ БАЈО ЛУКОВИЋ, рођен 1958. у Гајтану код Лесковца. Живи и ради у Земуну као слободни уметник, песник и сликар. Књиге песама: *Жива мрља*, 1991; *Искивање крсиа*, 1993; *Босиљак и камен*, 1994; *Чежња за криком*, 1997; *Лушјајући блесак*, 1997; *Изабране и нове ђесме*, 1998; *Речица шшщина*, 2003; *Пикасово око*, 2005; *Демон и лейоша*, 2008.

РАДМИЛА МАРИНКОВИЋ, рођена 1922. у Београду. Бави се проучавањем старе српске књижевности средњег века. Објављене књиге: *Срјска Александрида — историја основног шекста*, 1969; *Срјска Александрида*, св. 2, 1985; *Светшородна ђосшода срјска — истраживања срјске књижевности средњег века*, 1998, 2007; *Крашак ђредлед срјске књижевности*, 2000. Приредила: *Из наше књижевности феудалног доба* (коаутор Д. Павловић), 1954; *Роман о Троји / Роман о Александру Великом*, 1986; *Доментшјан: Живош Светшога Саве и Живош Светшога Симеона*, 1987. Посвећен јој је и објављен зборник *Тема: Професор Радмила Маринковић*, 2008.

СМИЉА МАРЈАНОВИЋ ДУШАНИЋ, рођена 1963. у Београду. Историчарка, бави се проучавањем историје средњег века, пише студије, расправе, приказе и уџбенике. Објављене књиге: *Владарске инсшгншје и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 1994; *Владарска идеологија Немањића*, 1997; *Светш краљ — култ Стефана Дечанског*, 2007. Приредила више књига.

БОГИСЛАВ МАРКОВИЋ, рођен 1940. у Спанцу код Куршумлије. Осим под својим личним именом, објављивао је и под другим ауторским именима од којих је најпознатије Богислав Херцфелд. Пише прозу. Романи: *Сенка*, 1995; *Снови, ђејео*, 1999; *Ђавоља крв*, 2002; *Окамењени ђавран*, 2003; *Чистшилишше*, 2004; *Алшјајски сумрак*, 2006.

Књиге приповедака: *Рука Стефана Дечанског*, 1986; *Кућа од блаиша*, 2001; *Грех*, 2001; *Складиште*, 2009.

МИОДРАГ МАТИЦКИ, рођен 1940. у Великом Средишту код Вршца. Књижевни историчар, пише научне књиге, поезију и прозу, као и књиге за децу. Објављене студије: *Српскохрватска граничарска епика*, 1974; *Епика усјанка*, 1982; *Библиографија српских алманаха и календара*, 1986; *Поновнице. Тивови односа усмене и писане књижевности*, 1989; *Лешојис српског народа. Три века алманаха и календара*, 1997; *Историја као предање*, 1999; *О српској прози*, 2000; *Језик српског јесничтва*, 2003. Књиге песама: *Кроз јрсиен јабуку*, 1964; *Кирвај*, 1979. Романи: *Трећи коњ*, 1979; *Глува лађа* (превод на немачки *Das stumme Schiff*, 1994), 1987; *Луди јесак*, 1992; *Иду Немци*, 1994; *Пљускофон*, 1995; *Предности гийса*, 2008. Књиге приповедака: *Свакодневно хваћање веверице*, 1998; *Уз музику коју волише*, 2000; *Вучјак Аделе Арђени*, 2004; *Немири меде Желимира*, 2006; *Десећи за молишеву*, 2006; *Сеновише јриче*, 2008. Приредио више књига и антологија.

ДРАГОСЛАВ МИХАИЛОВИЋ, рођен 1930. у Ђуприји. Пише прозу и драме, академик. Књиге приповедака: *Фреде, лаку ноћ*, 1967; *Ухваћи звезду падалицу*, 1983; *Лов на сјенице*, 1993; *Вредности љубави*, 1996; *Јалова јесен*, 2000; *Најлепше јриче Драгослава Михаиловића*, 2003; *Божиње*, 2009. Романи: *Кад су цветале тикве*, 1968; *Петријин венац*, 1975; *Чизмачи*, 1983; *Гори Морава*, 1994; *Одломци о злогворима*, 1996; *Злогвори*, 1997; *Треће пролеће*, 2002. Дrame: *Увођење у јосао*, 1983; *Вијетнамци* (сценарио за играни филм), 1990. Студије, огледи, документарна проза, чланци и говори: *Голи ошок, I—III*, 1990—1995; *Крајња историја сатирана*, 1999; *Црвено и љаво*, 2001; *Време за јоврајак*, 2006; *Мајсторско јисмо*, 2007.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ, рођен 1956. у Трстенику. Пише поезију, прозу, драме и књижевну критику. Књиге песама: *Трула јабука*, 1981; *Ракљар. Желудац*, 1983; *Земљојис*, 1986; *Абракадабра*, 1990; *Тойло, хладно*, 1990; *Хой*, 1993; *Везници*, 1995; *Прилози*, 2002; *Пошјаник*, 2007. Роман: *Анђели умиру*, 1998. Дrame: *Фреди умире*, 1987; *Куц-куц*, 1989; *Испрага је у шоку, зар не?*, 2000; *Видиш ли свице на небу?*, 2006. Студије: *Легишмација за бескућнике. Српска неоавангардна поезија — поетички идентитет и разлике*, 1996; *Лирска аура Јована Дучића*, 2009.

МИЛИВОЈ НЕНИН, рођен 1956. у Локу, Шајкашка. Књижевни критичар и историчар. Објављене књиге: *С-авести критике, с-окови поезије*, 1990; *Светислав Стефановић — јрешеча модернизма*, 1993; *С мером и без ње*, 1993; *Суочавања*, 1999; *Сивари које су јрошле*, 2003; *Сивари лисац*, 2003; *Случајна књижа — колаж о Тодору Манојловићу*, 2006; *Српска јесничка модерна*, 2006; *Ситне књиже — о јрејисци срп-*

ских писаца, 2007; *Слаћка књиџа*, 2008; *Седам бележака — мала књиџа о Црњанском*, 2009. Приредио више књиџа и антологиџа.

МАРКО ПАОВИЦА, рођен 1950. у Цибријану код Требиња, БиХ. Пише књижевну критику и огледе о савременој српској књижевности. Објављене књиџе: *Расјони ѓрозне речи — о ѓрозним књиџама савремених срјских писаца*, 2005; *Арејтејев лук*, 2009.

ДРАГОЉУБ ПЕРИЋ, рођен 1976. у Смедереву. Проучава усмену књижевност, а посебна област интересовања му је поетика фолклорних жанрова, компаративно проучавање књижевности, као и реторика и беседништво. Објављена студиџа: *Траџом древне ѓриче*, 2006.

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ (Београд, 1934—2009). Новинар, урадио је низ интервјуа са многим познатим личностима из света културе. Писао је и објавио серије текстова/разговора на српске теме, у којима су учествовали академици, професори, историчари: *Срби и њихова црква*, *Срби ѓреко Саве и Дунава у борби за јединствену Србију*, *Срби и велике силе*, *Сјтранци који су задужили Србе*, *Социјална ѓајолоџиџа у Србији*, *Духовна обнова у Србији*, *Срби и Немци* итд. Изненадна смрт је, нажалост, спречила нашег сарадника да доврши серију разговора *Срјске средњовековне ѓеме*.

СЛОБОДАН РАКИТИЋ, рођен 1940. у Власову код Рашке. Пише поезију и есеје. Књиџе песама: *Светјлостји рукојиса*, 1967; *Рашки најеве*, 1968; *Светј нам није дом*, 1970, 1979; *Земља на језику*, 1973; *Песме о дрвешу и о ѓлоду*, 1978, *Жудња за јуџом*, 1981; *Пошомак*, 1982; *Основна земља*, 1988, 1989; *Тайије у ѓламену*, 1990; *Душа и сјруд*, 1994, 2005; *Изаброне и нове ѓесме*, 1998; *Земаљске слике и друџе ѓесме* (избор), 1999; *Водена слова*, 2000; *Лужна земља* (изабране и нове), 2000; *Песме* (избор), 2002; *Самојни ѓошомак/Urmasul singuratic* (избор, двојезично), 2002; *Пловидба* (изабране и нове), 2003; *Поврајак краља*, 2003; *Пошомак, нови ѓошомак*, 2007; *Светјлостји рукојиса и ране ѓесме*, 2009. Књиџе есеја: *Од Ишаке до ѓривиђења*, 1985; *Облици и значења*, 1994. Приредио: *Поезиџа романѓизма јуџословенских народа*, 1978. Објављена су му и *Изаброна дела* у пет књиџа, 1994.

МИТРА РЕЉИЋ, рођена 1952. у Врапчу код Тутина. Слависта, пише научне радове, огледе и књижевну критику, а последњих година је новински хроничар погрома српског народа на Косову и Метохији. Објављена књиџа: *С душом на џошовс — Сведочења: Косово и Мешохиџа 1999—2004*, 2005.

ЉУБИВОЈЕ РШУМОВИЋ, рођен 1939. у Љубишу код Чајетине. Пише поезију, прозу и драме за децу. Књиџе песама: *Ма шјша ми рече*,

1970; *Још нам само але фале*, 1973; *Домовина се брани лејошом*, 1973; *Невидљива ишчица*, 1975; *Вести из несвести*, 1976; *Зов шешреба*, 1977; *Хајде да растемо*, 1978; *Рошави анђео*, 1979; *Магнеш*, 1979; *Сјај на прању*, 1982; *Пишање часћи*, 1982; *Песме уличарке*, 1983; *Деће са седам језика*, 1984; *Славољубива звезда — јоема о ћушању*, 1984; *Десет љушких жусара*, 2005; *Певанка*, 1985; *Обад*, 1988; *Пишају ме зашто ширчим*, 1990; *Форе и фазони*, 1991; *Моје љубавне песме*, 1991; *Северозајадни крокодил*, 1991; *Буквар децих права*, 1995; *Доста је злушоће*, 1995; *Ојасан сведок*, 1995; *Не вуциће ме за језик*, 1997; *Смешна прашума*, 1997; *Пејорица из срјског* (група аутора), 1999; *Гујина сшена*, 2000; *Иза седам брда*, 2003; *Живазбука*, 2004; *Десет расних паса*, 2004; *Негде преко седам брда*, 2006; *Ршумдани*, 2007; *Бели пакеши*, 2008; *Жваке и цаке за прваке*, 2009. Роман: *Имаће ли Ршума?*, 1983. Књиге приповедака: *Тандара мандара и још једна прича*, 1966; *Причанка*, 1967; *Види мене*, 1997; *Три чвора на шрејавици*, 2007; *Тајна ледене шеине*, бајка, 2008; *Сунчање на месечини*, 2009.

МИЛЕНА СЕВЕРОВИЋ, рођена 1962. у Копривници, Хрватска. Пише поезију и прозу, за децу и одрасле, објавила 12 књига. Бави се и есејстиком и преводи с немачког.

НЕНАД СТАНОЈЕВИЋ, рођен 1982. у Сремској Митровици. Бави се српском књижевношћу XX века, пише књижевну критику, први пут објављује.

ГОРДАНА СТОКИЋ СИМОНЧИЋ, рођена 1960. у Сплиту, Хрватска. Доцент је на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где предаје историју књиге и библиотека, управљање библиотекама и односе библиотека с јавношћу. Објављене књиге: *Ка филозофији библиотекарства: Цеси Шир у теорији и пракси библиотекарства 20. века*, 2002; *Менаџмент у библиотекама* (коаутор Ж. Вучковић), 2003; *Управљање библиотекама у добу знања* (коаутор Ж. Вучковић), 2007; *Књига и библиотеке код Срба у средњем веку*, 2008; *Best Practice у 22 приче: Комуникација, култура организације, односи библиотека с јавношћу*, 2009.

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ, рођен 1949. у Пандурици код Пљеваља, Црна Гора. Историчар, бави се српском историјом XIX и XX века, проучава историју Балкана и српско-грчке односе. Објављене књиге: *Србија и Грчка 1856—1903*, 1992; *Прва београдска гимназија 1839—1999* (коаутор Н. Драгојевић), 1999.

СТЕВАН ТОНТИЋ, рођен 1946. у Грдановцима код Санског Моста, БиХ. Пише поезију, прозу и есеје, преводи с немачког. Књиге песама: *Наука о души и друге веселе приче*, 1970; *Тајна прейиска*, 1976;

Наше ѓоре вук, 1976; *Хулим и по свећујем*, 1977; *Црна је маји недјеља*, 1983; *Тајна прейиска и друже ѿјесме*, 1985; *Праѓ*, 1986; *Ринѓ*, 1987; *Изабране ѿјесме*, 1988; *Сарајевски рукојис*, 1993; *Лирика*, 1995; *Мој исалам/Mein Psalm*, 1997; *Олујно јатио*, 2000; *Sonntag in Berlin*, 2000; *Блаѓолов изгнансѿва*, 2001; *Сарајевски рукојис — 33 изабране ѿјесме/Handschrift aus Sarajevo — 33 ausgewählte Gedichte*, 2005; *Светио и проклетио*, 2009. Роман: *Твоје срце, зеко*, 1998. Књига есеја: *Im Auftrag des Wortes — Texte aus dem Exil*, 2004. Саставио више песничких антологија.

СВЕТЛАНА ТОРЊАНСКИ БРАШЊОВИЋ, рођена 1979. у Новом Саду. Бави се изучавањем народне књижевности и традиционалне културе. Пише научне радове и приказе књига, објављује у периодици.

МИЛЕНКО ФРЖОВИЋ, рођен 1954. у Сињу код Сплита, Хрватска. Живи и ради у Новом Саду као слободни уметник, песник и сликар. Књиге песама: *Дан и ноћ*, 1978; *Песма великоѓ срца*, 1981; *Сѿазе*, 1988; *Дошао сам из нејознајѿих лејих крајева*, 1991; *Кружећи око сунца*, 2003; *Бесѿлајѿно буђење — 365 и још једна хајку ѿсма*, 2005; *Чудесна лойѿа*, 2006; *Поема о Русији*, 2007; *Доручак ѿод ласѿама — леје љубавне ѿесме*, 2008; *Чују се и цврчак и тиѿина — 108 хајку ѿесама*, 2009.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ